

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय भू-प्रवास.

सं. क्र.

२२२

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे

[जिल्हा वाचनालय]

स्टेशन रोड, ठाणे.

डुमिक

क्रमांक

दिनांक

भाक्षा प्रवास अथवा

सन १९५७ सालच्या बंडाची हानिगत

गोडसे

प्र. दिनामण वाळकृष्ण वैद्य.

सन १९५७

६२

संक्र.

भाक्षा प्रवास.

(भू प्रवास)

सन १९५७

का इ २५६

श्री श्री श्री
५५६



दा. क्र.
२०१४८.

का इ १५४



वि. क्र.
११५
५५६

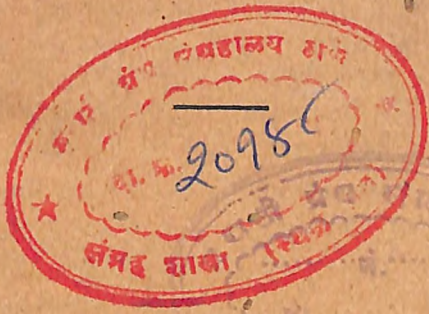
Handwritten scribbles and lines on the right side of the page.



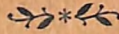
अनुक्रमिका.



भाग	विषय	पृष्ठ
१	गोडशे घराण्याचा वृत्तांत ...	१
२	प्रवास व बंडाची सुरुवात ...	१०
३	बंडवाल्यांची हकीकत ...	२५
४	झांशी येथील पूर्ववृत्तांत ...	४५
५	झांशी येथील उत्तरवृत्त	६६
६	कालपी प्रकरण ...	९४
७	ग्वालहेर व मध्यहिंदुस्थान ...	११६
८	तर्थयात्रा. ...	१२७
९	उपसंहारा. ...	१३३



प्रस्तावना.



आपल्या देशांत खऱ्या इतिहासाची किती उणीव आहे हें सांगावयास नको. पाश्चात्यांनी लिहिलेले इतिहास सर्वांशी चांगले व मनाचें समाधान होण्याजोगे नाहींत, असें म्हटल्यावांचून रहावत नाहीं. याचें कारण एक तर त्या लोकांस आपल्या देशस्थितीची पूर्ण माहिती होणें कठीण आहे, व दुसरें असें कीं, जितके इंग्रजी ग्रंथकारांनीं इतिहास लिहिले आहेत तितके साहजिकच एकपक्षी झाले आहेत, सारांश, हिंदू लोकांच्या दृष्टीनें हिंदुस्थानच्या इतिहासाची उणीव कोणीतरी हिंदू इतिहासकार निपजल्यावांचून दूर व्हावयाची नाहीं हें निर्विवाद आहे. असा बुद्धिमान, व्यासंगी व अधिकारी पुरुष केव्हां निपजेल तो निपजो. परंतु आपल्या हातीं असणारी इतिहासाची साधनें जमा करून ठेवणें हे प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. व त्याप्रमाणें अनेक लोकांनीं छापलेल्या ग्रंथांतून अशी माहिती आजवर उपलब्ध झाली आहे, हें आपल्यास भ्रूण मानण्याजोगें आहे.

सन १८५७ सालचे बंडाचे जे इंग्रजी इतिहास झाले आहेत ते वरील प्रकारचे आहेत. के. मालिसन वगैरे इतिहासकारांनीं जे मोठाले इतिहास लिहून ठेविले आहेत, ते सर्व एकपक्षी आहेत. त्यांत बंड इंग्रजांच्या कोणत्या चुकी-मुळें उद्भवलें, साहेबलोक ठिकठिकाणीं कसे मारले गेले, थोड्या लोकांनीं मोठ्या शौर्यानें आपले प्राण कसे वांचविले, व पुढें इंग्रजांनीं दिल्ली, लखनौ, कानपूर वगैरे शहरे कशीं हस्तगत केलीं, इत्यादि हकीगत सविस्तर रीतीनें वर्णन केल्या आहेत. परंतु बंडापूर्वीं हिंदू लोकांच्या समजुती काय झाल्या होत्या, नानासाहेब, झांशीवाली, लखनौची वेगम, इत्यादि लोकांनीं बंडाकरितां काय उद्योग केले, ते आपले ठिकाणीं कसे वागत होते, त्यांस पुढें दुःखें कोणतीं व काय कारणानें भोगावीं लागलीं, व अक्कल, धैर्य, शौर्य, क्रूरपणा, मूर्खपणा इत्यादि निगनिराळे गुण त्यांचे ठिकाणीं कसे दिसून आले व रयतेस बंडाच्या दिवस

कैती संकटें भोगावीं लागलीं, याजविषयीं त्यांचे ग्रंथांतून कोठेंच वर्णनें नाहींत. हें साहाजिक आहे कीं, याजविषयीं त्यांस माहिती नसावी व असली तर क्वचित् प्रसंगीं पायोनियर सारख्या पत्रांत 'The tiger instincts of an Imperial race चिथवूं नका नाहींतर आम्ही १८५७ सालाप्रमाणें Fire and sword चालवूं' असे उद्गार निघतात, तथापि वरील गोष्टीचें वर्णन आपले ग्रंथांत करणें त्यांस योग्य वाटत नाहीं. अशा स्थितींत या अशा गोष्टीविषयीं आपले लोकांनीं प्रत्यक्ष पाहून लिहिलेल्या हकीगतीच उपयोगी पडणार आहेत. प्रत्यक्ष पाहून किंवा विश्वसनीय लोकांपासून ऐकून सविस्तर लिहून ठेविलेली त्या त्या वेळेची हकीगत हें एक भावी इतिहासाचें महत्त्वाचें साधन आहे. सन १८५७ सालासंबंधेंच कित्येक साहेबलोकांनीं आपआपल्या हकीगती किती मनोवैधक रीतीनें लिहिल्या आहेत व त्या के, मालिसन इत्यादि इतिहासकारांस कशा उपयोगी पडल्या आहेत, हें इंग्रजी वाचकांस ठाऊकच आहे. अशा प्रकारची एक हकीगत एका विद्वान् भिक्षुक प्रेक्षकांनं लिहून ठेविली आहे, ती भावी इतिहासकारांस उपयोगी पडेल अशा हेतूनें या पुस्तकांत ती वाचकांपुढें मांडवीत आहे.

सदह् प्रेक्षक मूळचा भिक्षुक असून तो हिंदुस्थानांत वंडाचे दिवसांत द्रव्यार्जनाकरितां गेला होता. त्याची स्मरणशक्ति चांगली असल्यानें व त्यांस मजकूर खुबदार रीतीनें जुळवून लिहिण्याची शैली साहाजिक साध्य असल्यामुळे, भिक्षुक असतांनाही त्यानें लिहून ठेविलेली हकीगत छापण्यासारखी आहे, असें मला वाटतें. वितूर, ग्वालोर, वगैरे ठिकाणच्या हकीगतीशिवाय बाकी पुस्तकांत लिहिलेल्या बहुतेक गोष्टी ग्रंथकारानें पाहिलेल्या आहेत. नाना साहेबांची हकीगत व ग्वालोरची हकीगत, ग्रंथकारानें ऐकिली असून ती जरी इतर हकीगतीपेक्षां कमी किंमतीची आहे तरी, ती त्या वेळेस ग्वालोरहोस व ब्रह्मावर्तास चांगल्या माहितगार लोकांकडून ऐकिलेली असून वरीच विश्वसनीय आहे.

या पुस्तकांत इंग्रज लोकांनीं लिहिलेल्या हकीगतीप्रमाणें किती मनोरंजक रीतीनें हकीगत सांगितली आहे, याजविषयीं वाचक कल्पना करितील; परंतु मला इतकें सांगितलें पाहिजे कीं, मूळ ग्रंथांत मां फार थोडा बदल केला आहे. कोठें कोठें भाषा सुधारली असून अलीकडच्या रीतीनें लिहिली आहे, व काहीं ठिकाणीं मजकूर अधिक वाटला तो कमी केला आहे. एकंदरीनें बहुतेक सर्व ग्रंथ मूळचाच आहे

असें म्हटलें तरी चालेल. दोनच ठिकाणां मी आपल्याकडून दहा पांच वाक ज्यास्त घातलीं आहेत, तींही मूळच्या ग्रंथाला अनुसरून आहेत.

या हकीगतीचे वाचनापासून वाचकांस आणखी एक फायदा होण्यासारखा आहे. १८५७ सालच्या बंडास आज ५० वर्षे पुरीं झालीं; त्या वेळच्या सामाजिक व धार्मिक स्थितींत आज किती फरक पडला आहे, आमची शारीरिक, मानसिक व नैतिक स्थिति सुधारली आहे किंवा वाईट झाली आहे, याचीही कल्पन करण्यास या ग्रंथापासून बरेच साधन होईल असें मला वाटतें. सारांश, इतिहासाच्या दृष्टीनें; मनोरंजनाच्या दृष्टीनें व व्यवहाराच्या दृष्टीनें, हा अल्प ग्रंथ वाचकांस उपयोगी पडून प्रिय होईल, अशी आशा करून ही लहानशी प्रस्तावना पुरी करितों.

मुंबई ता. १ दिसेंबर १९०७.

चिंतामण विनायक वैद्य.

माझा प्रवास

जा. २. १७२

अथवा

सन १८५७ सालच्या वंडाची हकीकत.

2098L

मूल्य १ ला.

जीवसु तातपादेयु नवे दारपरिग्रहे ।

मत्तुभिः पाल्यमानानां ते हि नो दिवसागताः ॥

आमचे गोडशाचे घराणे पहिल्यापासून भिक्षुकाचे आहे. आमचे चुलते केशवभट
रामभट मोटे, विद्वान् असून श्रीमंतांचे पदरी होते. तीर्थरूप बाळकृष्णपंत मात्र
गृहस्थ असून विंचूरकरांचे पदरी कारकून होते. श्रीमंत ज्या वेळेस राज्य सोडून ब्रह्मा-
वर्तास जावयास निघाले तेव्हां ते त्याजबरोबर राहण्याचा निश्चय करून नर्मदेपावेतों
गेले, परंतु प्रकृति फार अशक्त, ज्वर येऊ लागल्यामुळे परत फिरणे भाग पडले.
मग शके १७३९ त वरसई मुक्कामी अतःपर नोकरी करावयाची नाही, ब्रह्मकर्मांत
वेळ घालवावयाचा असा कृतनिश्चय होऊन स्वस्थ राहिले. घरचे उत्पन्न म्हणजे फार
थोडे, केवळ भिक्षुकी व कांहीं थोडी भातजमीन एवढ्यावर उदरनिर्वाह करावयाचा.
पुढे आमचे चुलते विभक्त झाले. मग तर फार हालाचे दिवस आले. आमचे
वडील गृहस्थ असल्यामुळे भिक्षुकीचे उत्पन्न अगदी नाहीसे झाले. शिवाय प्रातः-
काळपासून सायंकाळपर्यंत स्नान, संध्या, ब्रह्मयज्ञ, रुद्राची एकादशणी, देवपूजा,
भागवतपाठ, श्रीवैजनाथेश्वराचे प्रत्यहीं षोडशोपचार पूजन, भोजनोत्तर अष्टाध्याय
गीतेचा पाठ इत्यादि ऋषिकर्मांत निराम्न असल्यामुळे गृहस्थपणाचेही उत्पन्न बुडाले.
काय शेतांवर उदरनिर्वाह होईल तेवढा करावयाचा. त्रिवर्ग बंधु विभक्त झाले, त्या
वेळेस माझे वय दहा वर्षांचे होते, वडील गृहस्थकामांत हुशार होते. त्यांनी मोठी,
बाळबोध लिहिणे, वाचणे, व्याजाचे हिशेब, जमाखर्चे वगैरे बावर्तीत मला शिक्षण

देऊन तयार केलें. पुढें कोठें तरी बाहेरगांवीं मला ठेवून नोकरी लावून द्यावी, अशा विचारांत आहेत तों वडाल चुलते केशवभट यांनीं रात्रों वडिलांपाशीं बसून निश्चय ठरविला कीं, “ आपलीं गांवीं परगांवीं यजमानांचीं घरे पंचवीस आहेत, व तिघां बंधू मिळून मुलगे इतकेच आहेत. मजला मुलगा नाही, व रामभटाचें कुटुंब वारलें. तस्मात् यजमानास कुलगुरु नाहीसा होणार हें आपणांस उचित नाही. मीं दोन तीन विद्यार्थी मिळवून विष्णूसंहिता सांगण्यास सुहृतांवर प्रारंभ करितों, मुलांस गृहस्थ करून रोजगारांत व परधर्मी राजाचे सेवेत द्रव्यार्जन करण्यापेक्षां ब्रह्मकर्मांत तयार करवून यज्ञमानकृत्यांत जें उत्पन्न होईल त्यांतच उदरनिर्वाह करणें हें फार इष्ट आहे. ” इत्यादि उभयतांचा संवाद होऊन सुसुहृतांवर मला संहिता पढण्यास घातलें. परंतु दुर्दैवानें संहिता होऊन क्रम वगैरे समाप्त होणार तों आमचे विद्यागुरु केशवभट काका शके १७६८ ज्येष्ठमासीं स्वर्गवासी झाले. रामभट काकाही हिंदुस्थानांत ब्रह्मावर्ती श्रीमंतांचे पदरीं होमशाळेवर अध्यक्ष होते, त्यांनीं आपला तिकडे विवाह केला, व वरसईत येऊन राहिले.

याप्रमाणें स्थिति आल्यावर दरिद्रावस्थेनें आम्हास माळ घातली. कवीनें म्हटलेंच आहे “ परीक्ष सत्कुलं विद्यां शीलं शौर्यं सुरूपतां । विधिर्देदाति निपुणः कन्यामिव दरिद्रताम् ॥ ” उत्पन्नाचीं द्वारे चोंहीकडून बंद झालीं. माझी संहिता वगैरे संपली होती, परंतु यजमानकृत्ये चालवून पैसे मिळविण्यास याज्ञिकीची कांहीं माहिती नव्हती. मी लहान होतों तरी मजला चांगलें समजत होतें. आमचे गांवांत विनायकशास्त्री जोशी म्हणून समर्थ ब्राह्मण असत; ते वेदशास्त्रानिपुण असून त्यांस कांहीं ज्योतिष अवगत होतें; याज्ञिकींत तर केवळ प्रतिसूर्य होते. सूत्रवृत्तिभाष्यांत निष्णात असून कुंडमंडपापर्यंत गति होती. त्यांजकडे जाऊन त्यांजला सर्व वृत्त निवेदन केलें. “ आमचे घरांत चुलते वारल्यापासून यजमानकृत्य चालविण्यास कोणी राहिला नाही. मजला कृपा करून धर्मशास्त्र समजावून द्याल व याज्ञिकींत तयार कराल, तर फार बरें होईल. याज्ञिकीची विद्या खरी गुरूची कृपा झाल्यावांचून येत नाही. ” शास्त्रीबोवांचे मनांत आपले मागे आपले नांव राखील असा विद्यार्थी तयार करण्याचें फार दिवसांपासून होतें. त्यांनीं माझी उत्सुकता व बुद्धि पाहून कवूल केलें, व प्रथम थोडी व्युत्पत्ति येण्याकरितां रूपावळी, समासचक्र, अमरकोश व काव्याचे कांहीं सर्ग इतके मजकडून तयार करविलें, व नंतर धर्म

शास्त्रास व नारायणभट्टीस आरंभ केला. शास्त्रीबोवांची मजवर फार कृपा होती. मजला त्यांनीं विद्यादान फार चांगलें दिलें व गरिबीनें टांचण्या लाविल्यामुळें मींही रात्रंदिवस त्यांचाच घोष घेतला होता. शास्त्रीबोवांस कमी दिसत होते, म्हणून ग्रंथ मीच वाचीत असें व ते अर्थ सांगत असत. याप्रमाणें थोडक्यांतच निर्णयासिन्धु, प्रयोगपारिजात, स्मृत्यर्थसार इत्यादि ग्रंथ संपविले. मुहूर्तमार्तण्डही म्हटला व शास्त्रीबोवांचे समक्ष प्रयोग चालवूं लागून प्रांतांत लौकिक मिळविला.

आम्ही एकंदर तिघे भाऊ होतो. हरीपंतास ज्ञान, संध्या, वैश्वदेव, श्रावणी, रुद्र, पवमान, सौर इत्यादि अवश्य ब्रह्मकर्म शिकवून लिहिण्यास घातला होता. त्याचें अक्षर फार चांगलें होतें, व तो जमाखर्च, हिशेबी कामांत तरबेज होता; परंतु टाण्यास दोन तीनदां परीक्षेंत उतरला नाहीं. शेवटीं त्यानें पेणेंस सावकारी नोकरी पत्करिली. यजमानाची मेहेरेवानी त्याजवर फार असें. धोंडभट्ट सर्वांत धाकटा, हा अति तीव्र बुद्धीचा होता. त्यानें संहितेचा अध्याय अकरा संस्थांनीं गुरुजीस पाठ म्हणून दाखवावा. याप्रमाणें आपले बुद्धीचे बलानें संहिता पढें, क्रम, वगैरे सर्व म्हणून ज्योतिष म्हणूं लागला. व्युत्पत्ति तयार करून व्याकरणास आरंभ केला. लहानपणांच कविता तयार करूं लागला. याप्रमाणें त्याचा लौकिक फार झाला. आमचे लहानपणापासून दारिद्र्य मागीलदारीं पुढिलदारीं फुगड्या घालीत होतेंच; परंतु ईश्वरकृपेनें भातास खंडीस नऊ दहा प्रमाणें दर होता; सर्व जिनसा स्वस्त होत्या, यामुळें कर्ज काढल्याशिवाय दिवस काढीत होतो. आमचें वालबोध व सभ्य घराणें असल्यामुळें मुली आम्हांस पुष्कळ सांगून येत, परंतु आम्हास लग्न कर्तव्य नाहीं, असें आमचे वडील सांगत. पुढें जसे जसे आम्ही थोडें थोडें द्रव्य मिळवूं लागलों, तशीं आमचीं लग्नें झालीं. लग्नाला सर्व पैसा कर्जाऊ घ्यावा लागला. पुढें आमची वहीण कृष्णाबाई इचाही विवाह झाली. त्या लग्नांत बरेंच कर्ज वाढलें. पहीपाहुणा जास्ती पडूं लागल्यामुळें घरखर्च वाढला. कर्ज वर्षाकृतंतूंतिल नदीच्या पाण्यासारखें किंवा जलोदरासारखें फुगूं लागलें. आमचीं सर्व पैदास्त थोडकाच असल्यामुळें घरखर्चांत नाहींशी होऊं लागली. याप्रमाणें एका संकटांतून निघून दुसरे संकटांत पडलों. केवळ कविवर्णित खल्वाटाची स्थिति झाली.

खल्वाट चंड किरणें अति तप्त झाला ।

छायार्थ तालतरुमूलसमीप गेला ।

तेधूनि थोर पडलें फल तो निमाला ।
येईल दैवहत येईल तेथ घाला ॥ १ ॥

लहानपणापासून आमचें बंधुत्व फार चांगलें होतें. व.दारिद्र्यानें त्यास दाख्य जास्ती आणलें. लहानपणीं एकमेकांशीं तंटे वगैरे विलकूल करीत नव्हतां व एकमेकांचे विचारांत फरक पडत नसे; व पुढें आमच्या बायका मोठ्या झाल्यावरही फरक पडला नाहीं. भावावंदांत मुख्य कलहाचें बीज खिया सर्वत्र असतात हें अनुभव प्रसिद्धच आहे. परंतु आमचे येथें त्यांचे मनांत जरी थोडें येत असे तरी त्याचें कांहीं चाललें नाहीं. व त्याही चांगल्या घराण्यांतील असल्यामुळें एखादा परकीय घरां आला तर माहेरवाशिणी कोणत्या व सासुरवाशिणी कोणत्या हें विलकूल उमगत नसे. आमचे बंधुत्वांतील प्रेम निरुपम होतें. केवळ रामलक्ष्मणभरताचीच उपमा लोक देत असत. लहानपणीं एके ठिकाणीं खेळणें, तुला जास्ती मला कमी इत्यादि मत्सर भावानें न भांडणें, परस्परांच्या सुखदुःखानें कळवळणें, फार तर काय एक तांब्या घेऊन नदीवर शौचास जाणें, ह्या गोष्टी पाहून लोकांस फारच आनंद वाटे. जेव्हां मोठे झालों, व मिळवते झालों, व समजू लागलों, तेव्हांपासून रात्रों एके ठिकाणीं बसून कर्जाबद्दल काय तजवीज करावी, याविषयीं नेहमीं विचार करीत असूं.

शके १७७८ माघ शिवरात्रीचे सुमारास पुण्यास कांहीं यजमानकृत्य चालविण्यास मी गेलों होतो, तेथें अशी बातमी ऐकिली कीं, बायजाबाईसाहेब (शिंदे), ह्या मथुरेस सर्वतोमुख यज्ञ करविणार आहेत, ह्या यज्ञांत एकंदर सात आठ लक्ष रुपये धर्मादाय होणार आहेत, यासंबंधाचा पत्रें नाशिक, पुणें वगैरे ठिकठिकाणचे विद्वान् मंडळींस आली आहेत. कर्जाबद्दल मनास हद्दोग लागलाच होता, व कांहीं तरी परदेश हिंडल्याशिवाय एकरकमी पैसा मिळावयाचा नाहीं, हें मनांत पक्कें बिंबल्यामुळें माझा तात्काळ हिंदुस्थानांत जाण्याचा निश्चय झाला. आपण फार विद्वान् नाहीं खरें, तरी याज्ञिकी व धर्मशास्त्र हे आपले विषय उत्तम गुरूपासून प्राप्त झाले आहेत असा मनाचा दृढ अभिमान होता. शिवाय बायजाबाईसाहेब यांचे पदरी वाळकृष्णभट्ट वैशंपायन दानाध्यक्ष होते. त्यांजवर बाईसाहेबांचा उत्तम लोभ आहे, असें ऐकिवांत होतें. ते आपले आप्त आहेत, व त्यांचा

व तीर्थरूपांचा परिचय चांगला आहे, तेव्हां त्यांजपासून कांहीं मदत मिळेल अशी आशा उत्पन्न झाली. मनाचा निश्चय कायम झाला, पण मातापितरें, बंधुवर्ग व पत्नी यांचें अनुमोदन कसें मिळवावें, याची मोठी चिंता येऊन पडली. वरसईस परत आल्यावर हरीपंतास पेणेहून बोलावून आणिलें व त्यांस सर्व ह्कगित कळविली व पुष्कळ बोलणें झाल्यावर हल्लींचे स्थितींत हिंदुस्थानांत जाण्याचें धाडस करणें वाईट नाहीं असें कबूल करणें त्यांस भाग पडलें. प्रथम बरोबर खुलासा काढण्याकरितां तीर्थरूपाचे नांवांनें भाऊसोहब वैशंपायन यांस ग्वालैरीत पत्र पाठविलें. त्या पत्राचा जबाब तीर्थरूपाच्या नांवावर येऊन पत्र परस्पर त्यांच्या हातीं गेलें. आंतील मजकूर पाहून थक होऊन मला जवळ बोलाविलें व प्रथम आपणास न कळवितां पत्र कां लिहिलें याचें कारण विचारिलें. तेव्हां मीं उत्तर केलें कीं, वैशंपायन हे आपले सोयरे खरे, परंतु ते हल्लीं श्रीमान् आहेत, दानाध्यक्षतेचा त्यांजकडे अधिकार आहे. तेव्हां पत्र येतें कीं न येतें व कोणत्या तऱ्हेचें येतें याचा भरवंसा नाहीं, याजकारितां कदाचित् आपल्यास ताप मात्र होईल म्हणून कळविलें नाहीं. हें ऐकून कांहीं समाधान पावून स्तब्ध राहिले व कांहीं वेळानें सांगेतलें कीं, “हिंदुस्थान फार दूर आहे, तिकडे आपले लोक थोडे आहेत, जाण्याचे रस्ते फार अवघड व दंग्याधोण्याचे आहेत, तिकडे लोक भांग पितात, स्त्रिया नादास लाविणाऱ्या असतात; पुन्हा तुझी कांहीं लोकोत्तर विद्या नाहीं, सबब एकंदरीत तूं हिंदुस्थानांत जावें असें माझ्या मनांत येत नाहीं.” हे शब्द ऐकतांच माझी कंबर खचली. मनांतून जावयाचा निश्चय होता खरा, परंतु वडिलांचें अनुमोदन मिळेना याजमुळें निरुपाय झाला, तों पुन्हा कांहीं आशा उत्पन्न झाली. वैशंपायन यांची कन्या वरसईस इनामदार कर्वे पेशव्यांचे कुलगुरु यांजकडे दिली होती, त्यांस पत्र आलें कीं, आपण सहकुटुंब ग्वाल्हेरीस यावें, इकडे वाईसाहेब सर्वतोमुख यज्ञ करविणार आहेत, सात आठ लक्ष रुपये खर्च होणार आहे, मौजही दृष्टीस पडेल, कांहीं प्राप्तिही होईल. आमचे भेटीस बहुत वर्षे झालीं आहेत तर कुटुंबासहित आल्यास फार बरें होईल. येते समयीं वाळकृष्णपंत यांचे चिरंजीव येत असल्यास त्यांस घेऊन यावें, भेटीचा लाभ होईल, आपणांस यात्राही घडेल. कर्वे यांनीं पत्र आणून तीर्थरूपास वाचून दाखविलें व तीर्थ-

रूपानीं पुन्हा पूर्ववत् जबाब दिला. मग मी संकटांत पडलों. कोणत्या रीतीने अनुमोदन मिळवून निघून जावे याचा रस्ता सुचेना. तेव्हां मला एक युक्ति सुचली कीं, रामभट काकांची मध्यस्ती घालावी. आमचे चुलते वरसईस शेजारी निराळें घर बांधून विभक्त राहिले होते, परंतु त्यांचें बंधुत्वांत रहस्य फार चांगलें होतें. शेतें, माळ, झाडें, पुस्तकें, पोथ्या वगैरेंची वांटणी झाली नव्हती, नफानुकसानी-संबंधें सर्व एकच आहों असें समजून उभयतां बंधु निष्कपटपणें व काळजीनें वागत असत. त्यांचे घरीं जाऊन त्यांना सर्व हकीगत कळविली, व तुम्ही तरी कांहीं सांगा अशी फार गळ घातली. त्यांनीं सांगितलें कीं विचार करून उदईक तुला सांगूं. दुसरे दिवशीं त्यांजकडे गेलों; तों अति सुमुहूर्तावर गेलों असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

काकांचा स्वतः हिंदुस्थानांत येण्याचा निश्चय दिसला. ते म्हणूं लागले कीं, “ मजला थोडेंबहुत देणें झालें आहे व वास्तु नीट करणें आहे. माझा तर वृद्धा-पकाळ झाला, मलगा आहे, पण तो कांहीं विद्या करून पैसे मिळविले असें दिसत नाहीं. त्यापेक्षां लोकांचें देणें नाहींसें करून वास्तु नीट बांधून ठेवणें माझे शिरावर आहे. याजकरितां मीही हिंदुस्थानांत तुजबरोबर येतां. तूं मात्र पजला सांभाळून घरीं आणून पांचविलें पाहिजे. हिंदुस्थानांत मी बरोबर असलों तर उभयतांस सुख होईल. पितापुत्रांप्रमाणें परदेशांत वागून जें द्रव्य मिळेल तें निमे बांधून घेऊं. माझ्या माहितीमुळे ग्वाल्हेरीस व झाशीस आपल्यास जास्त फायदा होईल. तुझे बापापासून परवानगी मी देववितों. ” हे शब्द ऐकतां अत्यानंद झाला. हरी-पंतास तावडतोव पत्र लिहून पणेंहून बोलावून आणिलें. व रात्रौं सर्व कुटुंब एकत्र बसून विचार सुरू झाला. मी प्रथम नम्रतेनें बोलूं लागलों:—“ एकंदर आपल्यास कर्ज इस्टेटीपेक्षां ज्यास्ती झालें आहे. अन्नवस्त्राचा खर्च, तसेंच जीं नैमित्तिक कृत्यें येतात त्यांचा खर्च, लोकव्यवहारसंबंधें पहीपाहुणां पट्टी वगैरेंचा खर्च, एवढ्यालाच आपली-प्राप्ति पुरत नाहीं. याजमुळे दरवर्षीं थोडथोडे कर्ज वाढतें. तेव्हां एकरकमी पुष्कळ पैसा मिळण्यास देशांतरीं फिरल्याशिवाय इलाज नाहीं. मी जरी दूरदेशीं अद्याप गेलों नाहीं, तरी मला पक्का भरंवसा आहे कीं, मी नीट वागेन व माझ्यानें प्रवासांतील हाल सर्व सोसवतील. तशांत काका मजबरोबर संभाळ करण्याकरितां आहेतच. मला हिंदुस्थानांत जाण्याबद्दल परवानगी घावी. कुटुंबा-करितां यत्न करीत आहे, तरी कुटुंबाच्या नशिबानें सर्व संकटें पार पडून सर्व

चांगलेंच होईल. कवें यांचे गाडींत एक भाग गाडोभाडें देऊन करूं, भोजनखर्च वगैरे हिस्सेरशीनें देऊं. आपले सोयरेधायरे, ग्वाल्हेरीहून पत्र आलें आहे, त्या-पेक्षां जावें असंच म्हणतात. ” असें म्हणून स्वस्थ राहिलों. तीर्थरूपांनीं पूर्वाच्या सर्व हरकती पुन्हा काढिल्या, त्यांस मी धोर करून उत्तर दिलें कीं, “ मी हिंदु-स्थानांत जातो तो स्त्रियांकरितां जात नाही, व मी शपथपूर्वक सांगतो कीं, मी त्यांच्या नादास बिलकूल लागणार नाही. भांग वगैरे अमली पदार्थ अगदीं सेवन करणार नाहीं, शरीरप्रकृतीस फार जपून वागेन, शिवाय त्या देशचे पक्के माहित-गार काका मजबरोबर आहेतच. ते माझें हित अनहित पाहतील व मला कुमार्गा-कडे जाऊं देणार नाहीत. ” इत्यादि पुष्कळ वाटाघाट मध्यरात्रीपर्यंत होऊन अखेरीस तीर्थरूपांनीं आज्ञा दिली. दुसरे दिवशीं मातुप्रापिशां बसून तिची समजूत पुष्कळ प्रकारें केली. सर्वांत मातुश्रीचें प्रेम अनिर्वचनीय आहे. दोन तीन घटका-पर्यंत मला कुरवाळून रुदन करीत होती; मी दूरदेशीं जाऊन सुखरूप परत कसचा येतो ह्या कल्पनेनें वारंवार तिला अश्रुपात येत. रात्रौ पत्नीनेंही न जाण्याविषयीं पुष्कळ आग्रह केला; परंतु तिला सांगितलें कीं, तूं नुकतींच निवावरच्या दुखण्यांतून उठली आहेस, काठी धरूनसुद्धां दोन पावलें चालतां येत नाहीं, डोकीचे केश पुष्कळ गेले आहेत, तरी आणखी वैद्याचें औषध घेऊन स्वस्थ पांच सहा महिने तीर्थरूप-मातुश्रीची सेवा करून राहा. हल्लीं उन्हाळ्याचे दिवस आले आहेत. व आम्ही मार्गशीर्ष पौषाचे सुमारास खचित परत येतो. हें ऐकून ती निरुत्तर झाली व जाण्याबद्दल तिचा रुकार पडला. दुसरे दिवशीं काकांनींही येऊन तीर्थरूपांस सांगितलें कीं, “ आम्हीं दोघे हिंदुस्थानांत जातो; तुम्हीं काळजी किमपि न करितां येथील दोन्ही प्रपंच चालवावे. विष्णूबद्दल निर्धास्त असावें, तो पुत्र व मी पिताच आहे, याउपर काय सांगूं. ” याप्रमाणें बोलणें झाल्यावर तीर्थरूपांनीं सुद्धें पाहण्यास सांगितलें. आमची मातुश्री फार गरीब व भावार्थी होती, ती नेत्रांस पाणी काढून म्हणाली कीं, “ विष्णु पुन्हा दृष्टीस पडेल तो सुदिन आहे. मजला बोलण्याचें ज्ञान नाह्यां म्हणून मी बोलत नाहीं, सर्व ऐकून घेतें. ” त्या समयीं मजला गर्हिवर यऊन तिचें पाय धरून मी सांगितलें कीं, मी आपला कार्यभाग झाल्यावर उगाच कांहीं नादानें तिकडे राहीन तर हेच पाय मजला साक्ष आहेत. तूं अगदीं काळजी करूं नको. इत्यादि बोलून तिचें कांहीं समाधान केलें. धोंडभट

हा फार लहान होता, तरी मजला एकांतीं भेडून दूर देशीं न जाण्याविषयीं बोल्ले लागला. तेव्हां त्याचेंही थोडक्यांत समाधान करून उपदेश केला कीं, “ मी व काका गेल्यावर यजमानकृत्यें चालविण्यास तूंच राहिला आहेस, त्यापेक्षां वेदाची आवृत्ति म्हणून काव्याचा एक श्लोक म्हणावा. बाकी वेळांत याज्ञिकीचे प्रयोग पाठ करावे. एकंदर फार सावधपणें रहावें. हरिपंत पेणेस आहेत, तीर्थरूपांपाशीं तूंच आहेस, त्यांचे आज्ञेनें वागावें व आमची आठवण होऊं देऊं नये. हरिपंत व्यवहार पाहील, परंतु घरचा खटला तुलाच पाहिला पाहिजे. बायकामुलांचे हाल करूं नकोस. मातुश्रींस देवधर्मास जें खर्चास लागेल तें देत जा व तिचे आज्ञेत वागत जा व तिचें वस्त्र रोज तूंच धूत जा. मीं घरीं असल्यावर हा नियम चालविला आहे व माझे मागें तूं चालव, आळस करूं नकोस.” कृष्णाबाई वहीण ही लहान असल्यामुळें तिजला गंगायमुनी झारी आणण्याचें कबूल करून तिचें समाधान केलें.

निघण्याचा दिवस प्राप्त झाला. कर्वे यांजपाशीं गाडीभाडें, भोजनखर्च वगैरे संबंधीं ठराव करून आदले दिवशीं रात्रीं सर्व तयारी करून पडशीं भरून ठेविली. तयारीत वचिंतेत व भाषणांत, त्या रात्रीं झोंप कोणास आली नाहीं. “ रात्रिरेव व्यरंसीत् ” दोन घटका रात्रीं उठून मुखमार्जनादि उपोषून गाडी घेऊन कर्वे वाजाररस्त्यावर येऊन उभे राहिले व आम्हांस बोलावणें पाठविलें. नंतर तीर्थस्वरूप काका व मीं कुळस्वामिणींस हळद कुंकू वाहून प्रार्थना करून तीर्थरूप मातोश्रींचे चरणावर मस्तक ठेविलें व बाहेर पडून गाडीपाशीं आलों. तेथे इष्टमित्र व वेदशास्त्रसंपन्न विनायकशास्त्री हेही आले होते, त्यांचें सर्वांचें समाधान करून निरोप घेतला व प्रयाणास आरंभ केला. गांवाबाहेर पुष्कळ लांबपर्यंत घरचीं सर्व माणसें येतच होतीं, तीं कांहीं केल्या माघारी जाईनात. पुन्हा एकवार उभें राहून त्यांचें समाधान केलें. तीर्थरूप व मातुश्रीं प्रांचे नेत्रांस पाणी येऊन कंठ भरून आल्यामुळें त्यांचा बोलण्याचा इलाज नव्हता, व माझाही गळा भरून आला होता. तथापि मातुश्रींचे कंठास मिठी मारून सांगितलें कीं, मीं पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें आपले प्रकृतीस फार जपेन व माघ फाल्गुनाचे सुमारास घरीं खाचेत परत येईन; तूं काळजी करूं नकोस. त्या समयीं मातुश्री बोलली कीं, तुझी भेट पुन्हा होईपर्यंत मीं आपले प्राण कंठांत ठेविले आहेत, असें म्हणून माझे डोळे आपले पदरानें पुसले. हरहर मी अतिशय संकटांत पडणार व बंडाच्या तडाक्यांत

सीपडून केवळ मृत्युमुखांतून बाहेर सुटणार व सात महिन्यांचे बौलीने निघाली तो दोन वर्षांनी परत येणार, ही घोर दैवगति आमचे स्वप्नीसुद्धा आली नाही.

आतां काठवर येणार असा सर्वांनी आग्रह करून तीर्थरूप व मातुश्री व इतर घरची मंडळी परत फिरविली, परंतु हरिपंत माघारा जाईना; तो आमचे बरोबर एक कोसपर्यंत आला व त्यास माघारें जाण्याबद्दल बहुत आग्रह केला, परंतु परतेना. शेवटीं गाडी व मंडळींस तसेंच पुढें जाऊं दिलें, व आम्ही दोघे एका झाडाखाली स्वस्थ उभे राहिलों. कंठ दाटून आल्यामुळें कोणाच्यानेंही बोलवेना. कांहीं वेळ एकमेकांस मिठी मारून कंठमुक्त रडल्यावर हरिपंत म्हणाला, “ पहा एक वर्षाचे आंत परत येण्याची मुदत केली आहे. आजपर्यंत आपलें बंधुत्वरहस्य फार उत्तम होतें व वियोगदुःख नव्हतें, तें आतां प्राप्त झालें आहे. ज्याप्रमाणें राम वनवासास निघाले त्या वेळेस भरतानें पुष्कळ सांगितलें परंतु फिरले नाहींत व त्यांनीं नंदिग्रामास राहून ब्रह्मचर्य व उपोषणाचा नियम केला, त्याप्रमाणेंच मी शपथ वाहून तुम्हांस सांगतां कीं, तुम्ही वर्षांती परत न आलात तर मजला संसाराची वृत्तीं जरूर नाहीं. मी निश्चित यतिवेष धारण करून चालतां होईन. एवढा माझा नियम लक्षांत ठेवावा व स्वस्थपणें जावें, आतां तुम्ही घरची कांहीं काळजी करूं नये. मी पणेंहून आठा दिवसांनीं घरचा समाचार घेत जाईन ” असें स्वस्थपणें बोलल्यावर आम्ही चालूं लागलों, पुन्हा पुष्कळ बोलणीं झालीं व सरते शेवटीं पुन्हा एकदां आपल्या कृतनिश्चयाची आठवण देऊन अश्रुपूर्ण नयनांनीं आमचेकडे पहात पहात तो माघारा फिरला.

हरिपंताचें मजवर प्रेम अमर्याद होतें यांत संशय नाहीं. पुढें जेव्हां आम्ही बंडांत गुरफटून आमची कार्य स्थिति झाली त्याचा बिलकूल मागमूस लागेना, तेव्हां आमचे घरचे मंडळींची तर झाली खरीच, पण हरिपंताची काय स्थिति झाली असेल याची कल्पना करवत नाहीं. आम्हीं सुरक्षित घरां यावें याकरितां त्या विचान्याने कांहीं दिवस नित्य एकादशणी व हजार प्रदक्षिणांचा नेम करून आपल्या शरीरकष्टांनं परमेश्वराची आराधना केली. हीच पुण्याई वेळोवेळीं आमचे उपयोगास कशी आली हें पुढें स्पष्ट होणार आहे. असो. आम्ही पुढें चालू लागलों, तो दिवस शके १७७८ कालयुक्त संवत्सर फाल्गुन मास वद्य पंचमी मंगळवार होता. त्या

दिवशीं खोपवली मुक्कामी धर्मशाळेंत वस्ती करून जेवणें केलीं. पहाटेस घाट चढून गेलीं. तिसरे मुक्कामास पुणें शहरांत शिरलीं. पुण्यास स्वस्थ एक दोन दिवस राहून वरसईची भाड्याची गाडी परत पाठविली व तीर्थरूपांस एक पत्र व एक मुकटा पाठवून दिला. आम्हीं पुण्यास कपडेलत्ते वगैरे सर्व सरंजाम तयार करविला व सोबत पाहून एक इंदूरपर्यंत भाड्याची गाडी ठरवून त्यांत कर्वे, त्यांची पत्नी व एक आठ वर्षांची कन्या व स्वयंपाकीण वाई, अशा प्रकारें आम्हीं कांहीं चालत, कांहीं पाळी-पाळीनें गाडींत बसत, असा चैत्र शुद्ध पंचमीस पुणें सोडून प्रवासास आरंभ केला.

भाग २

देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक्प्रवर्ततिताः ।

तथैव ते पालनीया प्रजा प्रक्षुभ्येतन्यथा ॥

जनापराक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति ॥ १ ॥

—व्यवहारमयूख.

तारुण्याच्या भरांत, शक्तीच्या अमदानींत प्रवासासारखी मौज नाही. निरानिराळे प्रदेश, दखांचे, नद्या, नाले, डांगर, झाडे, शहरें, खेडी, माणसें, रीतीभाती नजरेस पडून नूतनपणाची करमणूक मनास होते, व निरानिराळी माहिती होते, शहाणपणा येतो. सुखाची खरी आनंद देण्याची शक्ति कांहीं दुःखाची मिसळ असल्याशिवाय बाहेर पडत नाही. चालण्यानें आंग दुखणें, आज जेवावयास न मिळणें, उद्यां भर दोनप्रहरीं एकाद्या बाभळीच्या विरल छायेत पाणी पाणी करीत बसणें, परवां रात्रीच्या भरथंडींत अरण्यांत कुडकुडत पडणें, एखादा जिन्नस विसरणें, थोडीशी भामट्यांची भीति असणें, वगैरे प्रसंगां घडणाऱ्या गोष्टी प्रवासाच्या सुखांत मिळून सुखरूपच होऊन जातात. पहाटेस उठून आम्ही बहुतेक प्रातःकाळच्या थंडाव्यांत चालत असों, व नऊ दहाचे सुमारास कोठें तरी वस्ती करावी. मग एकाद्या सुंदर नदीचे प्रवाहांत दोन हात टाकून स्वच्छ स्नान करावें. किंवा प्रसंगोपात

एखाद्या डबक्यांतून पंचा नेसून तांच्याने स्नान करावे. स्नान करून ब्रह्मकर्म संपते आहे तो भात पिठले तय्यार होऊन जेवीत असू व बहुतकरून दुपारची तीव्र उन्हाची वेळ झालेन पुन्हा स्नान लागून असू. याप्रमाणे पुणे सोडून वाघोलीचा मुकाम करून मजल दरमजल नगराजवळ येऊन पांचलो. तो जंगलांत ओढ्याचे दोन्ही काठांनी तांबड्या पांढऱ्या अगणित कण्हेरी लागून गेल्या आहेत असे दृष्टीस पडले. एका दिवसांत लक्षपुष्पपूजा होईल असे पाहून फार आनंद झाला. व पुष्पेही पुष्कळ गोळा केला. नंतर तेथेच मुकाम करून दुसरे दिवशी दहा वाजण्याच्या सुमारास नगरांत शिरलो व नव्या करंजापाशी राजेश्री नाना जोशी मुळे यांजकडे जाऊन उतरलो. नगरांत कांहीं दिवस मुकाम केला व शहर सर्व पाहिले. पुढे हिंदुस्थानांत जाणाऱ्या दोन तीन गाड्या मिळाल्या, त्यांत यज्ञाकरितां निघालेले कांहीं विद्वान् ब्राह्मण होते, त्यांचे संगतीनें नगराहून कूच केले. मुकाम दरमुकाम करीत मालेगांवचे नदीवरचे धर्मशाळेत उतरण्याकरितां आलो, तो पांच सहा गाड्या उतरल्या आहेत, पंचवीस तास माणसे खटपटीस लागली आहेत, व एकीकडे स्वयंपाक सुरू आहे असे दृष्टीस पडले. आम्हीही तेथेच एका कोपऱ्यांत उतरलो. चौकशी अंती वापूसाहेब संगमनेरकर तेथे उतरले आहेत असे कळले. ते हारदेहांडे म्हणून त्यांचे नेहर्मांचे रहाण्याचे ठिकाण होते तेथे जात होते. वापूसाहेबांस वतनाचे सालीना अडीच हजार उत्पन्न असून जवळ अर्थही पुष्कळ होता. हे गृहस्थ फार सज्जन व धर्मशील होते व चांगले व्युत्पन्न असून वेदही बराच पठण केला होता. नेहर्मां स्मार्तान्नि सिद्ध ठेविल्यामुळे याज्ञिकीची माहिती त्यांस चांगली होती. त्यांचे हातून सप्तसंस्था दोन चारदां झाल्या होत्या, व जवळ गृह्याग्निसागर वगैरे मोठमोठाले ग्रंथ होते. त्यांची पत्नी फार साध्वी पतिसेवापरायण होती. अशा गृहस्थाच्या भेटीचा आम्हांस परम लाभ झाला. चार विद्वान् ब्राह्मण सहाजिक आले आहेत तेव्हां जागरण करावे असे त्यांच्या मनांत आल्यावरून दोन प्रहरी मजला व दुसरे दोघांस बरोबर घेऊन श्रीमंत राजेबहादूर मालेगांवकर यांच्या भेटीस गेले. तेथे सत्कार वगैरे झाल्यावर रात्र जागरणाचा वेत ठरला. मालेगांवचे चार विद्वान् व आम्ही एकत्र नऊ असामी मिळून तेरा असामींचे दोन वाजेतोपर्यंत जागरण झाले. आटीव दूध पुष्कळ होते व एक एक रुपया दक्षिणा मिळाली. नंतर आम्ही धर्मशाळेत परत येऊन स्वस्थ निजलो. आमचे बरोबर मंत्रजागरण होईपर्यंत एक

यजुर्वेदी ब्राह्मण वापूसाहेवांचे पदरचा जागत होता व पुढें आमचे बरोबर धर्मशाळेंत येऊन निजला. त्या दुर्दैवी ब्राह्मणास पहांटेच्या सुमारास सर्पदंश झाला. त्याच्या ओरडण्यानें मंडळी जागी झाली, व मोठा घोळ होऊन गेला. मणिमंत्रौषधि वगैरे उपाय सुरू झाले. राजेबाहदरही हें वर्तमान समजतांच मांत्रिक व वैद्य घेऊन तेथें आले. परंतु ' सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति. ' कांहीं उपाय चालेना. तो गरीब विचारा आपली घरची आठवण काढून रडूं लागला. पत्नीस रजोदर्शन झालें आहे. घर नगर जिल्ह्यांत आहे तिकडे जाणें आहे, वगैरे त्यानें फार विलाप केला. पुढें शुद्धी नाहींशी झाली व सूर्योदयाच्या सुमारास परलोकयात्रेस आरंभ केला. त्या वेळची ती स्थिति लक्षांत आली म्हणजे माझे अंगावर कांटा उभा राहतो. प्रवासांत धर्मशाळेंत अरण्यांत पाहिजे तेथें पडावें लागतें, आणि अकल्पित मृत्यु कसा येतो, ह्याचे डळडळीत उदाहरण ढोंक्यांसमोर असल्यामुळें मनाची फार उद्विग्न स्थिति झाली व घरची आठवण येऊन किंचित् अश्रुही आले. असो. त्याचें उत्तरकार्य वापूसाहेव यांनीं निवर्तलें, व आम्हीं पुढें चालूं लागलों. तों मजल दरमजल धुळ्यावरून सातपुड्याच्या पायथ्यापाशीं करबंद बारीचे मुक्कामावर येऊन पोहोंचलों.

सातपुड्यांतील वनप्रदेश अति रमणीय आहे. एकंदर पर्वताची रुंदी सुमारे साठ कोस असून मधून मधून मात्र उंच शृंगें आहेत, बाकी ढोंगर सखल आहे. एकदम चढावही नाहीं. कांहीं चढाव आहे कांहीं उतार आहे. सातपुडा म्हणण्याचें कारण असें आहे कीं, ढोंगराचे सात पुडे आहेत व सरसकट ढोंगरा-पर्लाकडे जाण्यास सात दिवस लागतात. आम्हीं ढोंगर पहांटेच्या चार घटका राहिल्या होत्या तेव्हां चढावयास आरंभ केला. प्रातःकाळचा गार वारा मंद मंद वहात होता. चांदण्याच्या प्रकाशानें वनप्रदेश संसारसुखाच्या आशेप्रमाणें अस्वप्न-रमणीय दिसत होता व अहंपणारूप सुवासानें वन दणदणून सोडलें होतें. आम्ही पांच सहा कोस आलों तरी सुवास भरून राहिला आहे हें पाहून आश्चर्य वाटलें व अरुणोदयानें दिसूं लागलें तों अनंत बिल्ववृक्ष ढोंगरावर लागून राहिले आहेत व त्यांजवर कोंबळ्या आरक्त पळवांनीं युक्त सुगंधीं पुष्पें भरलीं आहेत असें दृष्टीस पडलें. अगोदर आम्ही शैव, त्यांत पार्थिव पूजा मीं लहानपणापासून घेतली आहे, तेव्हां तें शिवप्रिय वृक्षवन पाहून मला अत्यानंद झाला. कांकणांत सगळ्या

गांवांमिळून दोन चार वेलाचीं झाडें असतात, तीं पुनः सगळ्या गांवाच्या पूजेकरितां बोरखडून टाकलेलीं असून त्यांत सर्वत्र त्रिदळ मिळावयाची पंचाईत. अशा अवर्षणाच्या देशांतून आलेल्या आम्हां उपोषितांस ते कोमल, आरक्त, त्रिदळांनीं भरलेले व सुवासिक पुष्पयुक्त बिल्ववृक्ष पाहून परम हर्ष झाला यांत नवल काय ? आम्हां पुष्कळ पत्रें व पुष्पें खुडलीं व लागलींच एके रस्त्याचे बाजूचे धर्मशाळेंत उतरलों. अफूचे व्यापाराकरितां सरकारनें रस्त्याचे बाजूनें सहा सहा कोसांवर पाण्याच्या आश्रयानें कौलारु बंगले बांधले आहेत, तशा एका बंगल्यांत स्नान व जेवण झाल्यावर पुनः चालूं लागलों. ते दिवस वसंताचे होते, यामुळें वृक्ष सर्व पल्लवित, पुष्पित, फलित झाले होते. रक्तचंदन, मधुप, साग वगैरे वृक्ष मोठमोठाले उंच डोंगरावर दाट लागलेले होते. कौशिंबाच वृक्ष अगदीं लाल होऊन गेले होते. मधून मधून भिळ लोकांच्या गळ्या म्हणजे किल्ले चिरेबंदी तट वगैरे सुद्धां लाखों रुपये खर्च करून बांधलेल्या उंच उंच शिखरावरून रमणीय दिसत होत्या, व रस्त्यावर कोठें पाण्याच्या जागेवर चिरेबंदी चौथरे सोईकरितां बांधलेले दृष्टीस पडले. वाटेनें भिळांचीं मातीचीं बांधलेलीं गांवां फार लागलीं.

याम्रमाणें सातपुड्याची शोभा पहात जातां जातां महृच्या छावणीहून तीन मजलाच्या सुमारास संध्याकाळचे वेळेस सडकेच्या बाजूचे बंगल्यांत उतरून जेवण-खाण केलें. रात्र चार पांच घटका झाली तीं दोन पलटणी शिपाई बंगल्यांत उतरावयास आले प्रवासांत ओळखो ताबडतोब होतात. शिवाय ते शिपाई गोव्याकडील असल्यामुळें आम्ही एकदेशी व एकभाषी जुळलों. मग स्वस्थपणें पानसुपारी खात बसून चोहीकडील हकीकती व सुखदुःखाच्या गोष्टी सुरू झाल्या. ते सांगूं लागले कीं, आजपासून तिसरे दिवशीं पृथ्वीवर राज्यक्रांति होऊन मारामारी लुटालुटी होणार त्यापेक्षां आम्हांला असें वाटतें कीं, तुम्ही देशीं परत जावें. हें ऐकून आम्हास भीति उत्पन्न झाली व मोठ्या उत्कंठेनें आम्ही त्यांस पुसूं लागलों. “अहो शिपाईवोवा तुम्ही म्हणतां याचा अर्थ काय ? मारामारी कशासाठीं होणार व कोण करणार ?” तेव्हां त्यांनीं सांगण्यास प्रारंभ केला.

“इंग्रजसरकार आजपर्यंत चांगल्या रीतीनें राज्य करीत आले, परंतु आतां त्यांची बुद्धि नष्ट झाली. गुदस्त सालीं विलायतेहून उत्तम कडामिनीच्या बंदुका

आणविल्या व त्या बंदुकांकरितां काडतुसे तयार करीत आहेत. तीं दांतांनीं तोडावीं लागतात. एकदम छावणीत अशी गोष्ट झाली कीं, एक ब्राह्मण शिपाई स्वानांस गेला असतां. एका चांभारानें त्याजपार्शी लोटा पाणी पिण्यास मागितला. तेव्हां ब्राह्मण भेहणूं लागला कीं, मीं लोटा दिला तर तो विटाळेल. हें ऐकून तो रागानें म्हणाला, “ अरे ! तुम्ही जात जात म्हणून फार उड्या मारूं नका. हल्लींचीं काडतुसें तयार करितात त्यांस गाईची व डुकराची चरबी लागते व ती चरबी आम्ही तयार करून देतो. तीं काडतुसें तुम्हीं दांतांनीं तोडलींत म्हणजे गाईची चरबी तुमचे तोंडांत जाणार व तुम्ही बाटणार. उगीच जातीची घमेण्ड कशाला पाहिजे ?” असें होतां होतां दोघे हात-पिटांस आले व पलटणी लोक बहुत जमले व त्यांनीं सर्व वृत्तांत ऐकिला. काडतुसें बाटविणारीं आहेत ही बातमी थोडक्यांतच चोर्हांकडे पसरली. गाईच्या चरबीच्या भीतीनें हिंदु व डुकराच्या चरबीच्या भीतीनें मुसलमान सारखे विथरले. सरकार आपणांस युक्तिप्रयुक्तीनें ख्रिस्ती करणार ही भीति सर्वांचे पोटांत उत्पन्न होऊन स्वधर्मसंरक्षणाकरितां विचार करूं लागले. शिपाई लोकांनीं आम्ही काडतुसें घेणार नाहीं असें आपापले मुख्य अधिकाऱ्यांस कळविलें. व तो मजकूर केंद्रस्थ्यास गव्हरनर साहेब यांस समजला. काडतुसाचें वर्तमान इतक्या जलदीनें चोर्हांकडे पसरलें कीं, याची कल्पनासुद्धां करवत नाहीं.

काडतुसाबद्दल हिंदु व मुसलमान शिपायांत गवगवा चालला आहे ही गोष्ट फौजेतील ऑफिसर लोकांस माहीत होती. व कित्येक राजनिष्ठ शिपायांनीं याजपासून दंगा होण्याचा संभव आहे असेंही त्यांस केव्हां केव्हां मुद्दाम पत्रें पाठवून कळविलें होतें. परंतु याजपासून कांहीं भयंकर परिणाम घडतील असें कोणाच्याही लक्षांत आलें नाही. कलकत्त्यास काडतुसांचे प्रकरणाचा निकाल करावा याजकरितां विलायतेहून एक साहेब आला व त्याचे आणि गव्हरनर साहेबांचे विचारें असें ठरलें कीं, हीं काडतुसें खुशीनें किंवा बळजोरीनें सर्वे पलटणींच्या शिपायांस वाटलीं पाहिजेत. यांत धर्माची वगैरे कांहीं एक वाव न ऐकतां जूनचे दहावे तारखेस प्रत्येक ऑफिसर लोकांनीं आपले पलटणीचे शिपाई बिनहत्यार सकाळचे दहा वाजतां परेडीचे जाग्यावर बोलावून बेलाशक त्यांजकडून काडतुसें घेववावीं. जां पलटणे घेतील त्यांस हत्यारें घेऊन द्यावीं. न घेतील त्यांचें काय करावें याचा

मागाहून निकाल होईल. याप्रमाणे धर्मसंबंधे एकंकार करणारा हुकूम कलकत्याहून सुटला आहे.

इंग्रज सरकारचे मनांत हिंदु व मुसलमान यांच्या धर्माचा कोणत्याही प्रकारचा मान ठेवावयाचा नाही, व होईल तितकी ख्रिस्ती धर्मास मदत करावयाची. असा निश्चय ठरल्यावरून त्यांनीं हे काढतुसांचेच प्रकरण काढलें असें नाही. हिंदु-धर्मशास्त्रांत सांगितलेल्या गोष्टी चालवूं नयेत अशाबद्दल एक चौऱ्यांशी कलमांची याद तयार करवून हिंदु राजेरजवाडे यांची एक सभा कलकत्यास भरविली. त्या सभेंत सर्वास पाचारण केलें होतें. शिंदे, होळकर, गायकवाड, धुळपुकार, बिलाशियाचा राजा, दतीयेवाले व ओडशावाले वगैरे सर्व बडे लोकांस बोलावणी केली. त्यांत नानासाहेब पेशवे, लखनूरची बेगम, झांशीची राणी व दहलीचा फिरोजशाहा यांस मात्र बोलावणें झालें नाही; बाकी दरोबस्त बडे लोक राजे व मांडलीक यांस बोलावणी सरकारनें कलकत्यास यावें म्हणून केली. सर्व लोक आपापले जागीं योग्य सत्कार होऊन बसल्यावर सभेपुढें ती याद वाचली. त्या यादीचा मुख्य सारांश असा होता कीं, हिंदु-मुसलमान यांचे धर्मासंबंधे कायद्यानें कांहीं एक हक्क ठेवावयाचे नाहीत. उदाहरणार्थ एक कलम असें होतें कीं जर चौघा भावांपैकीं एक इसम पक्का वाटला म्हणजे ख्रिस्ती झाला तर त्याचा वांटणांसंबंधे हक्क जाऊं नये. तो पतित झाला तरी त्यानें आपला भाग घेऊन घरांत जेथें वांटणी येईल तेथें रहावे. दुसरे एक कलम असें होतें कीं, हिंदु धर्मांत पुनर्विवाह स्त्रियांनीं करूं नये असें लिहिलें आहे. करतील तर त्यांस पतित समजून जातीबाहेर टाकाव्या. असें असतां असा ठराव करण्यांत आला कीं, जर कोणी विधवा पुनर्विवाह करील तर तिचे मुलगे हे पतित नव्हत व तिला जिदगी वगैरेचा सर्व हक्क आहे. असो. याप्रमाणें हिंदुमुसलमानधर्माचा अपमान करणारी कलमें त्या यादींत पुष्कळ होती. याद सभेंत वाचून दाखवून, ही याद तुम्हांस कबूल केली पाहिजे व याप्रमाणें पुढें आम्ही हिंदुस्थानांत कायदा चालविणार अशी समजूत दिली. त्या वेळेस बाणपूरचा राजा उठून सभेंत बोलूं लागला कीं, 'हें हिंदुस्थान भरतखंड जंबुद्वीप आहे. या भूमीस कर्मभूमि असें म्हणतात. या द्वीपाला लागून सर्व सिंव्हलद्वीपादि आहेत. परंतु हिंदूंचें मुख्य हेंच आहे. तर हिंदूंचे देवास आमचा कंटाळा आला असल्यास साहेबाचे म्हणण्याप्रमाणें कबूल

होईल, नाही पेशां जे होणे तें होवों. सार्वभौम राजा प्रजेस अधर्माच्या गोष्टी करण्याविषयी जरी उपदेश करील तथापि प्रजा ऐकणार नाही. जर कारितां चौऱ्याशीं कलमें अंमलांत आणावयाचीं आहेत तर धर्मसंबंधीं बखेडा होईल. नंतर एक नबाब उठून बोलला कीं, या हिंदुस्थानांत मुसलमान व हिंदु एके ठिकाणीं राहत आहेत, परंतु परस्परांचे धर्मास उपद्रव करीत नाहीत. या उभयतांचे धर्मास हानि करणारा राजा जय पावत नाही. पहा दिल्लीचे तत्कावरच्या बादशहाचे मनांत हिंदुधर्म बुडवून सर्व मुसलमानी करावी असें येतांच त्याचें सार्वभौमत्व नाहीसें झालें. याजकरितां इंग्रज सरकारांनीं या यादींतील कलमें अंमलांत आणूं नये. याप्रमाणें त्या सभेंत अनेक भाषणें झालीं असें ऐकतों, परंतु त्यांचा उपयोग झाला नाही व राजेरजवाडे लोक आपापले ठिकाणीं नाखुष होऊन परत गेले. *

त्या समयीं तेथेंच लोक बोलूं लागले कीं, आतां ज्याचा त्यानें विचार पहावा. पृथ्वीवर मनुष्यांचा संहार होणार. हिंदु लोक व मुसलमान लोक धर्माविषयीं आम्ही मरू परंतु वेधर्मी होणार नाही असा निश्चय करून एक विचार करून वागूं लागले आहेत. ती नेमलेली तारीख आजपासून तीन दिवसांवर आली आहे. ठरलेल्या तारखेच्या दिवशीं अधिकारी यांस धर्माकरितां आम्ही काढतुसें घेणार नाही असें तीनवार सांगून पहावें, नाही म्हणतील तर लागलीच त्या त्या छावणींत जे गोरे लोक असतील त्यांस कापून काढून दारुगोळा मेगजीन खाजिना गुदाम सुद्धां आपले ताब्यांत घेऊन छावणीस आग लावून द्यावी अशीं गुप्त पत्रें ठिकाठिकाणीं मिरत येथील छावणींतून गेली आहेत. अशी भयंकर स्थिति आजपासून तिसरे दिवशीं हिंदुस्थानांत येणार,

* पराचा कावळा होऊन लोकांत कशा प्रकारच्या कंड्या पिकतात यांचे वरील भाषणांत चांगलें चित्र आहे. सन १८५७ चे नुकतें पूर्वी म्हणजे सन १८५६ त लोकांच्या आप्रहावरून विधवाविवाहाचा कायदा पसार झाला होता. तसाच ख्रिस्ती झालेल्या लोकांचा हक्क कायम ठेवणारा कायदाही त्याच वर्षीं पसार झाला, त्यामुळें सरकारचा धर्मसंबंधांत हात घालण्याचा विचार आहे अशी लोकांत भीति साहाजिक उत्पन्न झाली. इतक्यांत काढतुसांचें प्रकरण उपास्थित झालें. याच संघीस म्हणजे मार्च सन १८५७ त जयाजीराव शिंदे कलकत्त्यास गव्हर्नर जनरलचे भेटीस गेले होते. (केचा बंडाचा इतिहास पान ५३८.) या सर्व गोष्टींवर वरील कल्पना राचिल्या गेल्या असाव्या.

सबव आम्हीं रजा घेतली आहे. आम्ही घरी मुलामाणसांत जाणार. तुम्ही दक्षिणी-
 ब्राह्मण पुढे जाण्याचा विचार करीत असल्यास फार संकटांत पडाल. तुम्ही परत
 जावें हें फार चांगलें असें आम्हांस वाटतें.” हा मजकूर ऐकून आम्ही फार
 घोटाळ्यांत पडलो. यज्ञाकरितां एथवर दूर आल्यावर कांहीं तरी पैसा मिळविल्या-
 शिवाय देशां परत जाणे फार जिवावर आले. शेवटीं असें ठरविलें कीं, आपण
 लढवई लोक नाहीं, गरीब भिक्षुक ब्राह्मण आहों. काळे लोक एकत्र होऊन धर्मा-
 कारितां भांडतात तर आपल्यास भय नाही. असा विचार ठरून नित्याप्रमाणे पहां-
 टेस उठून गाड्या भरून चालूं लागलो. वाटेनें पांचचारदां शिपाई लोक भेटले, त्यांनीं
 सांगितलें कीं, तुम्ही यात्रेकरी लोक कसे सुरक्षित जाल तें खरें. निदान जूनचे दहावे
 तारखेपर्यंत इंदूर शहरांत तरी जावें. आम्ही तसेंच जोरांनें पुढें चाललों. सायंकाळीं
 एके बंगल्यांत वस्ती केली. तेथेही तेच मजकूर ऐकिला. उजाबत तारीख दहावी
 येऊन पांचली. नित्याप्रमाणे गाड्या भरून आम्ही सर्व पुरुष चालूं लागलों. आप-
 ल्यास महुचे छावणीवरून जाणें आहे. ती उलटपर्यंत दगा आहे. एकदां महु उल-
 टली म्हणजे सुटणें. अशा धास्तीनें व आशेनें रस्ता जोरांनें आक्रमित असतां
 सकाळचे दहा वाजायचा सुमार झाला. महुची छावणी मैलावर राहिली. तों एका-
 एकीं तोफांचे आवाज व बंदुकांचे आवाज शतावधि होऊन दिशा गुंग झाल्या; त्या
 बाजूस धुराचा कळोळ होऊन दिसेनासें झालें. आमचे मंडळींचे प्राण कंठांत आले.
 आतां काय होतें या धास्तीनें मंडळी निस्तेज झाली. परंतु पूर्वी निश्चय केल्याप्रमाणे
 हळूहळू पुढें चालूं लागलों; तशांत मागे फिरणेंही दुरापास्तच होतें. छावणीचे
 जवळ येऊन पांचलों, तों ती फार मोठी आहे असें दृष्टीस पडलें. उत्तर व दक्षिण
 हिंदुस्थान यांमधील नाकें असल्याकारणानें सुमार तीन कोसपर्यंत पसरली होती,
 तेवढी सर्व पेटवून दिली होती. वायु फार सुटल्यामुळें अग्नीच्या ज्वाळा भयंकर
 चालल्या होत्या. मध्यान्हीचा समय झाल्याकारणानें ग्रीष्म सूर्याचे अत्यंत प्रखर
 तेज वरतून पडलें होते. व खालीं वडवानलासारखे दोन तीन कोसपर्यंत ज्वाळांचे
 मूह तापवात होते. सर्व जिकडे तिकडे भणभणात व उदासीन दिसत होतें. काळे
 लोक वेदील होऊन एकमेकांस आरोळ्या मारीत होते. असा भयंकर अनर्थ व
 कलकलाट होऊन गेला होता.

आम्ही जवळ जातांच दोन तीनशें लोक धांवत येऊन आम्हां भोंवतीं

गराडा घातला व गाड्या एकदम उभ्या केल्या. आमची मंडळी धास्तीने होर-पळून गेली होती, परंतु मी धीर धरून बोलू लागलों. “अहो शिपाईबोवा आम्ही गरीब भिक्षुक ब्राह्मण आहो. पुणे प्रांतांत राहतां. बायजाबाई साहेब शिंदी सर्वतोमुख यज्ञ करणार आहेत म्हणून पत्रे आल्यामुळे आम्ही यज्ञास जात आहो. आम्हांपार्शी पोथ्यापुस्तके आहेत ही आपण पहावीत. तुम्हीं हिंदुधर्मासाठीं जर इंग्रजाबरोबर भांडतां तर आम्हां गरीब वेदशास्त्र पढलेले ब्राह्मणांस लटमार करणे तुम्हांस यशस्वी होणार नाही. तुम्ही आमचे या दंग्यांत संरक्षण करून आमची एकाद्या शहरांत सोय लावून द्या. या गोष्टीनें तुम्हांस जय येईल व दुःख पडणार नाही. या * तारखेस दंगा होणार हें आम्हांस तीन दिवस अगोदर माहीत आहे. परंतु आम्ही निर्भय आहो. कारण काळे लोक जर धर्मासाठीं भांडणार तर आम्हां वेदशास्त्रसंपन्न गरीब भिक्षुकांस बिलकूल भय नाही ” इत्यादि माझे बोलणे ऐकून व आमच्या पोथ्या वगैरे पाहून त्यांनीं एकदम आम्हांस असे सांगितले कीं, आतां यज्ञ तर राहिला; परंतु तुम्हीं निर्भयपणे आम्हांबरोबर असावे. खर्चवेचाची कांहीं एक काळजी करूं नये. इतक्यांत रस्त्यानें घोड्याच्या गाडीचें टपाल आलें. शिपाई लोकांनीं त्याजवर हल्ला करून डाकवाल्यास ठार मारून दोन तीन ओझीं कागद माळावर फेंकून दिले व लोकांच्या दंग्या वगैरे आपल्या ताब्यांत घेतल्या. नंतर तारायंत्राचें खांब उधरून तारांच्या हातीं धरण्यास काढ्या केल्या.

याप्रमाणे त्या झोटिंग लोकांच्या स्वार्थाने आम्ही झाल्यावर त्यांनीं पाण्याचे नजीक एका लिंबाचे झाडाखाली आम्हांस उतरावयास जागा दिली. तेथे गाड्यासुद्धां उतरून स्नानसंस्थाभोजनादि कृत्ये आटोपलीं. काळे लोक बायकापोरांसुद्धां बाहेर पडले होते. काळे लोक फौजेसह रिसाला वगैरे बरोबर घेऊन इंदुराकडे कूच करूं लागले. मजल दरमजल उज्जयिनीवर येऊन दोन कोसांवर पाणी झाडी चांगली पाहून सर्व फौज उतरली. आम्हांसही फौजेतच जागा उतरावयास दिली होती. नित्य कर्म आटोपल्यावर मोठ्या दिलगीर वृत्तीनें, एकेठिकाणीं बसून विचार सुरू झाला. “या विषडलेल्या लोकांपासून आपली सुटका कशी होणार. हे लोक आपल्या जिवावर उदार झाले आहेत व नेहमीं मारूं मरूं याशिवाय त्यांस दुसरे कांहीं

* कोंचा इतिहास पाहतां हा दंगा तारीख १ जुलैस झाला असें दिसते.

सुचत नाही. यांजबरोबर राहून आपल्यास सुख व्हावयाचें नाही. शिवाय आप-
 ल्यास राहण्यावागण्याची फार अडचण होऊन गेली आहे. देतील तितकें खाहें
 पाहिजे. निघतील तेव्हां निघालें पाहिजे. रात्री बेरात्री चाललें पाहिजे. एक घटका
 दिवस राहिला कीं बिकिट लागून जिकडे तिकडे पाहरेबंदी होणार. मग
 शौचास सुद्धां जाण्याची हाकाहाक. थेट हवलदारापर्यंत वर्दी पोंचवून परवानगी
 काढावी लागते. आणि शिवाय फिरतांना वेढेवांकडे पाऊल पडले तर पटकन
 एकादी गोळी लागून स्वर्गयात्रा आपोआप घडणार. तेव्हां कांहीं योग्य कारण
 दाखवून त्यांचे त्रासांतून सुटून गेलों तर पुनर्जन्म झाला
 असें समजून परमेश्वराचे आभार मानूं. ” इत्यादि विचार झाल्यावर
 दोन तीन पल्टणी सुभेदार माझे परिचयाचे झाले होते त्यांजपार्शी मी संधि
 पाहून स्वतां गेलों आणि बोलूं लागलों “ सुभेदार, आम्ही तुम्हाबरोबर आज
 आठदहा रोज राहिलों. आम्हांस फार सुख झालें. कोणतीच आम्हांस न्यूनता
 नाही. इंदूर मुक्कामी आमचे पुण्याहून आणलेले गाडीवान ठरावीप्रमाणें सोडून
 गेले, तरी तुम्हां आम्हांस गाड्या देऊन येथवर आणिलें हे उपकार या दिवसांत
 फारच आहेत. आतां आमचा घरून निघाल्यापासून अभिप्राय असा आहे कीं, द्रव्य
 मिळेल तें भिळवावें व यात्रा घडतील त्या कराव्या. हल्ली ही उज्जयिनी नगरी
 आली आहे. इजला अवंतिका म्हणतात. येथे ज्योतिर्लिंग श्रीमहाकाळेश्वर आहे.
 क्षिप्रा नामक गंगा आहे. हे क्षेत्र श्रीकाशी क्षेत्रासमान आहे. यास्तव येथे क्षेत्रो-
 पोषण करून क्षौर वगैरे प्रायश्चित्त करावी व श्राद्धादि कृत्ये धर्माप्रमाणें करावी
 असें आमचे मनांत फार आहे. यास्तव आपण कृपा करून गाड्या देऊन आम्हांस
 क्षेत्रांत पोंचविलें पाहिजे. उज्जयिनी जवळ आहे खरी परंतु अराजक असल्यामुळे
 एकट जाण्यास आम्हांस फार भय वाटतें. यास्तव मेहेरवानीनें इतके आमचे केलें
 तसें बंदोबस्ताकरितां लोक बरोबर देऊन क्षेत्रीं आम्हांस घोंचतें करावें ” इतकें
 म्हणून स्वस्थ राहिलों.

बंडवाले लोकांची धर्मावर श्रद्धा फार चांगली होती. अद्याप निर्दय व
 निरर्थक मारहाण व कामक्रोधादिकांचे प्राबल्य बंडाच्या बाल्यावस्थेमुळे त्यांचे
 ठिकाणीं वसूं लागले नव्हते. त्या भाविक सुभेदारांनीं माझे म्हणणें स्वस्थपणें ऐकून
 घेतलें. व संतोषानें उदईक प्रातःकाळीं तुमची खानगी करितों असें ताबडतोब

सांगितले. दुसरे दिवशी उजाडतां कांहीं गाड्या व सुमारे पंचवीस शिपाई बरोबर घेऊन सुभेदार आम्ही होतो तेथे आले. आमचे पायांवर डोक्यां ठेवून दर जाड्यास दोन दोन रुपये दक्षिणा दिली व आम्हांस गाड्यांत बसवून पन्नास कदमपर्यंत बोळवीत येऊन नमस्कार करून परतले. ते पुढे शिंदे सरकारचा आश्रय मिळविण्याकरितां निघून जाणार असा त्यांचा अभिप्राय आम्हांस समजला होता. आम्हांस मोठ्या संक्रांतून सोडविलें याजवद्दल अंतिका क्षेत्राची मोठी आभारपूर्वक स्तुति. करीत चवाड्यावर येऊन पोचलों. तेथे गाड्या रिकाम्या करून शिपायांच्या स्वाधीन केल्या व ते आम्हांस रामराम करून परत निघून गेले. आमचे बरोबरचे लोक आपआपले बिऱ्हाडाचे पत्ते लावून निघून गेले. आम्ही बरसईकर मिळून दानाध्यक्ष वैशंपायन यांचे आप्त विष्णूपंत जोशी उज्जयिनीत राहतात असे माहित असल्यावरून त्यांचा शोध काढीत द्वारकाधीशाचे मंदिरांत गेलों. तेथे शोध लागला, त्यांची भेटही झाली. आम्हांस सुरक्षित पाहून त्यांस फार आनंद झाला व आम्हांस सांगू लागले कीं 'वैशंपायन यांजकडून पत्र आल्यास पांच चार रोज झालें. त्यांत मजकूर असा कीं, आमचे जांवई कवे शोडशासहवर्तमान इकडे येण्यास निघाल्याचे पुण्याहून पत्र आलें आहे. ते आपल्यास भेटल्यास त्यांस 'कळवावे' कीं, तूत इकडे येऊं नये. दंगा फार आहे, दंगा कमी झाल्यावर पत्र येईल तेव्हां यावे तेव्हां आतां तुम्ही येथेच रहावे.' हें भाकित आम्हांस पूर्वीच कळलें होतें. मग विष्णूपंत यांजकडेच बिऱ्हाड ठेविलें व यथाकाम यथावकाश क्षेत्रकृत्ये आटोपलीं.

उज्जयिनी क्षेत्रांत बराच मुक्काम घडला. क्षेत्रांत क्षेत्रचालीप्रमाणे दाट वस्ती व अरुंद, दगडांनीं माचून काढलेले रस्ते आहेत. हें शहर फार प्राचीन असून येथे मोठमोठाले इतिहासप्रासिद्ध विक्रमादि चक्रवर्ती होऊन गेले. त्यांच्या अमानुष महत्त्वाची साक्ष देणारी अशी मोठमोठालीं दोन ताड उंचीचीं व पंधरा वीस हांत रुंदीचा भिताडे चुनेगर्बा बरीच दृष्टीस पडतात. असे म्हणतात कीं, उज्जयिनी नगरीपालथी घातली आहे. तेथे विटा नवीन भाजण्याची जरूरी नाही. बहुंतकरून भुईमध्यें जुन्या विटा सांपडतात. एकादे जामिनीत भिताड लागलें, म्हणजे मोठ्या इमारतीचे काम होतें. येथे भर्तृहरी पूर्वी राज्य करीत होता. त्यांस विषयसंबंधें अति पश्चाताप होऊन सर्व राज्य सोडून विदेही होऊन तपश्चर्येस बसला, त्या गुहेस हल्ली

भर्तृहरीची गुंफा म्हणतात. तें ठिकाण भैरवगडावर असून फार रमणीय शांतिरसानु-
 कूल आहे. अशी उज्जयिनीची मजा पहात पहात पांच सहा दिवस लोटले. वंडांसंबंधे
 दररोज नवीन नवीन बातम्या येऊन जिकडे तिकडे हालचाल होऊन गेली होती. ती
 एके दिवशी धारचा राजा मरण पावल्याची खबर आली. धारसु पवार या नांवाचे
 राजे राज्य करीत होते. हल्लीचा राजा फार चांगला, शूर, विचारी, शहाणा व
 धर्मशील असा होता. राज्य चांगलें चालत असल्यामुळे खाजिन्यांत द्रव्य सांठवें
 होतें. वृद्ध झाला तरी पोटी पुत्रसंतान नसल्यामुळे विरक्ति उत्पन्न होऊन त्यानें
 पुष्कळ दानधर्म केला; व नाशिक, व्यंबक, वाई, पंढरपूर वगैरे पुष्कळ यात्रा केल्या
 व पुढें काशीयात्रेची तयारी झाली होती. दिवाणजर्नी शालजोच्या, धोंतरे, पित्त
 वर वगैरे ब्राह्मणास देण्याकरितां तयार करून ठेविलें होतें, व खर्चास आठ लक्ष
 रूपये रोख तयार होते. तो कोणी दुष्टांनीं त्या सुशील राजास मूठ मारिली.
 “ मनसा चिंतितं कार्यं दैवमन्यच्च चिंतयेत् ” त्यानें मरणसमयी
 आपल्या निकट संबंधाचा एक मुलगा दत्तक घेतला. नंतर, राणी व दिवाणजी
 यांचे विचारें असें ठरलें कीं, यात्रेनिमित्त काढलेला सर्व पैसा उत्तरकार्यास
 लावावयाचा. त्याप्रमाणें उत्तरकार्यातील दक्षिण मिळविण्याकरितां उज्जयि-
 नींतून ब्राह्मणांच्या झुंडीच्या झुंडी निघाल्या. मजला बातमी समजतांच
 येथें स्वस्थ बसण्यापेक्षां धार शहर व उत्तरकार्याची मौज पाहून यावें, असें
 माझे मनांत फार भरलें. तेव्हां काकांजवळ गोष्ट काढिली कीं, “ आपणास मर्तिका-
 संबंधें दान बिलकूल घ्यावयाचें नाहीं. परंतु आपण मेहनत करून दानखंड, दान-
 चंद्रिका, दानमयूखादि मोठमोठे ग्रंथ पाहिले आहेत; कोणत्या दानास दानांग होम
 आहे कोणत्यास नाहीं. कोणत्या दानास ब्राह्मणास किती पावलें पांचवाचें वगैरे
 प्रयोग प्रत्यक्ष पाहण्यास सांगडतील. आजपर्यंत असा लाखों रुपयांचा उत्तरकार्यास
 दानधर्म झाला नाहीं व पुढेही होणें कठिण. यास्तव येथें तरी स्वस्थ बसणें आहे.
 त्यापेक्षां आठ दहा रोजांत सर्व कृत्य जाऊन पाहून येऊं.” काकांचे मनांत ही गोष्ट
 भरली व दुसरे दिवशीं कवें यांचा निरोप घेऊन आम्ही उज्जयिनींतून निघालों. वाटेत
 चर्मण्वती नदीचे मनोहर पात्र लागलें, तेथें हजारों ब्राह्मण चोर्हाकडून जमले होते.
 यथेच्छ स्नानसंध्या भोजनादि करून मजल दरमजल करीत धारा नगरीत शिरलो.
 तो सर्व शहर ब्राह्मणांनीं भरून राहिले आहे, असें दिसलें. उज्जयिनी, इंदूर, देवास

वगैरे ठिकाणांहून सुमारे दहा हजार दक्षिणी ब्राह्मण दक्षिणार्थ जमला होता. शहरांत ब्राह्मणाकडे तर जागा उतरण्यास राहिलीच नव्हती. पण शूद्राकडेही मिळण्याची पंचाईत झाली होती. शहरांत शिरल्यापासून एक प्रहरभर बिन्हाड ठेवण्यास जागा शोधित होती. परंतु मिळना. शेवटी बाजारांत एक दक्षिणी सोनार पाहून त्याचे दुकानाचे आठ्यावर नको नको म्हणतां ओझे ठेवून उभयतां बसलोंच. जागा मिळावयाची नाही असें ते निक्षून सांगतच होते, पण आम्ही बटवा काढून पानसुपाणी तंबाखु काढली व त्याला दिली व बोळू लागलों. “आम्ही मुशाफर आहों, आम्हांस मागिलदारी फक्त जेवण करण्यास जागा दिली तर फार मेहेरबानी होईल. आम्ही या ओठ्यावर निजत जाऊं, तुम्हांस बिलकूल तोशीस लागू देणार नाही.” अशी पुष्कळ गळ घातल्यावर सोनारानें कबूल केलें. आम्हीं तेथें बिन्हाड लाविलें व रात्री फराळ करून स्वस्थ निजलों. दुसरे दिवशीं उठून शहरांत दानें कोठें होणार त्या जागेचा शोध करीत करीत नगराचे उत्तरेस दानशाळा सांपडली. तेथें पाहतों तों मोठा हत्ती जाण्यासारखा दरवाजा असून चोर्हीकडून बांधलेली जागा दृष्टीस पडली. दानें सर्व आंत होणार; बाहेर पिंपळाचे पार दोन तीन होते, त्याचे छायेखालीं सर्वांनीं जमा व्हावें. ज्याचें नांव निघेल त्यानें आंत जावें, असा बेत दिसला. तेव्हां ज्या हेतूनें आपण आलों तो सिद्धीस आत नाही व बाहेर राहिल्यानें दानविधि दृष्टीस पडणार नाही असा विचार पडला. बिन्हाडां येऊन स्नानसंध्यादि आटोपून बाजारचा शिधा सरंजाम आणला व भोजन केलें. तिसरे प्रहरां दानशाळेंत जाण्याची परवानगी कशी मिळवावी याचा विचार करूं लागलों. परंतु रस्ता सुचेना. शेवटी दानाध्यक्षाच्या नांवाचा एक अर्ज लिहिला. “आम्ही देशांतरचे ब्राह्मण आहों. यात्रेस जाताना उज्यायिनींत येथील सर्व दुःखकारक हकीगत कळली. आम्हांस मृतासंबंधें दान बिलकूल व्यावयाचें नाही; परंतु दानसमारंभ पहाण्याची फार इच्छा आहे. अलीकडे दानधर्मास एवढा खर्च कोणी केला नाही व पुढेंही विचारच आहे. त्यापेक्षां सविधि दानप्रयोग पहाण्याचे इराद्यानें येथें आलों आहों. परंतु दानशाळेंत जाण्यास परवानगी लागते, याजकारितां तेवढी परवानगी घाल तर फार उपकार होतील. मिळत नसल्यास परत गेलें पाहेजे.” असा मजकूर लिहून दानाध्यक्षाचे घराचा शोध काढून शिवायाचे हातें अर्ज लावून दिला. अर्जाप्रमाणें ताबडतोब परवानगी चिठ्या मिळाल्या

दुसरे दिवशी सकाळीच भोजन आटोपून चिठ्या दरवाज्यावर दाखवून दानशाळेत गेलीं. आंत यादीचे ब्राह्मण सुमारे दोनशे जमले होते. एकंदर अनेक दाने झालीं. ऐन्याच्या अंबारीसह सालंकार एक हत्ती दिला. बरती आठ हजार रुपये दक्षिणा दिली. शिवाय नुसते तीन हत्ती पांच हजार दक्षिणा देऊन दिले. चार घोडे, तीन उंट, दाहा बैल, नऊ म्हशी व तेरा दासी दिल्या. एक शय्यादान झाले. महादानाचे ब्राह्मणास पायजमा, धोतरजोडा, अंगरखा, शिपाईगिरी पागोटें, डाल, तरवार व पुण्याचा हार इतकें सामान चढवून पूजा करून गुलाल उडवून जितकीं पावले यजमानानें बरोबर आलें पाहिजे तितकीं पावले यजमानानें पांचवून दरवाज्यावाटे बाहेर काढून घ्याव्या, बाहेर पडल्यावर त्याची छी थू काय विचारावी. बाहेर हजारों तेलंग वगैरे लोक जमलेले असतच. त्यांनीं हुयों करून त्या विचार्यावर शेणमार करावा. दासी दान घेणाराची तर फारच फजिती. एखाद्या सुंदर सर्वालंकार युक्त अशा दासीचा पदर एखाद्या गरीब बाकळ्या ब्राह्मणाचे धोतराशीं बांधून त्याची दरवाज्याबाहेर धिंड निघाली म्हणजे लोकांच्या चावनेट थट्टांनीं व शेणमारांनीं त्यांची दुर्दशा दुर्दशा होऊन जाई. तशांत ती दासी लुब्धी असली म्हणजे त्या ब्राह्मणाबरोबर झराझर चालेनाशी झालीं, कीं ब्राम्हण गयां वयां होई. शय्यादान घेणारा मनुष्य एक यजुर्वेदी होता. त्यास ताटीवर बसवून एक सोन्याचा मृत देह करून त्याजजवळ ठेऊन ताटी चार माणसांचे खांद्यावर देऊन दरवाज्या बाहेर काढून दिली. हत्तीदानाचे लोक शहराबाहेर आले कीं, पुन्हा राजाचे सेवकास हत्ती विकून टाकीत कारण फुकट मिळाला तरी हत्ती रंकाला काय होय ? याप्रमाणें तीन दिवस प्रातःकाळपासून बारावर चार वाजे तोंपर्यंत दानाची मौज पाहिली. चौथे दिवशीं भूयसीचा संकल्प होऊन अनुष्ठान पाहण्यास शिष्ट वसत होते त्यांची याद होऊन प्रत्येकास पांच पांच रुपये व धोतरजोडे मिळाले. आझांसही मिळाले. नंतर एक दिवस राजधानी सर्व हिंडून पाहिली. धारा नगर फार टुमदार आहे. तेथें भोज वगैरे राजे राज्य करीत होते, अशा कथा आहेतच. या शहरास दगडी चुन्याचा कोट आहे. कोटाबाहेर तलाव पुष्कळ आहेत. पाणी महामूर आहे. अर्दीच साडेतीन हातांचे आंत मोटे इतके पाणी लागतें, याजमुळें बागवगीचे फार सुरंख असून बागाइती उत्पन्न अति स्वस्त आहे. भाजीपाला केळीचीं पानें, पुष्पें व फळें या शहरासारखीं दुसरीं कोठे मिळत ना-

हीत. धारा नगरचे पश्चिमेस तीन चार मैलांवर एक लहान पर्वत आहे त्याज-
वर कविश्रेष्ठ कालिदास याची वरद देवता श्री महाकालिका इचें देवालय
सुरेख आहे. देवस्थानाची नेमणूकही फार खाशी आहे. चौघडा आहे. पूजेचें
साहित्य, समया वगैरे सर्व रुप्याचें आहे. कालिकेचें दर्शन घेऊन आम्ही धारे-
हून निघालों. उज्जयिनीस आलों तों वैशंपायन यांजकहून इंद्राहून पत्र आलेलें
कवें यांनीं दाखविलें. त्यांत मजकूर की, 'दंगा लवकर मोडेल असें वाटत
नाहीं. तरी शिंदे सरकारचे शिपाई सुमारे पंचवीस तीस उज्जयिनीहून येणार
आहेत. त्यांची सोबत पाहून सर्वासह निघून यावें.' नंतर लागलीच शिपा-
यांचा शोध लाविला, व त्यांजबरोबर भाड्याच्या गाड्या करून ग्वाल्हेरीस
जाण्यास निघालों.

वाटेनें सारंगपूर म्हणून एक टुमदार शहर लागलें. येथील वस्ती चांगली असून
बाजार पेटेंत भर मजल्याच्या हवेल्या आहेत. देवळें फार मनोहर आहेत. शहरचे
दोन्ही बाजूनें नदी निकट वाहत आहे व बाहेर हिरवें गार वागाईत लागून गेलें
आहे. अशा शहरें पहात पहात ग्वाल्हेरीस पोचलों. व वैशंपायन यांजकडे उतरलों,
चोर्हीकडे दंगे उत्पन्न झाल्याकारणानें यज्ञ राहिला होता, परंतु वायजाबाई साहे-
बांनीं दक्षिणेंतून आलेल्या ब्राह्मणांची वरदास्त चांगली ठेविली होती. पावसाळा
सुरू असल्याकारणानें बहुतेक मंडळी चातुर्मास्य तेथेंच राहिली. त्यांस बाईसाहेब
दरमहा दहा रुपये खर्चाबद्दल पोंचवीत असत. आम्हींही मुजुमदार यांचे वाड्यांत
स्वतंत्र विन्हाड करून स्वस्थ चार महिने राहिलों. ग्वाल्हेर किल्यापासून नजीकच
लहानसा गांव आहे. महादजी शिंदे बादशहावर स्वारी करण्याकरितां बरोबर मोठे
लष्कर तोफखाना घेऊन जातांना येथेंच मुक्काम केला. येथून स्वान्या करून शत्रू-
पासून खंडण्या घेऊन जय होत गेला, याजमुळें येथेंच काडा बांधून राहिले लष्करी
लोक जेथें जेथें उतरले होते तेथेंच घर बांधून राहिले. एकंदर लष्कर वसाहत
सुमारें तीन-साडेतीन कोस झाली आहे. भोंवतालीं भुंडे ढोंगराचें एक कडेंच
आहे. झाडी कोठेंच नाहीं. शहरांत कोठें कोठें तलाव उकरले आहेत.
राजधानीचे रस्ते प्रशस्त असून फरसबंदीचे आहेत. शहराजवळ फुलवाग म्हणून
फार विस्तीर्ण सुंदर उपवन आहे. त्यांत नानातऱ्हेचे देशोदेशींचें वृक्षवेल पुष्प-
वाटका असून मध्यभागीं हवा खाण्याकरितां एक जलमंदीर बांधलें आहे. त्याचें

काम पाहण्यालायक आहे. तेथून सुमारं चार मैलांवर नदी आहे, त्या नदीचे कांठा-
वर मोठी शिंदेसरकारची छावणी आहे.

याप्रमाणें ग्वाल्हेरींत सकाळ संध्याकाळ फिरून चातुर्मासाचे दिवस काढले.
शहरांत एका नामांकित गृहस्थाने येथें आषाढ महिन्यांत मुलाज्ञा व्रतबंध झाला,
त्याजवढल मोठें ग्रामण्यच माजलें. त्यामुळें लोकोत्तर विद्वानांच्या सभा पाहण्यास
सांपडल्या. हा फार अलभ्य लाभ झाला. वेदशास्त्रसंपन्न तातु दीक्षित हे फार
विद्वान् वेदशास्त्रनिष्णात होते व त्यांच्या मतावरून व्रतबंध झाला होता. त्यांनीं
विद्वलमंदिरांत स्मृतिवाक्यें, सूत्रप्रमाणें व मैत्रायणीय परिशिष्टावरून आषाढांत उप-
नयन विष्णूशयन होईतोपर्यंत करावें असें सिद्ध केलें. व पंचगौडांत अशी वहिवाट
आहे; असें एका मथुरेच्या ब्राह्मणाचे साक्षीवरून ठरलें. सारांश; मुंज
शास्त्रोक्त ठरून सभा विसर्जन झाली. कार्तिकांत वाईसाहेबांनीं दक्षिणेंतून आलेल्या
ब्राह्मणांची सभा करवून बिदागिरी दिली. त्यांत आम्हांस पीतांबर व दीडशें
रुपये रोख मिळाले. याप्रमाणें ग्वाल्हेरीचें कार्य मनाजोगें झाल्यावर आतां पुढें काय
करावें याविषयीं विचार करूं लागलों.

भाग ३ रा.

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

ग्वाल्हेरींत असतांना वंडाच्या बातम्या दरोज आम्हांस ऐकूं येतच होत्या. आज
ही पळटण उठली, उद्यां ती उठली, येणेंकरून सर्व लोकांचीं मनं धांदलून गेलीं
होतीं व निरनिराळ्या लोकांचे नाना तरंग चालत होते, कोणी सव्वा हात रंभा-
पत्रावरच्या भोजनांत गर्क होते, कोणी चीजवस्त कोठें लपवावी याचे विचारांत
होते, कोणी दक्षिणेंत जाण्याचा वेत करीत होते, कोणी दुसऱ्याचें द्रव्य उपटा-
वयास सांपडेल या आशेवर वसले होते. शिंदे, होळकर इत्यादि सरदार या प्रसं-
गास काय करितात याजवर लोकांचे डोळे लागून राहिले होते. ग्वाल्हेरींत दिवाण

दिनकर रावजी यांचें चित्त इंग्रजाकडे पूर्ण आहे, असें स्पष्ट दिसून आलें होतें, परंतु यांचा पगडा शिंद्यावर कितपत पडतो, त्याचा अंदाज लोकांस झाला नव्हता.

आमचे चुलते श्रीमंत बाजीरावसाहेबांचे वेळेस ब्रह्मावर्तास होमशाळेवर अध्यक्ष होते, म्हणून पूर्वीच सांगितलें आहे. ब्रह्मावर्ताहून हमेशा काकांचे ओळखीचे लोक जिवाचे आशेनें पळून ग्वाल्हेरीत रहावयास येऊं लागले, व त्यांजपासून तेथील हकीगती समजू लागल्या. श्रीमंत नानासाहेब यांचे पेशसन अजी बंद केल्यामुळे त्यांचे मनांत इंग्लिशाविषयी अत्यंत द्वेषबुद्धि उत्पन्न झाली होती; व स्वतः धैर्यवान् व शूर असल्यामुळे व पदरी बंधु बाळासाहेब व रावसाहेब तसेंच तात्या टोपी इत्यादि हिंमती मंडळी असल्यामुळे राज्यक्रांतीचे विचार मनांत घोळत असत. लखनौची वेगम व दिल्लीपति इत्यादि इंग्रज सरकारचे अन्यायामुळे समदुःखी झालेल्या लोकांशीं त्यांचा पत्रव्यवहार होता व मधून मधून धर्मभयानें आतुर झालेल्या पलटणीच्या ऑफिसर लोकांशींही त्यांच्या मुलाखती होत. परंतु स्वपरबलाबल जाणून, अर्मांत पतंगासारखें मरून जावें व सर्वस्वी कुलाचा नाश करावा एवढा हिथ्या करण्याचें सामर्थ्य त्यांचे मनांस येईना. असें सांगतात कीं, एके दिवशीं संध्याकाळचे सुमारास घाटावर संध्येस निवडक मंडळी बसली आहे; गंगेचें शुभ्र उदक मंद वहात आहे, व उष्णकाळ असल्यामुळे अत्यंत प्रिय 'भागीरथी-निक्षेर-शीकराणां वाढा मुहुः कंपित-देवदारुः' असा वायु चित्तास आनंद देत आहे व वेदमूर्ति रामचंद्र शास्त्रीबोवांशीं कांहीं धर्माविषयक बोलणें चालले आहे तों एक पलटणी अमलदार, फेंसानें भरलेला घोडा भरधांव टांकीत घाटावर आला व नानासाहेबांस मुजरा करून बोलूं लागला कीं, सरकार, मिरत येथील छावणीतील लोक धर्मशयास्तव उठून इंग्रज लोकांस ठार मारून दिल्लीस जाऊन त्यांनीं बादशाहास अधिपतित्व दिलें. हिंदु धर्मावरही तोच कठिण प्रसंग आला आहे, व शिपाई लोकही धर्मासाठीं मरूं, परंतु वेधमी होणार नाही, असे दृढ निश्चयाचे आहेत; हिंदु धर्मास तर आपल्या शिवाय अधिपति राहिला नाही. जर हिंदूंचें अधिपत्य स्वीकारावयाचें असेल तर ह्या क्षणीं कानपुरावर ही तलवार व हा घोडा घेऊन चला. हा अकल्पित प्रसंग पाहून शास्त्रीबोवांदि मंडळी घाबरून जागचे जागीं शून्यदृष्टि बसली. नानासाहेब किंचित

आरक्तनेत्र होऊन त्या स्वाराकडे सारखी टक लावून कांहीं वेळ स्तब्ध राहिले. शेवटीं एकाएकी नानासाहेब म्हणाले की, वरें आहे, जर हजारां लोक धर्मासाठां मरून जाण्यास तयार आहेत तर मांही आपल्या बायकापोरांची आशा सोडतो. यास श्री गंगामातुश्री साक्ष आहे. असे म्हणून घोड्यावर बसून आवेशाने घोडा फेंकला. वाड्यांत येऊन बाळासाहेब इत्यादिकांस मजकूर निवेदन केला, व लागलीच आपले बरोबरचे लोक घेऊन कानपूरचा रस्ता धरला.

ब्रह्मावर्त बंडास जाऊन मिळालें ही बातमी हं हं म्हणतां चोर्हाकडे पसरली. कांहीं द्रव्यवान् शहाणे लोक जिंदगीची व्यवस्था करण्यास लागले, कांहीं दुसऱ्या मुलुखांत निघून जाण्याचे तयारीस लागले, कांहीं स्वामिभक्त तेथेच राहून धीर देऊं लागले, कांहीं विचारशून्य आनंद मानून उड्या मारूं लागले. नानासाहेबांस बंडवाली फौज ब्रह्मावर्ताचे रस्त्यावर भेटली. फौजेतील ऑफिसर लोकांचें व नानासाहेबांचें वरेंच वेळ खलवत झाल्यावर सर्व शिपायांनीं आम्ही तुमची आज्ञा पाळूं व जीव आहे तांपर्यंत नोकरी करूं, इंग्लिशांस कधीं शरण जाणार नाहीं व सैन्य सोडून पळून जाणार नाहीं; वगैरे आणा शपथा वाहिल्या. नंतर निरनिराळ्या कामाच्या नेमणुका झाल्या व फौज कानपुरावर परतली.

भाद्रपदमासीं एके दिवशीं ग्वाल्हेर शहरांत फार धांदल उडून गेली आहे असें आमच्या दृष्टीस पडलें. रस्त्यांत लोकांची गर्दी जमून कुचबुच चालली आहे. शिवंदी स्वार इकडून तिकडे धांवत आहेत. पुष्कळ दुकानें बंद आहेत, असें पाहून कांहीं तरी बंडाची धामधूम ग्वाल्हेरींत चालली आहे असें समजून आम्ही बाहेर पडलों तेव्हां असें समजले कीं, श्रीमंत नानासाहेबांकडून तात्या टोपी शिंदे सरकारची कुमक मागण्याकरितां आला आहे.

तात्या टोपी यास आम्ही बाजारांत पाहिलें. मुरारीचे पलटणीपैकीं चार पलटणीं त्यानें अनुकूल करून घेतल्या, आणि शिंद्यास कळविलें कीं, आम्ही इतके दिवस येथें राहिलों परंतु तुमचे शहरास किंवा मुलुखास बिलकूल धक्का लाविला नाहीं. तरी आम्हांस ओड्याकरितां गाड्या, घोडो, उंट वगैरे सर्व तयारी तुम्हीं करून दिली पाहिजे. असा त्यांचा अभिप्राय समजल्यावरून जयाजीराव शिंदे व दिनकरराव हे मुरारीचे छावणींत तात्या टोपी यास भेटावयास गेले. शहरापासून तीन कोसांवर नदीचे काठी ती छावणी होती. तेथे जाऊन सर्वास भेटून—जे जाण्यास

सरंजाम लागेल तो आम्ही देतो परंतु आमच्या मुलखास हात न लावतां तुम्ही निघून जावें—असा ठराव होऊन पानसुपारी, अत्तर गुलाब झाला. दुसरे दिवशीं शिंदे यांनीं जो सरंजाम—गाड्या, घोडी, उंट. हत्ती, बैल, खेचरे वगैरे लागलां—तो पुरवून तात्या टोपी यास रवाना केलें व ग्वाल्हेरीचें विघ्न टाळलें. मुरारीचे पलटणीत विषाचे गोळे अकरा होते. एका एका गोळ्यास दोन हजारांवर खर्च झाला असून त्या गोळ्यांचा असा चमत्कार असे कीं, गोळा फुटतांच आंतून धूर निघून तो धूर मनुष्याचे डोळ्यांस लागला कीं, डोळे फुटून जावे व मनुष्यही मरावें. जे जे साहेब-लोक शिंदे याजपार्शीं जीव बजावण्याकरितां राहिले होते, ते शिंदे सरकारास नेहमीं सांगत असत कीं, मुरारी पलटणी जें मागतील तें त्यांस द्यावें, परंतु त्यांस विघडू देऊ नये. कारण हे लोक फार लढवई असून यांचेपार्शीं विषधूम्राचे गोळे आहेत, ते गोळे व त्या पलटणी तात्या टोपी मिळवून घेऊन चालता झाला. *

नंतर तात्यासाहेब गुलसरईवाले यांचे हद्दींत शिरून केशवराव गुलसरईवाले यांजपार्शीं तीन लक्ष रुपये खर्चाकरितां मागूं लागले. केशवराव यांनीं उत्तर केलें कीं, असे शिपाई मिळवून मुख्य काबीज झाले असते तर कित्येक करते. तुम्ही शुद्ध बंडवाले आहां; आम्ही तुम्हांस कांहींएक देणार नाही व तुम्ही आमचे मुलखांतून ताबडतोब चालतें व्हावें. हें ऐकून तात्या टोपी यानें लागलींच युद्धाची तयारी करून डंका वाजविला; व शहरास वेढा देऊन तोफांचा भडिमार सुरू केला. केशवराव याजपार्शीं लोक थोडे असून त्यांजवळ बंदुका जुन्या चालीच्या सुताचे तोड्यानें पेटविण्याच्या होत्या. अशा तऱ्हेचे लोक पाहून तात्या टोपी यांचे लोक एकदम हल्ला करित पुढें गेले, व गोळ्या घालून कडाभिनीचे दोन दोन आवाज काढले, तेणेंकरून संस्थानचे वहुत लोक मरण पावले व बाकीच्यांनीं घाबरून पळ काढला ते समयीं तात्याच्या लोकांनीं आडवे होऊन पुन्हा आवाज काढिले. त्यामुळें पुन्हा पुष्कळ लोक मरण पावले, बाकी राहिले त्यांनीं हातांतील बंदुका टाकून देऊन भूमीवर नमस्कार घातले. तुम्ही गरीब आहां तुम्हांस आम्ही मारीत नाही, परंतु केशव

* ही हकीगत इतिहास पाहतां कानपूरच्या पहिल्या लढाईनंतरची आहे व या पलटणी कानपूरच्या दुसऱ्या लढाईत होत्या.

राव यास जिवंत धरून देऊं असें वचन घेऊन त्यांस जीवदान दिलें. त्या लोकांनीं केशवराव यास शोधून आणून तात्या टोपी याचे स्वाधीन केला. नंतर खाजिना लुटून केशवराव यास बरोबर घेऊन तात्या टोपी मजल दरमजल करीत कानपुरावर येऊन पोचला.

कानपुरास गंगातटांत धूस बांधून, म्हणजे वाळूच्या गोण्या भरून त्या कोटासारख्या रचून आंत गोरे लोकांचीं पलटणे राहिलीं होती. तीं त्या धूसाचा आश्रय करून लढाई माजवीत असत. बाहेरून काळे लोक पुष्कळ प्रयत्न करीत परंतु धूस तोफांनीं फुटेनात. बहुत दिवस लढाई चालली. मुरारीच्या पलटणी आल्या त्यांही पुष्कळ लढल्या, परंतु कानपूर हातीं येईना. शेवटीं व्यूह कोणत्या आंगानें फोडावा याजवद्दल एक नेपाळी ब्राह्मण नानासाहेबांचे मार्फत अनुकूल करून त्यास पांच सातशें रुपये देऊन कानपुरास आणविला. त्यास सर्व धूस दाखवून त्यानें सांगितल्याप्रमाणें तोफांचे मोर्चे बांधून भडिमार सुरू केला. आंतूनही तोफा व कडाभिनी सुरू झाल्या. बाघें वाजू लागली. ते समयां विषाचे गोळेही आंत टाकीत चालले त्यामुळे आंतले लोक डोळे फुडून त्रस्त होऊन तडफडून स्वर्गाचा रस्ता धरूं लागले. बहुतेक गोरे लोक मरण पावले. बाकी राहिलेले गंगेकडील बाजूनें बाहेर पडले, ते काळे लोकांनीं धरून कैद केले. या लढाईत बाळासाहेब स्वतः मोरच्यावर जाऊन तोफेस बत्ती दत्त असत.

याप्रमाणें जय मिळाल्यामुळे कानपूर शहर हस्तगत जाहलें व गोरे लोकांचें सामान, दारुगोळा, खाजिना, तंबू वगैरे श्रीमंतांनीं आपले ताब्यांत घेतलें आणि शहरांत आपल्या नांवाची द्वाही फिरविली. बाजार उघडून सर्व व्यवहार सुरू करविला. श्रीमंतांनीं ब्रह्मावर्तास जाण्यास जोशीवासास मुहूर्त विचारून चंद्रासुकूल्य पाहून सांगितल्या मुहूर्तावर मोठ्या थाटानें कूच करण्यास आरंभ केला. हजारों वार व पायदळ पुढें चालत होतें, व मागे पुढें रोहिले, आरब, शिंदी, यांचा पंढारा चालत होता. चौघडा, वाजंत्री, दासो, नगारे, शिंगे वगैरे अनेक मंगलवाद्ये वाजत होती. याप्रमाणें हळूहळू थाटानें मिरवत मिरवत व भालदार वारंवार पुकारत जातां जातां रात्र पडली, तेव्हां वाटेनें शेंकडो चंद्रज्योती लाविल्या. शेवटीं वारी ब्रह्मावर्तास पोचली. शहर गुड्या तोरणें वगैरे अलंकारांनीं शोभिवंत केलें होतें. व नागरीक लोक पुष्पें दुर्वा स्वारीवर टाकीत होते. नानासाहेब पालखीत

बसलें होते, व बाळासाहेब आणि रावसाहेब हत्तीवर अंदारीत बसून वाजूने चालत होते. अशा थाटानें स्वारी वाड्यांत जाऊन पोचली. नंतर दुसरे दिवशी शास्त्रीबोवा वगैरे विद्वान् मंडळींस शालजोड्या, धोतरजोडे व दक्षिणा देऊन संतोषित केलें, व त्यांच्याच विचारें राज्यप्राप्तीकरितां अनुष्ठानें व ब्राह्मण भोजनें सुरू केलीं. याप्रमाणें जिकडे तिकडे शहरांत आनंदोत्सव होऊन नाच तमाशे चालू झाले.

पंचवीस वर्षांचे पूर्वी हिंदुधर्माची स्थिति व त्याजवरील लोकांची श्रद्धा फारच निराळी होती यांत संशय नाही. आणि असेही म्हणण्यास हरकत नाही की, हल्लींचे दिवसांत केवळ काढतुसांचे कारणावरून इतके भयंकर बंड कधीही झालें नसतें. साहेब लोकांची पलटणे दक्षिणेतून व चौहार्कडून राज्य रक्षणाकरितां धांवून येत आहेत व झाडोझाड सापराध निरपराध लोकांचीं प्रेतें लोंबत आहेत अशा प्रसंगांत मनुष्यांस ब्राह्मण भोजनें आठवावीं व पत्रिकेच्या लांब लांब गुंडाळ्या सोडून गणिते करून ग्रहानुकूल्य काढीत बसावें, हें हल्लीं फार चमत्कारिक वाटेल. परंतु त्या वेळच्या लोकांची धर्मश्रद्धा अशी बळकट होती की, तरवारीच्या धारेपेक्षां अग्नीतील धृतधारा जास्ती फलद्रूप होईल, आणि सुमुहूर्तावर प्रयाण केलें तर शत्रुक्षय स्वचित होईल, असें लोक मानीत होते. याप्रमाणें जिकडे तिकडे शास्त्रोक्त अनुष्ठानें व ग्रहशांति चालू केल्या व ब्राह्मण संतर्पणेंही सुरू केलीं. परंतु शहरचें संरक्षण करण्याच्या बंदोबस्तास विसरले नव्हते. शहरची तटबंदी करून गंगेचे वाजूने ध्रुव घाटापासून मोर्चे बांधून तोफा लावून ठेविल्या होत्या.

एके दिवशी क्षेत्राचे खालील वाजूने इलाबाद उर्फ प्रयागाकडे एक आगबोट गारे लोकांनी भरलेली चालली होती; त्यांत साठ सत्तर गोरे लोकांच्या बायका व वीसएक मुलें व सुमारें पंधरा पुरुष होते. ती नाव जात असतां दुर्विणीनें ध्रुवघाटावरचे गोलंदाजानें हेरली; आणि ताबडतोब श्रीमंतास जाऊन कळविलें कीं एक नाव गोरे लोकांनी भरलेली प्रयागाकडे जात आहे व त्यांत बहुतेक बायका आहेत. हुकूम झाल्यास नाव टाऱ्यांत आल्यावर गोळा टाकतां. हें ऐकून नानासाहेबांनीं जबाब दिला की, नावेंत जर बायका मुलें असतील तर त्यांस मारण्याचें कांहीं प्रयोजन नाही. गोलंदाज परत आल्यावर

नाव तशीच पुढें येऊन धुवघांटावरून ब्रह्मेश्वराखालून जात असतां भूतेश्वरा-
नजीक त्या गोरे लोकांचे दुडेंवासुळें गंगेचे तळीं वाळवंटांत रुतली. शुद्ध भागी-
रथींत आगवोट चालत नाही, धुमाकस म्हणजे लहानशी आगवोट मात्र चा-
लते. कारण गंगाबाईचा हरवक्त वाळूचा खेळ चाललेला असतो. म्हणजे पात्रांत
एकाएकीं एके ठिकाणीं वाळूचा ढिगार बनतो. आगवोट जात असतां वाळू-
वर लागली, हें पाहून गोलंदाजांनं नानासाहेबांस कळविलें कीं, धुवघाटावर
नाव आली त्या वेळेस आपण हुकूम दिला नाही, परंतु आतां दिला पाहिजे.
कारण श्रीगंगेचीच त्यांजवर अवकृपा ह्मणोन शत्रुक्षेत्रांत नाव अडकली. त्या-
पेक्षां तोफेचा गोळा टाकून आम्ही सर्व माणसें मारून टाकतो. असें सांगून
तोफेवर येऊन तोफेस बत्ती दिली. तिकडे नावेवरचे लोक कांहीं पाण्यांत उत-
रून नाव लोट्यांत होते तों गोळा नांवेंत पडला. गोळा नावेंत पडतांच आंत
दारू होती ती पेकून भडका झाला आणि सर्व बायकामुलें जळून गेलीं.
पैकीं दहा बायका व तीन मुलें व चार पुरुष इतके वांचले त्यांस धरून
कैद केलें. व छोटी नाव घालून आगवोटीवर दहा हजारपर्यंत खाजिना सांपडला
तो आणली. *

ब्रह्मावर्त मुक्कामी गोरे लोकांच्या बायका सुमारे साठ व कांहीं मुलें अशी
कैद करून ठेविली होती, त्यांजवर पंचवीस लोकांचा पहारा नेमिला होता. व
तुरंगर्हा मजबुतीचा होता. प्रतिदिवशी सकाळीं झाड्याकरितां सर्व कैदी लोक
पहारेकरीं यांनीं गंगेचे वाळवंटावर नेऊन सर्व विधि आटोपून पुन्हा परत आणावे,
याप्रमाणें क्रम सुरू असतां, त्या बायकांत एक स्त्री मोठी राजकारणी हुशार होती,
तिनें एक भंगीण फितूर करून दोन मोहरा देऊन प्रयागास पत्र नेण्याचें तिच्या-
कडून कबूल करविलें. नंतर एके दिवशीं एक इंग्रजी पत्र लिहून जेथें ती स्त्री झा-
ड्यास बसली होती तेथेंच संकेताप्रमाणें टाकून तेथून ती उडून गेली. पलीकडे
तें पत्र भंगीणीस उचलून श्रेंतेसमयीं पहारेकरी यांनीं पाहिलें. त्यांनीं त्या भंगी-
णीस तेथेंच कैद करून व तें पत्र घेऊन नानासाहेब यांजसमोर दोघांस हजर केलें.

* केचा इतिहास पाहतां ही नाव फत्तेगडाहून आली होती. के व्हा० २
पा० ३५३.

त्या भांगिणीस पंचवीस फटके देतांच सर्व फितूर कबूल होऊन तिनें सर्व मजकूर सांगितला. नंतर इंग्रजी वाचणारा आणवून त्याजकडून पत्र वाचून पाहतात तों आंत असा मजकूर होता कीं, कानपुरावर जय होऊन शत्रूचे लोक आनंदानें नाचतमाशे करीत ब्रह्माधर्तांत वेहोष पडले आहेत; फौजेचा बंदोबस्त नीट नाही, सर्व गाफील आहेत, याजकरितां शत्रूवर चालून येण्याची वेळ ही फार उत्तम आहे. इत्यादि मजकूर ऐकून पलटणी लोकांस एकदम आवेश येऊन दंगा करून म्हणूं लागले कीं, या शत्रूच्या स्त्रिया इतक्या राजकारस्थानी आहेत कीं, त्यांनीं अशा अडचणींतही फितूर करून प्रयागास पत्र पाठविण्याची तजवीज केली. तर या कोणते वेळेस दगा करतील याचा नेम नाही. याजकरितां या सर्वांस ठार मारून टाकावें हें फार वरें. असें म्हणून शिपाई लोकांनीं फार उचल केली. ते समयी नानासाहेबांनीं हुकूम केला कीं, स्त्रियांस मारणें हें रास्त नाही, याजकरितां जिनें फितूर केला तीस मात्र तोफेचे तोंडीं घावें. हें ऐकून शिपाई लोक बिथरून गेले, व मोठ्या आवेशानें तथून निघून कैदखान्यांत येऊन तरवारीनें व बंदुकांनीं त्या दुष्ट अनावर झालेल्या लोकांनीं बायका-मुलांचा चेदा-मेंदा केला.

बायकामुलांचा हा जो भयंकर घात झाला तो नानासाहेबांच्या हुकुमानें झाला असो किंवा पलटणी लोकांनीं केला असो, परंतु हा प्रसंग अत्यंत निंदास्पद झाला यांत संशय नाही. पूर्वी असें मराठेशाहींत कधीं झालें नव्हतें. शिवाजीमहाराजांनीं कल्याण येथें हस्तगत झालेली एक मुसलमानाची स्त्री सत्कार करून नव-न्याकडे परत पाठविली. तसेंच चिमाजी आप्पा यांनींही वसईच्या किल्ल्याच्या वेढ्याचे वेळीं एक शत्रूकडील स्त्री नावेंत पळून जातांना, सांपडली तिला लुगडें, चोळी देऊन शत्रूकडे परत पाठविली. याप्रमाणें शत्रूकडील स्त्रियांचा मान पूर्वी ठेवीत गेले, कानपूर येथें घडलेला प्रकार हिंदुस्थानच्या इतिहासास मोठाच काळिमा आणणारा झाला व या कृत्यामुळें अश्वत्थाम्याप्रमाणें नानासाहेबांच्या नांवास कायमचा कलंक लागला. तेच समयी शहाणे व वृद्ध बोळें लागले कीं, या प्रसंगां आम्हांस वाटत होतें कीं, गोरे लोक विलायतेस परत जातात आणि पुन्हां हिंदु-मुसलमानी राज्य होतें; परंतु ती आशा आतां राहिली नाही, कारण स्त्रियांचा वध करणें हें महापातक आहे व शास्त्रांतही स्त्रियांस कोणत्याही अपराधास देहांत

प्रायश्चित नाहीं. परंतु हें दुष्कर्म यांजपासून फार घडलें याजमुळें त्यांना जय येणें दुरापास्त आहे.

या कृत्यास पंधरा दिवस झाले नाहीत तों चोंहीकडून गोरे लोकांच्या पलटणी कानपुरावर जमल्या. प्रयागाहून व कलकत्याहून व उत्तरेकडून व दक्षिणेंतून मद्रासी काळ्या पलटणी एकाएकीं कानपुरावर येऊन मोरचे बांधून लढाईची तयारी करूं लागल्या. ही बातमी ब्रह्मावर्तास समजतांच पेशवे यांनी तात्या टोपी व लालपुरी बोवा गोसावी व जळका रामभाऊ या तिघांस फौजेसुद्धां ताबडतोब रवाना केलें व कानपुरास जाऊन मोर्चे बांधून युद्धाची तयारी करण्यास सांगितलें. म्हागाहून. सुमूह-र्तावर नानासाहेब, बाळासाहेब व रावसाहेब देवांस नमस्कार करून बाहेर पडतात तों अपशकून एकाएकीं होऊं लागले. प्रथम मांजर आडवें गेलें, नंतर एक तेलंग ब्राह्मण टोपलीत भस्म घेऊन पुढें आला, पुढें जातात तों लांकडें विकण्याकरितां आलीं, नानासाहेबांवा घोडा एकाएकीं अडला आणि एक घटका खोळंबा झाला, आणि रावसाहेबांचे घाड्याचे नेत्रांस पाण्याची धार लागली होती! याप्रमाणें अनेक अपशकून झाले, परंतु आतां ही परत फिरण्याची वेळ नाहीं, असें जाणून शूरत्वाचे आवेशान तसेच पुढें चालले. कानपुरावर येऊन पोहोंचले तों लढाई सुरू झाली होती. दोहों पक्षांकडील तोफा बहुतेक सारख्याच होत्या, परंतु इंग्रजांकडील फौज पुष्कळ व कवाईत शिकलेली व नव्या दमाची होती. तोफा कवाईत वगैरे कामांत इंग्रज लोक काळे लोकांपेक्षां हुपार असतात यांत कांहीं संशय नाहीं. पेशव्यांकडील इंग्रज लोकांनीं तयार केलेल्या पलटणी होत्या व गोलंदाज होते. याप्रमाणें दोहो पक्षांकडील लढाईची सामग्री बहुतेक सारखीच होती.

कानपुरचा जंग फार निकरूचा झाला. इंग्रजी शिपाई, मारलेल्या बायकापोरांच्या हकीगती ऐकून अगदीं चवताळून केवळ सूड उगाविण्याकरितां लढत होते, व त्यांचेजवळ चांगल्या तोफा व कसबी गोलंदाज असल्यामुळें शत्रूच्या सैन्याचा भराभर नाश करीत चालले. काळे शिपाईही राज्याकरितां व जिवाकरितां लढत होते. तोफेच्या कामावर स्वतः नानासाहेब व बाळासाहेब जिवाची परवा न धरितां मेहनत करीत होते. शेंपन्नास स्वार घेऊन तोफेवर तुटून पडून गोलंदाजास कापून काढून तोफेच्या कानीवर खिळा. ठोकावा, याप्रमाणें बहुत सरदार व शिपाई शूरत्वाचीं कामें करीत. सूर्यास्त झाल्यावरही दोहींकडे चंद्रज्योति व मशाली लाविल्या

व रणभूमिं उज्ज्वलं करुणं लहं लागले. वीरांस श्वास सोडण्यास सुद्धां फुरसत राहिली नव्हती. काळे लोकांस स्नान, भोजन, निद्रा नाहीशी झाली. लढाईच नंतर आला म्हणजे लहून मागे येऊन हातावरचे हातावर साखरपुरी खाऊन भिस्त्यांपासून ओंजळीनें पाणी पिऊन पुन्हा युद्धास प्रवृत्त व्हावें. याप्रमाणें युद्ध दहा दिवस चाललें. उभय पक्षांकडील बहुत लोक मरण पावले. शेवटीं पुरुषप्रयत्न निष्फल दैवबळ प्रधान होऊन अकरावे दिवशीं एकाएकी वारा फिरला. शत्रूंकडील व यांचेकडील तोफांचा व बंदुकांचा धूर यांचे अंगावर येऊन शिपायांस दिसेनासें झालें. धुळीनें नेत्र भरून गेले, अगोदरच काळे शिपाई बहुत मरण पावले होते. पुष्कळ पळाले होते, बाकीचे दुर्दैवानें भयाभीत होऊन रण फुटूं लागलें. गोर लोकांनीं मोरच्यांतून तोफा बाहेर ओढून पुढें चाल केली, व काळे लोक भयातूर होऊन दशदिशा पळत सुटले. बाळासाहेब यांनीं मोठ्या आवेशानें लोकांस परत हांक मारून, एका तोफेवरचा गोलंदाज मेळा होता त्या तोफेवर जाऊन तोफ चालू केली, तीं दुसरे तोफेवरचा गोलंदाज मेला. याप्रमाणें तोफा रिकाम्या पडत चालल्या व लोकही पळूं लागले. इतक्यांत नानासाहेब व रावसाहेब भरधांव घोडे टाकीत तेथें आले, आणि बाळासाहेबांस विनंति केली कीं, युद्धाची शिफस्त झाली, परंतु ईश्वरानें यश दिलें नाही. तरी येथें विनाकारण रांडमरणानें मरून जावें त्यापेक्षां येथून पळून जाऊन पुन्हा उद्योग करून सैन्य जमवूं व शत्रूस लढाई देऊं. मग एक शत्रूस जिंकू नाही तर महारणांत पडून स्वर्ग जिंकू. तस्मात् आतां ब्रह्मावर्ताचा रस्ता धरणें फार बरें असें वाटतें. हे शब्द ऐकून बाळासाहेब लागलेच आपल्या घोड्यावर बसले व तिघांनीं ब्रह्मावर्ताकडे घोडे फेंकले. बरोबर कांहीं पायदळ व घोडेस्वार मात्र राहिले होते. बाकीच्यांनीं अंतरवेदींत उतरून फौतेपुराकडे पळ काढला.

संध्याकाळच्या श्रीसूर्याचे सरते रक्त किरण ब्रह्मावर्तावर पडून नाहींसे झाले. दिवसाचे परिणामसमयामुळें जणूं काय अंत काळकळा चोर्हीकडे पसरली. जिकडे तिकडे उदास भयाण व निश्चल दिसूं लागलें. व पक्ष्यांची किलबिल मृतसमयाच्या स्वजनांच्या आक्रोशासारखी भासूं लागली. अंधकार अधिकाधिक पसरून क्षेत्र जणूं काय काळाच्या जवळ्यांत शिरतें आहे अशी भीति पडूं लागली. बहुतेक लोक आपापल्या घरीं गेले होते; परंतु कांहीं रिकामटेकडी मंडळी व कांहीं

जिवास जिव देणारी हितेछु मंडळी मिळून सुमारे पन्नास लोक भूतेश्वराजवळ पारावर नित्याप्रमाणे कानपुराकडून काय बातमी येते हे समजण्याकरिता तशीच बसली होती. ती तीन चार स्वार भरधाव येत आहेत असे दृष्टीस पडले. पटकन उतरून मंडळी पुढे येत आहे ती स्वार येऊन ठेपले. घोडे नखशिखांत फेंसाने भरले असून वरती धुराळा बसला होता. तिघांही बंधूंचे कपडे धुळीने व रक्ताने भरले असून मुद्रा किंचिदारक्तनेत्र उदास व कठोर दिसत होती. प्रत्येकाचे मनांत सर्व संपले हा एकच विचार चाललेला होता व तोंडावरही निराशेचा ठसा पूर्ण उठला होता. हे पाहतांच मंडळीचे पोटांत धस्स झाले. व श्रीमंत जवळ येऊन घोडा उभा केला तरी कोणाचे तोंडांतून अक्षर निघेना. नानासाहेब मोठ्याने श्वास सोडून दूरदूर शब्दाचा उच्चार करून बोलले की, आजपर्यंत हिंदुधर्माकरिता यत्न केला तो व्यर्थ जाऊन आमचे जीवितार्थाही आशा आम्ही सोडली आहे असा आज प्रसंग गंगाबाईने आणला आहे. असो. ईश्वरेच्छा झाली पाहिजे असे म्हणून क्षेत्रांत शिरले व घोडा फेंकांत वाडघाशी येऊन उतरले.

कानपुरावर पेशव्यांचा मोड झाला ही बातमी ताबडतोब ब्रह्मावर्तांत पसरली; त्या वेळी शीहरांत जा गडबड उडून गेली तिथे वर्णन करता येत नाही. आतां श्रीमंत फौजेसुद्धा कोठे तरी निघून जातील व गोरे लोक येऊन आमचीं मुले-माणसे मारतील, जिंदगी लुटतील, घरे जाळतील, नानातऱ्हेचे हाल करतील, ही दुस्तर भीति चांहीकडे पसरली. कांही भित्रे लोक जे पूर्वी भोजनसमारंभांत तृप्त होऊन श्रीमंतांस लांबलचक आशीर्वाद देत होते, तेच त्यांस आतां शिव्या देऊ लागले व जिकडे वाट फुटेल तिकडे आपले वित्त घेऊन पलायन करू लागले. कांही धैर्यशील स्वस्थतेने आपल्या वित्ताची दिहिरीत व जमिनीत व्यवस्था करू लागले. कांही अतिभ्याड वायकांपोरांची व्यवस्था न करिता आतां आमचे काय होईल असा रस्त्यांवर पडून आकांत करू लागले. याप्रमाणे ते क्षेत्र त्या रात्री दुःख-ल्प दिसू लागले.

इकडे श्रीमंतांनी घरी येऊन स्त्रियांस थोडक्यांत झालेला मजकूर निवेदन केला व असे सांगितले की, आतां शत्रु येईल, त्यापेक्षां येथून निघून लखनौचे मुलुखांत गंगा उतरून गेलें पाहिजे; तेथे लखनौची बेगम हीस मिळून जें करणें तें करूं. याकरितां जें घेणें असेल तें घेऊन बाहेर पडून गंगेवर नाव तयार आहे तिकडे जावें. बरो-

वर कोणी घेऊं नये. अरेरे ! त्या विचान्यांस घराबाहेर पालखीशिवाय पडण्याचा कधी प्रसंगही नाही. मग प्रवासांत लागते काय याची चौकशी त्यांस कशास माहीत ? अगोदरच घर कोसळल्याचें दुःख झालें होतें, त्यांत जिवाच्या धास्तीनें भावाघून गेलेल्या त्या विचान्यांस कांहीं सुचेना. शून्य मनानें बरोबर कांहींएक न घेतां शिपायांबरोबर त्यांनीं नदीचा रस्ता धरला.

नंतर श्रीमंतांनीं घरांत एक मोठा शेला पसरून त्यांत जे अलौकिक अमोल पदार्थ होते ते बांधून घेतले. पूर्वी शिवाजीमहाराज छत्रपति यांनीं श्रीसमर्थ रामदासस्वामिस गुरु करून पादशहापासून राज्य मिळविलें तेव्हां दासांनीं महाराजांस प्रसादार्थ आपल्या छाठ्या दिल्या होत्या त्या तशाच चंदनाचे पेटांत बहुत बंदोबस्तानें देवघरांत ठेवून राजेसाहेब पूजित होते. त्या छाठ्या पुढें शाहू छत्रपति यांनीं श्रीमंतांस दिल्या. ती पेटि देवघरांत ठेविली होती ती आणून पेटातून छाठ्या काढून शेल्यांत घेतल्या. तसेच थोरले माधवराव यांस अमोलिक रत्नासारखें वडाचें पुष्प मिळालें होतें तेंही घेतलें. दाक्षिणावर्त शंख घेतला. गौरीशंकर नांवाचा अत्युत्तम कांताचा बाण होता तोही घेतला. याप्रमाणें आणखी कांहीं राजरत्नें होती तीं शेल्यांत बांधून घेऊन देवास नमस्कार करून संपत्तीनें भरलेला वाडा सोडून बाहेर पडले त्या समयीं तिघांचेही नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या होत्या. ज्या ठिकाणीं लहानपणापासून आपण वाडलों, खेळलों, आनंदानें तारुण्याचे दिवस काढले अशा प्रिय जन्मभूमीचा अत्यंत वियोग किती दुःसह आहे हें सांगावयास नको. वाड्यांतील, रस्त्यांतील, देवालयांतील तीं तीं ठिकाणें पाहून व तेथील त्या त्या आठवणी येऊन त्यांना अधिकाधिक दुःख होई. आतां हें सर्व पुरे, सर्व मित्र व ओळखी व सर्व सुखें सुटलीं, व पुढें दुःख, दारिद्र्य, कदाचित् मरणही येणार अशा कल्पनेनें त्यांचीं मनें अगदीं होरपळून गेलीं होती. रस्त्यांत पुरवासी लोकांची गर्दी झाली होती. त्यांतून दीनवदन अनवाणी तीं माणसें जातांना पाहून लोकांस गहिवर आला, व जिकडेतिकडे हर हर ! शिव शिव ! इत्यादि उद्गारांचा कल्लोळ झाला. गंगातीरीं आल्यावर नानासाहेबांनीं श्रीगंगेचें पूजन करून तांबडी पैठणी व हिरवी जरीकांठी चोळी अर्पण करून हात जोडून प्रार्थना केली कीं, गंगे भागीरथी मातुश्री ! आजपर्यंत तूं आमचा सांभाळ केलास आणि आतां तुझ्याच इच्छेनें तुझा वियोग होणार. असो. तुजला जें वाटेल तें कर. आम्हीं दीनांनीं

तुझी प्रार्थना काय करावी ! असें म्हणून तीरावर आलेल्या ब्राह्मणांस साष्टांग नमस्कार घालून नावेवर चढले. पाठीमागून तिघांच्या स्त्रिया, कैलासवासी श्रीमंत बाजीरावसाहेब यांचें कुटुंब व त्यांची औरस कन्या अशा पांच वायका चढल्या. मागून रावसाहेब बसले. नंतर बाळासाहेब सर्वांस नम्रपणानें नमस्कार करून किंचित् सद्गदित होऊन म्हणाले कीं, ' कानपुरावर आमचा मोड झाला त्या प्रसंगांत तात्या टोपी, जळका रामभाऊ व लालपुरीबोवा गोसावी इत्यादि आमचे सरदार कोठें गेले त्याचा आम्हांस पत्ता नाही. असो. ते शर आहेत त्यांजबद्दल आम्हांस बिलकूल काळजी नाही. तुम्हांस सोडून जाणें मात्र आमचे जिवावर आलें आहे, परंतु इलाज नाही. हिंदुधर्माकरितां व हिन्दुराज्याकरितां पुन्हा एकवार झटले पाहिजे. याजकरितां हें जें संकट ईश्वराने आमचे हातून तुमचेवर ओढविलें याजबद्दल व दुसरे जे अपराध आमचे झाले असतील त्याजबद्दल कृपा करून आम्हांस क्षमा करा. ' हें ऐकून पदरचे मंडळीपैकीं वेदशास्त्रसंपन्न रामचंद्र शास्त्री व जोशीबोवा यांनीं उत्तर दिलें कीं, बहुत काळपर्यंत हे देह आपले अन्नांनीं पोषण झाले. आपले आश्रयानें आजपर्यंत संसार केले. आणि आपल्यास विपत्ति आली म्हणून सोडून देऊन सुखाची इच्छा धरूं तर इहलोकीं निंदेस पात्र होऊं, व परलोकीं तर नरकवास यावत् कल्पक्षय होईल तावत् भोगावा लागेल! याजकरितां महाराजांनीं आम्हांस बरोबर न्यावें. आपल्या बरोबर कांहींही आमचें होवो. हें ऐकून नानासाहेब नावेंत उभे राहून सर्वांची प्रार्थना करून म्हणाले कीं, आपला आम्हांबरोबर येण्याचा निश्चय हा आपल्यास भूषणप्रद आहे; परंतु दुर्दैवानें तसा आजचा समय नाही. समय येईल त्या वेळेस मी तुम्हांस कधीही विसरणार नाहीं. तुमचा त्रियोग मजला दुःसह आहे हें मी किती सांगूं ? तुम्हां वृद्धांनीं माझे वडिलांप्रमाणे पालन केलें, बरोबरच लोकांनीं त्वंधूप्रमाणें मित्रभावानें आनंदाने मजबरोबर कालक्षेप केला; परंतु आजचा प्रसंग फार दुर्घट आहे. यास्तव माझी अशी विनंति आहे कीं, आपण सर्वांनीं स्वस्थानीं जाऊन आपआपली तजवीज पाहावी. याउप्पर जर आप्रहू धराल तर सर्वांचा येथेंच आज प्राणघात होईल. नाहींपेक्षां ईश्वरेच्छेनं योजित कार्ये होणारी आहेत. आपला व आमचा समागमही लौकर होईल. तर आतां नमस्कार आणि बरोबर येण्याची गोष्ट कोणी बोलूं नये. बोलेल त्यास श्रीगंगाबाईचीच शपथ आहे. हें श्रीमंतांचें उत्तर ऐकतांच सर्व लोक

खाली माना घालून अति दुःखित होऊन स्वस्थ राहिले. इतक्यांत राघोबा नांवाचा शिष्य होता तो पुढे येऊन हात जोडून बोल्द लागला. “ महाराज, माझी मातुश्री मी एक वर्षाचा असतां मरण पावली असं सांगतात. तीर्थरूप व्रत-बंध झाल्याबरोबर वारले, मला चुलता मामा वगैरे कोणी नाहीं. माझे सर्व आपणच आहांत. माझे घर ऐकण्यांत येतं कीं राजापुराकडे आहे. माझा बाप महाराजांचे अन्नाच्छादनांनीं वाढला. सबब माझा पिण्डच मुळीं आपले अन्नाचा आहे, आणि आजपर्यंत पोषणही आपण करित आलांत. आतां मीं जीव वांचवून भिक्षा मागून रहावं हें मजला ठीक वाटत नाहीं. आपल्या बरोबरही कोणी नाहीं त्यापेक्षां मी नावेवर चढतां. जें होणें असेल तें होवो. महाराजांचे मनांत मजला नेणें नसल्यास गंगेत ढकलून द्यावं. हें शरीर दुसरीकडे भिक्षान्नानें वांचवावं त्यापेक्षां गंगेत पडून स्वर्गप्राप्तीस जाईल तर फार बरें. ” असं म्हणून एकदम नावेवर चढलाच. तेव्हां श्रीमंतांचीं मनुष्ये आठ व राघोबा शिष्य अशीं नऊ मनुष्ये नावेवर झालीं. श्रीमंतांनीं कोळ्यास सांगितलें कीं, राघोबा व आम्ही नाव पलीकडे नेतो. तुम्हीं सर्वांनीं उतरून जावें. कोळी उतरून गेल्यावर रावसाहेबांनीं सहा सात मेणवच्या घेतल्या होत्या त्या लाविल्या; आणि राघोबा व बाळासाहेब यांनीं दोहीकडे वल्ही घालून होडी लोटली. त्या समयीं क्षेत्रवासी सर्व पुरुष व बायका एकदम हलकळोळ करून जसा प्रेत उचलते वेळीं आप्त जन एकदम आकांत करितात त्याप्रमाणें आकांत करून मुक्तकंठ रडूं लागल्या; व नावेकडे पहात उभा राहिल्या. नाव सुमारें मैलभर मोठ्या धारेंत गेल्यावर श्रीमंतांनीं एकदम मेणवच्या मालवून अंधार केला व मोठ्यानें सुस्कारा सोडून जगदीशा ! आज दीडशें वर्षे ऐश्वर्य भोगून पेशवाईचा आज लय झाला. सर्व वैभव नष्ट झालें. आतां हीं अमानुष रत्नें जगतीतलावर राहून काय उपयोग ? असं म्हणून शेला सोडून त्यांतिल एक एक वस्तु आपले हातून गंगावाईस अर्पण केली. इकडे पुरवासी लोकांनीं नाव जातां जातां एकाएकीं नाहीशीं झालीं याजवरून श्रीमंतांनीं सर्वासह नाव गंगेत बुडवून घेतली अशी खात्री होऊन अति शोक करण्यास आरंभ केला, तो काय वर्णन करावा. एक प्रहरपर्यंत सर्व प्रजा गंगातीरी मोठ्यानें शोक करित व पूर्वीच्या आठवणी काढीत उभी राहिली व शेवटीं निराशेनें घरीं परत गेली.

इकडे गंगा उतरून पलीकडच्या तीरास सर्व मनुष्ये उतरलीं. नाव घांटावर न

लागतां भल्ल्या बाजूवर लागल्यामुळे त्या ठिकाणी कांठापासून एक मैलपर्यंत अति चिखल होता. कोठे ढोंपरभर, कोठे पोठऱ्याभर. अशा अति चिकट चिखलांतून श्रीमंताचे मनुष्यांस जावे लागल्यामुळे जें दुःख व श्रम झाले त्याची तुलना कोठेच नसेल. आजन्म ज्या पायांस भूमीचा स्पर्शही ठाऊक नाही, गंगेवर जाणें तर पाळल्यांतून, गंगेवर उतरणें तर शालजोड्यांवर, ते जेव्हां ढोंपर ढोंपर चिखलांत बुडूं लागले व नाजूकपणामुळे बाहेर सुद्धां निघेनात त्या वेळचा तो प्रसंग पाहून त्या रणशूर कठिण हृदयास अश्रुधारा आल्या. परंतु “ आलिया भोगासी असावें सादर ” या न्यायावर दृष्टि देऊन पुरुषांनीं त्या स्त्रियांस हात देऊन एक पाय चिखलांतून काढावा व दुसरा थावा याप्रमाणें पुष्कळ वेळानें कोरड्या भूमीवर पांचविलें. नंतर श्रीगंगेस वळून सर्वांनीं नमस्कार करून चालण्यास आरंभ केला. कांहीं वेळानें एक गांव लागला तो लखनौचे भागांत असून तेथें मामलेदार होता. त्यास लखनौच्या बेगमचे पत्र होतें कीं, नानासाहेब कानपुरचे लढाईत हरले आहेत ते लखनौचे मुख्यांत आल्यास त्यांचा वंदोवस्त नीट ठेवावा. गांवाबाहेर पश्चिम बाजूस एक हनुमंताचे देवालय होतें त्यांत तीं सर्व थकलेलीं माणसें जाऊन उतरलीं. तेथें जागा पहातां तिन हातही जागा सपाट नव्हती. जिकडे तिकडे खांचखळगे पडले होते. वाटेच्या श्रमानें स्त्रियांस फार तहान लागली होती. देवळाजवळ पाण्याची विहीर होती; परंतु जवळ भांडें व दोरीही नव्हती. अशा संकटांत राघोबा शिष्यानें आपलें धोतर व नानासाहेबांचें उपरणें यांस गांठ देऊन विहिरींत सोडलें; परंतु पुरेना. मग बाळासाहेब यांचा रुमाल घेऊन गांठ देऊन विहिरींत सोडला व पाण्यानें भिजवून काढून स्त्रियांचे ओंजळींत पिळून त्यांची तृषा हरण केली. नंतर मारुतीचे देवाल्यांत येऊन निद्रा केली. रात्र सुमारे पंधरा घटका झाली होती यामुळे थंडी पडली होती; परंतु अंधरावयास व पांधरावयास कांहीं नव्हतें. “ शय्या भूमितलं दिशोऽपि वसनं ज्ञानामृतं भोजनं ” अशा साधुवृत्तीनें तीं सर्व रात्र त्या दैव फिरलेल्या माणसांनीं कंठली. अति दुःखांत रात्र गेल्यावर सकाळीं उठून ईश्वराचें प्रातःस्मरण करून गंगेवर जाऊन शौचमुखमार्जनादि विधि सर्वांनीं आटोपला; व पुन्हां मारुतीचे देवाल्यांत येऊन बसले. पूर्वे दिवशीं जेवणाची तर धांदलच झाली होती, व रात्री देवाल्यांत पाणी पिण्यासही पुरतें मिळालें नाहीं, यामुळे सर्वांस फार श्रुंधा लागली. त्या समयीं वरोबर कांहीं घेतलें नव्हतें, जवळ एक छदाम

नव्हता, पाणी पिण्यास पात्रही नव्हतें, पुरुषांजवळ दोन घडें व एक डोक्यास; व बायकांजवळ एक वस्त्र याशिवाय जास्ती कांहींच नव्हतें. अशा संकटांत ते धीर पुरुष एकमेकांचे तोंडाकडे पाहूं लागले. बायका तर रडूं लागल्या. तेव्हां स्वामिभक्त राघोबा शिष्य पुढें होऊन हात जोडून म्हणाला, महाराज, आपण किमपिही दिलगीर होऊं नये; माझे वंडीचे खिशांत सुदैवानें एक रुपया आहे. मी गांवांत जाऊन शिधासामुग्री घेऊन सर्व तयारी करितों. हे शब्द ऐकतांच नानासाहेबांस आनंद होऊन म्हणाले, शाबास, आम्ही नको नको म्हणत असतां आमच्या दुःखनिवारणार्थच तूं आम्हांस ईश्वरानें दिलास यांत संशय नाही. तर मग आतां लवकर तयारी कर. राघोवानें बाजारांत जाऊन कणीक, तूप, मीठ, लांकडें वगैरे सामान घेऊन वरण शिजविण्यास एक मडकें, पाण्याकरितां मोठें मडकें, पाणी पिण्यास लहान लहान मडकां अशी सामुग्री घेऊन आला; व स्नान करून स्वयंपाकास प्रारंभ करून कणकीचे गागर भाजून वरण तयार करून ठेविलें. नंतर पुरुषांती मडकें घेऊन उपरणें भिजवून स्नानें केली. परंतु स्त्रियांचे स्नानांची फार पंचाईत पडली. त्यांचे हाल पाहून पाणी भरण्यास कांहीं नागरिक स्त्रिया आल्या होत्या त्यांचेही नेत्रांतून पाणी आलें. असो. स्नानें झाल्यावर मारुतीची पूजा करून गागराचा नैवेद्य दाखवून सर्वज्ञ भोजनास बसले; परंतु त्यांस तें रक्ष अन्न कसचें जातें. पहिल्या भुकेला जितकें गेलें तितकें खाऊन बाकी टाकून दिलें. इतक्यांत गांवचे मामलेदारास वातमी समजली कीं, मारुतीचे देवालयांत कोणी दक्षिणी वाटसरू उतरले आहेत त्यांचे जवळ वस्त्रही नाही, पाणी पिण्यास मांडेंही नाही, परंतु चेहेऱ्यांवरून कोणी मोठे असावेत असें दिसतें. बरोबर बायका आहेत त्यांचे अंगावर कांहीं नाही; परंतु नाकांत नथी मात्र फार किमतीच्या आहेत. नथीत हिरेही आहेत. हें समजतांच मामलेदार धांवत आला; व चौकशी करितां हे श्रीमंत नानासाहेब आहेत अशी खात्री होऊन गठीवर परत जाऊन घोडे व मेणे घेऊन आला व श्रीमंतांस गांवांत चालण्याचा आग्रह केला. नंतर सर्व मंडळी मारुतीस नमस्कार करून गठीत गेलीं. गठीत गेल्यावर आचारी, पाणके, शिष्ये कारकून वगैरे तैनातीस मिळून वस्त्रप्रावर्णाची सर्व तजवीज लागली व बारा वर्षांचा नव्हे पण बारा तासांचा अरण्यवास संपला.

नंतर इकडे दुसरे दिवशीं कानपुरांत 'खल्कू खुदाका, मुल्कू वादशाहकां अ-

म्मल अंग्रेजसरकारका ' अशी शहरांत दवंडी पिरून इंग्रजांनीं रयत निष्काळजी केली व आपला अम्मल चौंहीकडे बसविला. कानपुरांत पेशवे यांचे मसलतींत जे जे होते त्यांचा ठिकाणा लावून कांहीं फार्शी, कांहीं तोफेचे तोंडीं देऊन त्यांचा निकाल केला. कानपुरांत दोन दिवस राहून बंदोबस्त झाल्यावर गोरे लोकांची व काळे लोकांची एक अशा दोन पलटणी विठूर अगर ब्रह्मावर्ताकडे वळल्या. श्रीमंत गंगापार झाल्यावर तिसरे दिवशीं सकाळीं चार घटका दिवसास ब्रह्मावर्तावर हल्ला सुरू झाला. क्षेत्र निराश्रयच होतें. गोरे लोकांनीं एकदम आंत शिरून सडक विजनास आरंभ केला. जे पुरुष सडकेंवर सांपडताले त्यांस बंदुकीनें ठार मारावें. याप्रमाणें चार प्रहर विजन होऊन हजारों लोक मरण पावले. क्षेत्र अगदीं दीन होऊन गेलें. दुसरे दिवशीं लूट सुरू झाली. गोरे लोकांनीं सोनें रुपें लुटण्यास आरंभ केला. जेथें द्रव्य सांपडेल तेथें खणून काढात. कांहीं लोक कमरेस अर्थ बांधून रस्त्यानें ध्रुवः घांटाकडे पळून जाऊं लागले, त्यांस गोरे भेटले म्हणजे त्यांनीं लुटावें, सुटले तर गांवकुठार गंगापुत्र वगैरे दांडगे लोकांनीं मारहाण करून लुटावें. याप्रमाणें तेथील प्रजेचे दुःखास पारावार नाहींसा झाला. बारावाजे तांपैर्यंत गोरे लोकांची लूट झाल्यावर ते श्रीमंताचे वाड्यांत शिरले. व काळे लोकांनीं शहरांत तांबें पितळ वज्रप्रावर्णाची लूट मांडली. याप्रमाणें त्या लोकांनीं आपल्या अनेक पापाबद्दल हजारों जीव व आपलें सर्वस्व इंग्रज सरकारास अर्पण करून प्रायश्चित्त घेतलें. तिसरे दिवशीं इंग्रज सरकारनें आपले नांवाची द्राही फिरवून लोकांस निर्भय केलें. जनरली झेंडा उतरून कलेक्टरचा अम्मल सुरू केला.

ब्रह्मावर्त क्षेत्र श्रीमंतांची व नानासाहेबांची निवासभूमि असल्यामुळें गोरे शिपाईं हजारों मनुष्यांचे वळीनें व द्रव्य संतर्पणानें शांत झाले नाहींत. त्यांनीं श्रीमंतांचा अनेक वर्षांच्या सपत्तीनें भरलेला वाडा लुटून त्यास शेवटीं अग्नि लावून दिला. शहरचे तट व दरवाजे पाडून टाकले. राममंदिर सुरेख होतें तें पाडून मूर्ति-सुद्धां ठेविल्या नाहींत. बागांच्या भिंती पाडून उध्वस्त करून टाकिल्या. श्रीमंत बाजीराव साहेबांनीं सरस्वतेश्वर सांबाचें देवालय लाखों रुपये खर्च करून संगमरवरी दगडांचें गंगातीरीं बांधलें होतें. त्याचें कारण असें होतें कीं, त्यांची सरस्वती-बाई म्हणून एक अति प्रिय पत्नी होती, तीं रूपानें व गुणानें लोकोत्तर असून मोठेमनाची, दानशूर, हसतमुखी अशी होती. तीं इतकी तेजस्वी व न्यायी

होती कीं, एखादा गैर चालीचा पुरुष अगर छी तिचे दृष्टीस पडल्यास त्यास ती एकदम वाड्याबाहेर हाकून देई व महाराजही कांहीं बोलत नसत. जेव्हां जेव्हां स्वारी महाराजापर्यंत जात असे तेव्हां तेव्हां महाराजांनीं मोठ्या भीतीनें आपले जवळील माणसें असतील तीं दूर करावीं. तिनें एकादी गोष्ट सांगितल्यास ते तावडतोब करीत. अशी त्यांची प्रियपत्नी नवज्वरानें कैलासवासी झाल्यावर महाराजांस अति दुःख झालें. तिचे मरणकाळीं पंचवसि तीस हजार रुपये धर्म केला, व गंगातीरी उत्तम जागा पाहून चंदनकाष्टांनीं व कापुरानें तिचा देह दग्ध केला व मूर्तिकासंबंधानें दीड लक्ष रुपये दानधर्म केला. ज्या जागेवर दहन केलें तेंथें मोठें टोलेजंग देवालय बांधून आंत गर्भागार व सभामंडप पांढरे संगमरवरी दगडांनीं बहुत खर्च करून बांधलें व आंत श्रीसांबाची प्रतिष्ठा करून सरस्वतेश्वर असें नांव ठेविलें. तें देवालय पाहून, शिवलिंग काढून टाकून संगमरवरी दगड खणून नेले, तेंथें देवळाचा मागमूस देखील ठेविला नाहीं.

या जगतीतलावर कालाचा महिमा किती थोर आहे ! त्यापुढें समुद्रवल्यांकित भूमिपतीचेही वैभव अगदीं तुच्छ व क्षणिक आहे. जीं छी आपल्या अलौकिक गुणांनीं जगतास मोहित करून धन्यता पावली ती आतां लोकांस कृर्णोपकर्णीं माहित सुद्धां नसेल व तिच्या पतीनें आपल्या अपार सामर्थ्यानें पृथ्वीवर तिचें स्मरण चिरकाल रहावें म्हणून तिला अनुरूप असें अत्युत्तम शिवमंदिर बांधलें त्या सरस्वतेश्वराची आतां लोकांस कथाही माहित नाहीं. त्या टिकाणीं तिच्या गुणांची व तिच्या पतीच्या वैभवाची साक्ष देणारा एक संगमरवरी दगडही नाहीं ! येथें चंदनकाष्टांनीं एक लोकोत्तर देह दग्ध झाला आहे, याची कल्पनाही मनांत न येतां क्षेत्रस्थ श्रापदे त्या खणून टाकलेल्या जाग्यावर उकिरडा फुंकित असतील.

असो. इकडे श्रीमंत लखनौचे मुखर्खांत उतरले ते बेगमेस जाऊन मिळाले. लखनौचे राज्य फार प्राचीन व धनाढ्य होतें. तें वादशाहा मरण पावतांच हावरे इंग्रज सरकारनें मोठ्या शिताफीनें गृह केलें होतें. परंतु बेगम आपल्या वाड्यांत राहून तेथेंच राज्य करीत होती. जिकडेतिकडे लढाया सुरू झाल्यावर कांहीं पलटणी बेगमेस मिळून त्यांचे सहाय्यानें व नेपाळचे दिवाण जंगबहादूर यांचे सहाय्यानें इंग्रजांस आपले मुखर्खांतून हाकलून देऊन पुन्हा बेगम राज्यकारभार पाहूं लागली. परंतु इंग्रज सरकारनें जंगबहादूर यास पुष्कळ द्रव्य देऊन आपले

वाजूस बळविलें आणि लखनौवर हल्ला केला. ती जबरदस्त लढाई सहा दिवस चालली होती. शेवटी इंग्रज बहादुरांनी शहर हस्तगत केलें. बेगम फौजेसुद्धां बरोबर द्रव्यांनं लादलेले उंट, हत्ती घेऊन वायव्येकडे पळून गेली; तिजबरोबर मोठमोठे सावकारही पळून गेले. इंग्रज सरकारने शहर घेतल्यावर शहरांत एक प्रहरपर्यंत सडकबीजन करून बहुत लोक मारले व नंतर लुटीस आरंभ केला. लखनौ शहर फार श्रीमंत होतेंच. हजार वर्षांपावेतो तेथील राजे व नबाब नेहमीं नम्रतेनें वागून खंडणी देत आल्यामुळें लुटले गेलें नव्हतें, याजमुळें फार प्राचीन काळापासून शहरांत संपत्ति तुंबली होती ती सर्व लुटून इंग्रजांनं नेली.

सत्तावन्न सालच्या बंडापासून इंग्रजसरकारचें यत्किंचितही नुकसान न होतां उलटा अनेक तऱ्हेनें त्यांचा फायदाच झाला. ज्यास दैव अनुकूल असेल त्याचें अनिष्ट करण्याचा यत्न केला तरी इष्टच होतें. व ज्यास दैव प्रतिकूल आहे त्यानें आपल्या फायदाकारितां यत्न केला तरी त्यापासून नुकसानच होतें. इंग्रज लोकांस हिंदुस्थानांतून हाकळून द्यावें म्हणून बंडवाल्यांनीं यत्न केला, परंतु इंग्रजसरकार जय पावले. इतकेंच नव्हे, तर त्यांस दिल्ली, बिठूर, लखनौ, चित्रकूट वगैरे अनेक ठिकाणीं लाखां रुपयांचा ऐवज मिळाला व हिरे, माणकें, मोती यांचीं या प्राचीन हिंदुस्थानांत जीं अनेक भूषणें राजेरजाबाज्यांच्या भांडारखान्यांत होती तीं सर्व त्यांस मिळून त्यांनीं विलायतेची लंका बनविली.

तात्या टोपी जो कानपुराहून पळाला तो अंतरवेदींत उतरून पळालेलें सैन्य मिळालें तेवढें जमा करून यमुना नदी उतरून कालपीचे मुलुखांत शिरला. तेथें त्यास आणखी बंडवाल्या पलटणी मिळाल्यावर कालपीचे कित्यावर हल्ला केला. तेथें गोरे लोक फार कमी होते ते लढाईची हूल दाखवून पळून जाऊं लागले; परंतु शत्रूस सांपडून मारले गेले. तात्यानें कालपी शहरांत लागलीच श्रीमंतांचे नांवाची द्वाही फिरवून शहरचा बंदोबस्त केला. कालपीखालील मुलुखावर अम्मल चालवून मामलेदार नेमून जमाबंदी सुरू केली. पुढें पलटणीचें असें म्हणणें पडलें कीं, आम्हांस यजमान कोणी नाहीं, याजकरितां रावसाहेब किंवा बाळासाहेब यांपैकी कोणी इकडे आल्यास आम्हांस बळकटी ज्यास्त येईल. असा अभिप्राय समजतांच तात्या टोपी यानें पंचवीस स्वार रवाना करून श्रीमंतांस हकगत कळवून त्यांचे अनुमोदनानें रावसाहेबांस कालपीवर आणलें. रावसाहेब आठ हजार फौज

घेऊन यमुनेचे कांठी आले तों यमुनेस उतार नाही व उतरून जाण्यास नांवाही नाहीत. मग तेथेंच आठ दिवस मुक्काम केला, परंतु गोरे लोकांनीं जवळ असूनही त्यांजवर हज्जा केला नाही. तात्या टोपी आनीं नांवा जमवून सर्व सैन्य उतरून आणिलें. रावसाहेब सुरक्षित आल्यामुळें मोठा आनंद होऊन पंचवीस तोफांची सलामी झाली. नंतर रावसाहेब किल्यांत राहिले व तात्या मुलुखाचे बंदोबस्त-करितां फिरूं लागले. लालपुरीवोवा थोडी फौज घेऊन अंतरवेदींतून काल्पीस येऊन यमुनेचे घांटावर उत्तरेस बारा कोसांवर घाटनाकें थरून राहिला. सरदार लक्ष्मण शिंदा काल्पीचे पश्चिम वाजूवर पंधरा कोसांवर बंदोबस्त करून राहिला व जळका रामभाऊ आठ हजार फौज घेऊन दक्षिणेस डंघाईचे मुलुखाचे डोंगरावर बंदोबस्त करून राहिला. याप्रमाणें काल्पीचे मुलुखांत पेशवाईचा अंमल सुरू होऊन जिकडे तिकडे भगवे झेंडे फडकूं लागले. नवीं पलटणें ठेवून शिकविण्याचें काम जारीनें सुरू झालें. त्या समयीं गोरे लोकांची पलटण हिंदुस्थानांत थोडी असून त्यांचा सर्व भर दिल्लीवर पडला होता. याजमुळें काल्पीप्रांतांत पेशवाईचा अम्मल स्वस्थतेनें चालत होता.

याप्रमाणें ब्रह्मावर्ताकडील श्रीमंतांच्या हकीगती ग्वाल्हेरींत असतां, आम्हांस समजत गेल्या. ग्वाल्हेरींतील वायजावाईकडील संभावनेचें काम आटोपल्यावर आतां कोठें जावें याचा विचार करितां काकांचे ब्रह्मावर्ताकडील ओळखीचे गृहस्थ झांशीवाली लक्ष्मीवाई इचेपार्शी झांशीस आहेत, त्यांचे आश्रयानें झांशीस बरीच संभावना होईल असा अभिप्राय काकांचा पडल्यावरून झांशीस जाण्याचा निश्चय झाला. नंतर सोबतीची चौकशी करितां एक मराठा सरदार ग्वाल्हेरींहून आपले भावाकडे जाण्यास निघणार होता, त्याजबरोबर हत्यारबंद पंचवीस शिपाईःहोते, त्यांचे आश्रयानें एक गाडी करून कार्तिक शुद्ध पंचमीस तेथून निघालों, तों मजल दर-मजल करीत झांशीस येऊन पोचलों.

भाग ४ था.



झांशी येथील पूर्ववृत्तांत.

यन्मनोरथशतैरगोचरं न स्पृशति कवयोऽपि यद्रिरा ।

स्वप्नवृत्तिरपि यत्र दुर्लभा लील्यैव विदधाति तद्विधिः ॥ १ ॥

झांशी हें संस्थान पूर्वापार कऱ्हाडे ब्राह्मणांचें आहे. पूर्वी हिंदुस्थानांत श्रीमं-
तांनीं अनेक लढाया मारून दिल्लीचे बादशाहापासून पुष्कळ मुलुख काबीज केला व
वजीरकांचीं वख्तेही मिळविलीं. त्या मुलुखाचे वंदोबस्ताकरितां महादजी शिंदे,
यांची ग्वाल्हेरीस स्थापना करून सर्व मुलुखाचा कारभार करूं लागले. त्या वेळेस
शिंदे यांजवर नजर राखण्याकरितां एक स्वतंत्र सुभा पुण्याकडे खासगत असावा
असें वाटल्यावरून झांशी हें शहर जुनें मजबूत बांधीव व किल्ला फार वळकट
असें जाणून झांशीचा प्रांत सुमारे पंधरा लक्षांचा श्रीमंतांनीं खासगत ठेविला व
पुण्याहून रा. शिवरामभाऊ पारोळेकर खानदेशांतील पारोळें येथील राहणारे बांस
सुभेदार नेमून रवाना केलें. त्यांचे पुत्रपौत्र पेशवाई लयास जाईपर्यंत ते काम चाल-
वीत आले व दरसाल खर्चवेंच जाऊन सुभ्याचें उत्पन्न पुण्यास पाठवीत असत.
पेशवाई वुडतेवेळीं झांशी सुभा होता तो बुद्धन संस्थान झालें. संस्थानच्या शेव-
टच्या दोन चार पिढ्या दत्तकांच्या व निपुत्रिकांच्या झाल्या. शेवटचे संस्थानिक
गंगाधरबाबा म्हणून होते, त्यांचें कुटुंब आजारी पडून कैलासवासी झालें. तेव्हां
पुन्हां विवाह करण्याची इच्छा झाल्यावरून मोठी, सुरेख व कुलीन अशा कन्येचा
शोध करूं लागले. गोत्राशीं जमणाऱ्या अशा पुष्कळ गोरगरीबांच्या मुली पाहि-
ल्या, परंतु लग्नाचें जमेना. याचें कारण असें होतें कीं, गंगाधरबाबा ह्यांच्या वाग-
ण्याविषयीं लोकांत कांहीं विलक्षण ग्रह होता. तत्रापि राज्यसंबंधें गंगाधरबाबाची
नोकरांस व रयतेस चांगली जरब होती. रोजचीं कामें वेळच्या वेळेवर व्हावीं अशी
त्यांची ताकीद असे. विलंब झाल्यास अपराध्यास माशाची शेपटी घेऊन स्वतः
शासन करीत असत. न्यायाचे कामांत त्यांचें लक्ष पार विलक्षण होतें. बहुतेकरून

शहरांत व राज्यांत चोरी फारच थोडी होत होती. असें सांगतात कीं, बाबासाहे-
 वांनी चोरीचा बंदोबस्त इतका केला होता कीं, लोकांनीं आपलीं कवाडें उघडीं
 टाकून निर्धास्त निजावें. प्रत्येक ठिकाणाचे सुरक्षिततेबद्दल जिमेदार घेतलेले असत.
 कदाचित् चोरी झाली असतां हे जिमेदार लोक मालाची नुकसानी भरून देत व
 कित्येक प्रसंगीं सरकारांतूनही चोरी झालेल्या रकमेबद्दल ऐवज दिला जात असे.
 चोरी करतांना पकडलेल्या मनुष्यास धर्मशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें कधीं कधीं हात
 तोडून टाकण्याचीही शिक्षा होत असे. यामुळें गंगाधरबाबांची रयतेवर व विशेष-
 षतः बदमाश लोकांवर फारच जरब होती. रयतेस न्याय देण्यास ते कधींही
 विलंब लावीत नसत; व त्याजकडे कोणाचीही दाद लागल्याशिवाय राहत नसे.
 ते राज्य एकंदरीनें न्यायानें व विचारपूर्वक चालवीत होते; व साहेब लोकांत
 सतेजपणें आपला मोठेपणा सांभाळून होते. एकदां बाबासाहेबांचे व गार्दन साहे-
 बांचें भाषण झालें, त्यांत बाबासाहेब म्हणाले कीं, मी एक लहान मांडलिक
 राजा आहे, परंतु इंग्रज वहादुरापुढें पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर देशांत जेवढे
 राजेरजवाडे आहेत, तेवढ्यांनीं हातांत वांगड्याच भरल्या आहेत असें म्हटलें
 तरी चालेल. पहा, तुम्ही परद्वीपस्थ असून आमच्या द्वीपांत येऊन आम्हां सर्वांस
 करद केलें आहे, हें आश्चर्य नव्हे काय ? अशा प्रकारचे बाबासाहेबांचे उद्गार
 ऐकून बाबासाहेबांच्या सतेजपणाबद्दल व कर्तवगारीबद्दल गार्दन साहेबांची खात्री
 झाली असली पाहिजे. असो. याप्रमाणें बाबासाहेबांचे राज्यांत रयतेस सर्व प्रकारें
 मुख असून त्यांचा इंग्रजांचे दरबारांत मोठा मान असे. परंतु बाबासाहेबांची घर-
 ची फार जरब असल्यामुळें त्यांस मुलगी देण्यास लोक धजत नव्हते. इतक्यांत
 बाबासाहेबांचे कारकुनास अशी बातमी लागली कीं, ब्रह्मावर्तास श्रीमंतांचे हाम-
 शाळेंत तांचे म्हणून भिक्षुक आहेत. त्यांची कन्या सुरेख असून उपवर झाली आहे.
 असे समजतांच कारकुनांनीं गंगाधरबाबांचे कानावर गोष्ट घालून मागणी घालण्या-
 करितां लागलेच लोक रवाना केले.

आमचे चुलते होमशाळेंवर पंधरा वर्षे ऋत्विज्य करून होते, त्यांचेच हाताखालीं
 मोरोपंत तांचे हे शिष्यपणानें होते. तांचे याचें कुटुंब वारलें, त्या वेळेस त्यांची
 मुलगी चार वर्षांची होती. घरांत दुसरे कोणी नसल्यामुळें तांचे यांनीं मुलगी फार
 प्रेमानें वाढविली. ती दिवसेंदिवस शुकपक्षाच्या चंद्राप्रमाणें अधिकाधिक सतेज

होत चालली. मुळगी फार गौर, अंगानें कृश व उंच उभारणीची होती. तोंडा-
वळा किंचित लांबट असून नाक सरळ, कपाळ उंच, डोळे कमलाप्रमाणें विस्माल
व वाटोळे होते, व कान मुखाला शोभा देणारे होते; मध्यभाग शरीराचे झोंका-
प्रमाणें वारक होता. याप्रमाणें ती मनमोहक मुलगी बापाची काय पण सर्वांची
लाडकी होऊन गेली होती, व याचमुळें तिला छबेली म्हणून म्हणत असत. घरांत
वायकोमाणूस कोणी नसल्यामुळें तिचें खेळणेंरेळणें खाणेंपिणें होमशाळेंत व श्रीमंतां-
बरोबर होत असे. मुलीस लहानपणापासून पुरुषांत खेळण्याची संवय लागल्यामुळें
व जाल्या फार अचपळ व हुषार असल्यामुळें तिला पुरुषाचे गुण लागत चालले.
लोकांनीं तिला मोडी बालबोध लिहिण्यावाचण्यास शिकविलें, कोणीं तिला घोड्या-
वर वसावयास शिकविलें, कोणीं वाण मारावयास शिकविलें, कोणीं तिला हत्तीवर
बसून फिरवावें, तालमींत घेऊन जावें, बंदूक हातांत घेऊन वायवार काढावे,
तरवारीचे हात शिकवावे, याप्रमाणें श्रीमंती सुखांत रुळलेली व ज्यांनें त्यांनें लाड
केलेली ती मुलगी शरीरानें दांडगी होऊन अकरा वारा वर्षांचे सुमारास पित्यास
लाज आणूं लागली. त्यांनें वरावद्दल पुष्कळ शोध केला; ब्रह्मावर्ती कऱ्हाज्यांची
घरें थोडीं असल्यामुळें जालवण गुलसटाई वगैरे ठिकाणीं यत्न केला; परंतु मुलीस
भावी राजयोग घडणार असल्यामुळें कोठेंच जमेना. शेवटीं बापास फार काळजी
लागून मुलगी ब्राह्मणाचे हातीं देऊन आपण निश्चित कधीं होऊं असें होऊन गेलें.
असें निरुपम कन्या रत्न मोरोपंत तांब्यांच्या जोडीच्या एखाद्या चत्त्वामंत्रानो कऱ्-
णाच्या भिक्षुकांच्या अनभिज्ञ वदूच्या हातीं पडणार नाहीं व कटावर पाण्याचे घट
वाहण्याखालीं त्याच्या राजकीय गुणांचे मातेरें होऊन जाणार नाहीं अशी आनंद
देणारी कल्पना कोणाचें तरी मनांत आली होती काय ? परंतु दैवगति थोर आहे.
गुणज्ञ वैभवानें आपलें याग्य भाजन शोधून काढून तें त्याचें घरीं आपण होऊन
चालत आलें.

झांशीवाल्याचे कारकून ब्रह्मावर्तीस येतांच मोरोपंत तांब्यास फार आनंद झाला.
गोत्रास गणास पडल्यावर मुलगी देण्याचा निश्चय झाला. ब्रह्मावर्तीकडील मध्यस्थ
जोशीबोवा यांनीं असें बोलणें लाविलें कीं, मुलीवद्दल आम्हांस पैसा घेणें नाहीं;
परंतु तांबे याजला पुत्रसंतान नाहीं म्हणून द्वितीय विवाह करणें आहे. त्याजवद्दल
खर्च झांशीवाल्यांनीं करावा व तांब्यास झांशीस राहण्यास जाग्य द्यावी. ही शर्त

कारकुनांनी गंगाधर बाबांस कळवून मंजुरी आणल्यावर तांवे मुलीसह झांशीस गेले. त्यांस शहरांत स्वतंत्र वाडा देऊन आचारी, पाणके, ब्राह्मण वगैरे देऊन त्यांचे तैनातीस ठेऊन दिलें. सुमुहूर्तावर लग्नसमारंभ होऊन वधूचे नांव लक्ष्मीबाई ठेविलें. याप्रमाणें लाडक्या छत्रेेलीच्या थोरल्या लक्ष्मीबाईसाहेब वनल्यावर तांच्याच्या वैभवास काय विचारतां ? जिकडे तिकडे सोनें होऊन गेले. त्यांचा विवाह होऊन एक मुलगा व एक मुलगी अशीं दोन अपत्ये झालीं.

लग्न झाल्यापासून लक्ष्मीबाईस कोणत्याही प्रकारचें सुख नव्हतें. नवरा तर पंडच होता; परंतु त्याचा अंमलही फार करडा असे. याजमुळें तिजला स्वतंत्रता फार थोडी होती. वाड्याच्या बाहेर पडण्याची तिला मोकळीक नव्हती इतकेंच नव्हे; पण बाईसाहेब बहुतकरून कुलुपांत असत. तिच्या भोंवतीं नेहमीं बायकांचा पहारा असे. पुरुषांचे वारेंही तिला लागूं दिलें नाहीं. अशा प्रकारच्या जुलमी वागाविण्यानें तिचे राजशाली गुण नाहींसे होऊन तिला कांहीं दुर्गुणही जडते; परंतु सुदैवानें गंगाधरबाबा लग्न झाल्यावर फार दिवस जगले नाहींत. त्यांस नवज्वर होऊन त्यांचा परिणाम झाला. त्यांस औरस पुत्र नव्हता. सबब गार्दन-साहेब रोसिडेट यांस मरतेसमयां बोलावून आणून त्यांनीं विनवून सांगितलें कीं, माझे आप्त पारोळास पुष्कळ आहेत त्यांपैकीं एक लहानसा हुशार मुलगा पाहून आणून माझे छींचे मांडीवर द्यावा. गार्दन साहेबांचाही बाबांवर लोभ फार होता. त्यांनीं पुष्कळ खटपट केली, परंतु गव्हरनर साहेबांनीं एकदम औरसपुत्र नाहीं सबब राज्य खालसा करावें असा हुकूम केला. गार्दन साहेबांनीं वाड्यास हात न लावितां बाकी सर्व प्रांत आपले ताब्यांत घेतला व चोंहीकडे इंग्रजांचे नांवाची द्राही फिरविली. लक्ष्मीबाई ही फार दक्ष, व हुशार बायको होती. तिनें नवऱ्याचे आज्ञेप्रमाणें पारोळाहून आप्तांपैकीं एक मुलगा आणवून दत्तक घेतला व त्याजला राज्य देण्याविषयीं सरकारांत अर्ज नेला व आपण त्याचे नांवानें शहरांत व वाड्यांत राज्य करूं लागली. पुढें वड झाल्यावर इंग्रज लोक राज्य सोडून कसे निघून गेले व लक्ष्मीबाई सर्व मुलुखाचा बंदोबस्त करून राज्य कसें करूं लागली याची हकीगत आम्ही झांशीस आल्यावर आम्हांस समजली.

आम्ही झांशीस मजल दरमजल येऊन पोचल्यावर सोबत्यांबरोबर बाहेर एक मोठा वाग होता त्या वागांत उतरून जेवणखाण केलें. व शहरांत जाऊन कोठें

उतरावें याचा विचार करूं लागलों. तांवे हे पक्के परिचयाचे होते खरे; परंतु राणीचे वडील असल्यामुळे एकदम त्यांचे येथें जाऊन उतरावें असे मनांत येईना. अशा विचारांत आहों तों शहरांतून सहज हवा खाण्याकरितां ब्राह्मण मंडळी बाहेर येतांना दृष्टीस पडली. त्यांस विचारतां त्यांनीं असे सांगितलें कीं, तुम्ही विद्वान् आहां त्यापेक्षां तुम्हांस उतरण्यास उत्तम जागा वेदमूर्ति राजेश्री केशवभट्ट मांडवगणे म्हणून ऋग्वेदी महाविद्वान् प्रतिष्ठित ब्राह्मण आहेत, राजाश्रय नाही तरी स्वतंत्र असून फार सभ्य चालीचे आहेत त्यांचे येथें मिळेल. त्यांची पत्नीही फार साध्वी व माणुसकीस उत्तम अशी आहे. त्यांचे येथें आपण जाऊन उतरावें. नंतर आम्ही शहरांत गेलों. आमचे सोबती आपआपले ठिकाणीं गेल्यावर आम्हीही मांडवगणे यांचे घराचा पत्ता लावीत त्यांचे घरीं गेलों. वाड्यांत शिरलों तों स्त्रीपुरुषे सहज बाहेर वसली होती त्यांस नमस्कार करून राहण्यावद्दल विचारतांच त्यांनीं संतोषानें राहण्यास परवानगी दिली. त्या दिवशीं सायंकाळीं आम्हांस क्षुधा नव्हती तरी त्या स्त्रीनें रात्री आम्हांस फार आग्रह करून फराळास दिले व भोजनोत्तर इकडील तिकडील राज्यसंबंधे सर्व हकीगती झाल्या. तिसरे दिवशीं आम्हीं केशवभट्टनी यांचे आश्रयानें स्वतंत्र बिन्हाड त्याच वाड्यांत केले. गांवची रीतभात व हकीगत पक्की समजल्याशिवाय तांवे यांस भेटूं नये असा विचार ठरून सात दिवस तसेच शहरांत फिरून काढले.

झांशी शहर उत्तर हिन्दुस्थानांत फार सुरेख व टुमदार आहे. तेथील किल्ला फार जुनाट असून मोंगलांना वांधलेला मोठा बळकट आहे अशी प्रसिद्धि होती. तो शहराचे पश्चिम बाजूला एक लहानसा ढोंगर आहे त्याजवर वांधलेला आहे. पायथ्याशीं सभोंवार रूंद व खोल खन्दक पाण्यानें भरलेला असल्यामुळे एकाच बाजूनें आंत जाण्यास रस्ता होता. ढोंगराचे माथ्यावर मोठा चुनेगर्ची तट सभोंवार बांधून आंत ४००० मनुष्य राहिले इतकी जागा आहे. मुख्य सरकारी वाडा चार पांच मजली व आठ चौकी असून सभोंवती लहान लहान निरनिराळ्या कामाचे उपयोगी बंगले होते. वाड्याचे पश्चिमेस शिपाई लोकांची कवाईत बगैरे करण्यासारखें विस्तीर्ण मैदान आहे. व त्यांत तिचेचीं झाडे पुष्कळ होती. तटाची रूंदी पुष्कळ असून मधून मधून टोलेजंग बुरूज व बुरूजांखाली मोठीं तळघरे होती. मुख्य वाड्याचे काम जुनें मजबूत व सुरेख होते. व तो इतका विस्तीर्ण

होता की, सर्व दालनांची माहिती होण्यास सुमारे एक महिना लागे. वाड्यास टिकठिकाणी बैठकी, गालीचे व गाद्या टाकून तयार ठेविलेली दालने व हवा खाण्या-फरितां कुंड्यांतून झाडें ठेऊन रमणीय केलेल्या गच्छ्या साधल्या होत्या. वाड्याचे दक्षिण बाजूचा बंगला फार उंच सात मजली होता. व उत्तर बाजूस पंचवांस पायऱ्या खाली उतरून सपाट जागा होती तेथे पाण्याचा चोपडा म्हणजे हौद होता; त्यास पाणी महामूर होतें. व यामुळेच त्या जागेत एक मोठी विस्तीर्ण व रमणीय वाग फुलें झाडें द्राक्षाच्या वेली, आंबे, पेरू वगैरे लहान थोर झाडांनी भरलेली होती. वागेत एक लहानसा बंगला होता त्यास शंकर किल्ला म्हणत. तो केवळ ऐषारामाच्या उपयोगी सर्व सामानांनी भरला असून क्रीडाभुवनच होता, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

किल्याचे नैऋत्य कोणापासून दक्षिण बाजूने पूर्वेकडे व वायव्य कोणापासून उत्तर बाजूने पश्चिमेकडे असा शहरचा कोट गेला होता. तोही उंच रुंद व मजबूत असून मधून मधून त्यास बुरूज होते. व मुख्य अंबारीचे हत्ती जाण्यासारखे पांच दरवाजे होतें, बाकी लहान लहान बरेच होते. किल्याचे पूर्वेस कोटाचे आंत बरेच मैदान टाकून शहरास आरंभ झाला आहे. त्या मैदानांतून शहरांत जाण्याचे रस्ते फार सुरेख दिसतात. पुढें शहरची वस्ती दाट असून रस्तेही अरुंद आहेत व कोठीपुरा व हलवाईपुरा वगैरे कांहीं मुख्य मुख्य भाग उंच उंच हवेल्यांनी भरलेले असून सुरेख आहेत. शहराचे मध्यभागी भिड्यांचा मोठा वाग आहे व त्यांत पांच सहा मोठ्या विहिरी आहेत. याशिवाय शहरांत अनेक लहानसहान वाग आहेत. शहरांतील मुख्य सरकारी चवराचौकी व्हाडा आहे त्याचे काम पहाण्यासारखें आहे. एकंदर घरे मजल्याची व विंध्याद्रि जवळ असल्यामुळे पर्जन्य पुष्कळ पडतो सबब वाड्याची नसून कौलारू आहेत. घोषर विहिरी व विहिरींस पाणी जवळ आहे. शहराचे दक्षिण दरवाज्याबाहेर एक मोठा तलाव आहे. त्यांत महालक्ष्मीचे एक टोलेजंग देऊळ आहे. ही देवी झांशीवाल्याची कुलस्वामिणी असल्यामुळे देवस्थानाचा बंदोबस्त फार मोठ्या खर्चाचा ठेवलेला असे. नंदादीप, पूजा, महानैवेद्य, चौघडा, गायक, नर्तकी व धर्मशाळा यांची व्यवस्था मोठ्या थाटाची होती. आषाढापासून ती चैत्रपर्यंत देवास जाणें तें होडीतून जावें लागत असे. वैशाख ज्येष्ठ महिने मात्र थोडा पायरस्ता मिळे. तटाच्या आंत याशिवाय शहरांतही गणपति

विष्णु इत्यादिकांची मोठी देवालये पुष्कळ आहेत व त्यांचे पूजेवद्दल नेमणूक सर-
कारांतून असे. शहरचे नैऋत्य कोपऱ्यांत एक मोठा बोपडा म्हणजे पाण्याचा हाड
आहे, त्यास पाणा फार आहे.

शहरची रीत वगैरे फार चांगली आहे व लोकही श्रीमान, उद्योगी व कसबी
आहेत. गालीचे, रेशमी वस्त्रे व पितळी सामान या शहरासारखे दुसरे कोठे होत
नसे. तसेच कागदावर चित्रे काढण्याचेही काम येथे अप्रतिम होत असे. शह-
रांत ब्राह्मणांचीं घरे सुमारे ३०० असून ब्राह्मण्याला शहर फार चांगले आहे.
म्हणजे असे कां, दक्षिणेंत पुणे व हिंदुस्थानांत झाली. सकाळीं उठून प्रातःस्नान
करून आपले हातानें धोतरे धुवून व दुसरी स्वच्छ गुलाबी नेसून उद्योगास बाहेर
पडावे असा या शहरचा रिवाज असे. संध्याकाळीं मोतिया, जाई, जुई वगैरे सुवा-
सिक फुलांचे गजरे घेऊन गंध्याचे दुकानांतूनही रिकामी मंडळी वरीच दृष्टीस
पडे. झांशी बुंदेलखंडांतला भाग असल्यामुळे येथील स्त्रिया सुरेख व विशेषे-
करून विशाल व काळ्याभोर डोळ्यांच्या असतात. पुरुषांत पंडित वरेंच आढळतें.
याजमुळे स्त्रियांस मोकळीक फार असे. संध्याकाळीं हातांत रुप्याचा पेला घेऊन देव-
दर्शनांच निमित्तानें बाहेर पडावे व कोणा सोद्याकडे जाऊन यावे अशा चालीचा
डंका शहरांत पुष्कळ होता. या शहरांत पूर्वी घडलेली एक विलक्षण गोष्ट एक-
वांत आली ती सांगण्यासारखी आहे. थोरले माधवराव पेशवे यांचे वेळीं
झांशीत पारोळकर यांचे पदरीं नारायणशास्त्री म्हणून विद्वान् ब्राह्मण होते. ते
शृंगारशास्त्रांत फार निष्णात होते. त्यांनीं एके दिवशीं शौचकूप्याजवळ भंगिणीची
पोर पाहिली. तिच्या नेत्र, चरण, हस्त वगैरेंच्या लक्षणांवरून व अंगाचे सुवासवरून
ही पद्मिनी आहे असा शास्त्रीबोवांचा निश्चय झाला. नंतर तिच्या आईस अनेक
फुसलावण्या देऊन तीं मुलगी वश करून घेऊन चांगले अन्न वस्त्र देऊन वाढविली
व वयांत आल्यावर शास्त्रीबोवा तिजशीं रममाण होऊं लागले व तिला वेळेवेळीं
घरींही आणूं लागले. त्याच स्त्रीवर शहरांतील पुष्कळ लोकांचा डोळा होताच.
तेव्हां त्या भंगिणीने शास्त्रीबोवांस विचारतां त्यांनीं तिला असे सांगितले कीं तुला
द्रव्याची इच्छा तर नाही, तर तूं प्रत्येकापासून द्रव्य न घेतां एक एक यज्ञोपवीत घेत
जा. याप्रमाणें कांहीं दिवस लोटल्यावर शास्त्रीबोवांचे हे वर्तमान त्यांच्या पत्नीस सह-
जच सजजलें. तिनें बहुत प्रकारे त्यांची विनवणी केली. घरांत वाडवडा केल्या-

बहुल आक्रोश केला; परंतु शास्त्रीबोवांनीं मारहाण करून तिला गप्प बसविते त्याजमुळे ही वातमी कर्णोकर्णी पारोळकर यांस समजल्यावर त्यांनीं गुप्त हे ठेवून शास्त्रीबोवांस व भंगिणीस एके ठिकाणीं पकडविले व आपल्यासमोर आणून निक्षून विचारतां शास्त्रीबोवांनीं उत्तर केले कीं, मांच तर काय, परंतु शेकडों ब्राह्मण वाटले आहेत. असें म्हणून भंगिणीकडून यज्ञोपवीतें काढून दाखाविली. हें पाहतांच पारोळकरांस फार धास्ती पडली. कारण हें सर्व शहर वाटल्याचें वर्तमान पुण्यास समजलें तर फार आकांत होईल. नंतर ताबडतोब दुसरे गांवचे ब्राह्मण आणवून त्यांजकडून झहरावाहेर पंचगव्य तयार करविलें. व दर एक ब्राह्मणाकडून क्षौरकर्म करवून यज्ञोपवीत व पंचगव्य देऊन शुद्ध केले. व सर्व शहरभर रस्त्यावर व घरांतून गोमूत्राचा सडा केला. खुद्द शास्त्रीबोवा प्रायश्चित्त घेण्यास नाखुप असल्यामुळे त्यांस भंगिणीसह हद्दपार केले. असा.

शहरसंबंधीं सर्व मौजा पाहिल्या व ऐकिल्यावर एके दिवशीं सुद्धी पाहून सकाळींच भोजन वौरे आटोपून मोरापंत तांब्यांचे भेटीस निघाली. वाळ्यांत जाऊन पाहारेकऱ्याकडून कोणी ब्रह्मावर्ताचे ब्राह्मण भेटीस आले आहत अशी वर्दी देवविली. परवानगी मिळाल्यावर माडीवर गेलीं तीं तांब्ये तक्क्याशीं मंडळींसह वर्तमान बसले होते. त्यांनीं काकांस पाहतांच उठून चार पावलें पुढे घेऊन त्यांस तक्क्याशीं जागा घेतली. मीही जवळच बसलों. कुशलवृत्त वगैरे झाल्यावर भेटीचे कारण विचारतां काकांनीं सांगितलें कीं हा ज्येष्ठ बंधूचा ज्येष्ठ पुत्र आहे. कार्यप्रयोजनामुळे पुकळ ऋण झालें याजकरितां त्याजला वरोबर घेऊन आपले भेटीचा हेतु घरून आलों आहे. ग्वाल्हेरीस वैशंपायन यांजकड वरेच दिवस काढले. व तेथें कांही दिवस राहून काशीस जाऊं व तेथून घरां जाऊ वगैरे वरिंच बोलणीं झाल्यावर तांब्यांनीं सरकारचे उपाध्ये लाल्भाऊ टेंकरें यांस भेटण्याविषयीं सांगितलें व मीही बाईसाहेबांचे कानावर ही गोष्ट घालितों म्हणून म्हणाले. दुसरे प्रहरां आम्हीं लाल्भाऊ टेंकरें यांस भेटावयास गेलीं. ब्रह्मावर्ताकडील कोणी विद्वान् ब्राह्मण आले आहेत अशी वातमी त्यांस अगोदरच समजली होती व आम्हांस पाहतांच उठून आमचा आदरसत्कार चांगला केला व आपण स्वस्थ असावें असें अश्रासन दिले.

शत्रुक्षय व्हावा व राज्य सुरक्षित रहावें या हेतूनें बाईसाहेबांनीं अनेक अनुष्ठानें चालू केलीं होती. महालक्ष्मीस रोज नवचंडी सुरू होती. ग्रहांबद्दल जप

व दानें चालू होतीच. गणपतांचे देवालयांत रोज अथर्वशीर्षाचीं सहस्र आवर्तनें होत असत. त्यांतच काम्य ग्रहयज्ञ गृह्यपरिशिष्टोक्त सहस्रपक्ष कुंडमंडपासाहित करावा, असा ठराव झाला. सरकारवाड्याजवळ जागा पाहून तेथें विस्तीर्ण छायामंडप टाकून कुंडें, वेदी वगैरेंची सर्व तयारी झाली. काशीहून, ब्रह्मावर्ताहून मोठे मोठे विद्वान् ब्राह्मण बोलाविले होते व रोज होमाकडे शंभर ब्राह्मणांची नेमणूक झाली. मुहूर्तांचे दिवशीं पदरची वाहेरची सर्व मंडळी बसली अहे. बाईसाहेब स्वतः स्वच्छ वस्त्र परिधान करून दत्तक मुलास घेऊन बसल्या आहेत, लालभाऊ ढेंकरे कुलोपाध्याय जवळ व्यवस्था करीत आहेत, वेदशास्त्रसंपन्न भय्या उपासने उत्तम पाटावर बसून देखरेख करीत आहेत, व जवळच मोरोपंत तांच्ये राज्ञीजनक हजर आहेत, अशा थाटानें संकल्पास आरंभ झाला. तो सर्वानुमते बाईसाहेबांचे नांवांने केला. नंतर नांदीश्राद्ध सुरू झालें तों त्यांत मुलाचे पितृगणांचा उच्चार करूं लागले. त्या समयीं मजला विचार पडला कीं, मुख्य संकल्प बाईसाहेबांचे नांवाचा, व नांदीश्राद्ध भळत्याचें होतें हें कसें ? येथें मोठमोठे याज्ञिक, शास्त्री, पंडित बसले आहेत; पण कोणी बोलत नाहीं आपण न बोलावें तर अनुष्ठानांत चूक होत आहे. शिवाय कुचिष्ठा केल्याशिवाय प्रतिष्ठा वाढत नाही इत्यादि विचार करून गुरूचे स्मरण करून समेत बोलण्यास आरंभ केला. “ अहो ! किंचित् अनुष्ठान बंद करा. मला कांहीं प्रश्न केला पाहिजे. खो वेदाधिकारी नसल्यामुळें पुण्याहवाचनादि कर्मांस उपाध्याय प्रतिनिधि असतो म्हणून त्याच्या पितरांचें नांदीश्राद्ध होईल काय ? मुख्य संकल्पीं रावसाहेबांनीं आपले नांवाचा उच्चार केला असता तर ठीकच होतें; परंतु येथें बाईसाहेबांचेच नांवाचा संकल्प झाला आहे, तर त्यांचेच पितरांचें नांदीश्राद्ध केलें पाहिजे असें मला वाटतें. ” हें म्हणणें भय्या उपासने यांस सयुक्तिक वाटलें; परंतु विनायक भटजी याज्ञिकांना स्वलें नाहीं. उगाच बोलून तंटा उत्पन्न करण्यांत कांहीं हांशील नाहीं, ग्रंथाधार पाहिजे असें म्हणतांच मी मधूख, हेमाद्रि वगैरे ग्रंथांचो नांव घेतलीं. ग्रंथ जवळच होते ते आणून पाहतां नांदीश्राद्ध बाईसाहेबांचे पितरांचें करावें, असें सर्वानुमते ठरलें. तेव्हां मला फार आनंद वाटला. मी दूर बसलों होतो तों मला उपासने बोवांनीं पुढें घेऊन नांदीश्राद्धांत बाईसाहेबांचा ऊह कसा आणावा असा प्रश्न केला. मीं लागलीच ‘ ग्रहयज्ञविधायिन्याः मम मातुः ’ असा करावा

म्हणून सांगतांच सर्वांनी माना डोलविल्या. याप्रमाणें त्या सभेंत जय मिळाल्यावर
 उपासने बोवांनी माझे अंगावर पोथी टाकून मजला सदस्याचा वर्ण दिला.
 मीही गुरुकृपेकरून एक चुकी न होऊं देतां कर्म चालवून चवथे दिवशीं पूर्णा-
 हुति देऊन समाप्त केलें. अनुष्ठानासंबंधे दररोज ब्राह्मणभोजन होत होतें व चवथे
 दिवशीं मुक्तद्वार होतें. सर्व ब्राह्मणांस दक्षिणा बक्षिस वांटली. त्यांत मला बारा
 रुपयांचा घोतरजोडा व वीस रुपयांचें पागोटें बक्षीस मिळालें. वाईसाहेबांची व
 काकांची ओळख पडून वरेंच वोलणें झालें. त्यांत त्यांनीं असें म्हणून दाखविलें कीं
 तुमचा मुलगा चांगला विद्वान् आहे व तो येथेंच राजाश्रयानें राहिल तर वरें. त्याज-
 वर काकांनीं उत्तर केलें कीं, याकारितांच मीं त्याजला घेऊन सरकारचे भेटीस
 आलों आहे. त्याजवर कांहीं दिवसांनीं सप्तशतीस यज्ञ लावून शतचंडीचें अनुष्ठान
 करावें असा वेत झाला. सर्व तयारी होऊन सुहूर्त पाहून कित्यांत एक मोठी
 जागा पाहून तेथें घटस्थापना केली. चवदा ब्राह्मण मूळमंत्रजपाकडे बसविले.
 प्रत्येकाचे समोर तुपाची खमई, एक अगरबत्ती व सुवासिक पुष्पें ठेविलीं असत
 व त्यास दिवसास क्षिप्राभोजन व रात्री फराळ असा वेत होता. याप्रमाणें अनु-
 ष्ठान झाल्यावर व त्यांतही शावासकी मिळाल्यावर मार्गशीर्ष शुद्ध ५ चे दिवशीं
 वाईसाहेबांनीं आम्हांस किल्ल्यांत बोलावून नेऊन हुकूम केला कीं, आजपासून
 उभयतां शहरचे वाड्यांत बिऱ्हाड आणावें. येथें कारकून तुम्हांस चीजवस्तू
 देऊन सर्व बंदोवस्तू ठेविल. तूर्त तुम्हांस तीस रुपये दरमहा मिळेल. याप्रमाणें
 हुकूम होतांच मांडवगणे यांस मजकूर निवेदन करून दुसरे दिवशीं बिऱ्हाड सरकारी
 वाड्यांत नेलें. तेथें सर्व प्रकारची उत्तम रीतीची सोय होऊन वस्त्रप्रावणें उंची उंची
 वापरावयास मिळून आम्ही आनंदाहें राहूं लागलों. मोठमोठाल्या आश्रितमंड-
 लींच्या ओळखी झाल्या व अब्रूही वाढली. पुढें थोडक्याच दिवसांनीं मजला
 वाईसाहेबांनीं किल्ल्यांत हुजूर आश्रितांत घेतलें, तेव्हांपासून तर आमचा फारच
 वाडिजाव झाला. नेहमीं रोशिमकाठीं घोतरें, नेसाव्यास, शालजोडी पांघराव्यास.
 उत्तम पागोटें ढोक्रीस घालाव्यास मिळत असे. एके दिवशीं वाईसाहेबांनीं मला
 शालजोडीशिवाय फिरतांना पाहिलें तेव्हां मला संध्याकाळीं समक्ष बोलावून जरी-
 कांठीं हिरवी शाल बक्षीस दिली. वाईसाहेबांस शेंकडां नजराणें येत. ते सर्व
 आश्रितमंडळींचे फायद्यावर पडत. आमचें महत्त्वही फार वाढलें. महालक्ष्मीची

देवाल्यांत ब्राह्मण सहस्रभोजनं चार झालीं. वांकनीस नेमून चार आणे दक्षिणा व मोतीचूर पक्वान्न असा ठराव करून कंत्राट दिलें होतें. प्रतिदिवशीं अकरा वाजतां कोणीतरी पाळीप्रमाणें पीतांबर नेसून रुप्याची पळीपंचपात्री घेऊन महालक्ष्मीस जावें; नंतर उपाध्यांनीं उदक सोडल्यावर भात, भाज्या, कोशिंबिरी, पक्वान्न यांची चौकशी करून मग किल्ल्यांत परत यावें. याप्रमाणें मीही दोनचारदां गेलों होतो. अशीं अनेक सुखें भोगीत बाईसाहेबांचे सान्निध्य राहूं लागलों व दरवारसंदर्भे व राज्यसंबंधें सर्व प्रकारची माहिती झाली.

बाईसाहेबांचा नित्यक्रम येंप्रमाणें होता. त्यांस शरीराचा शोक लहानपणापासून होता तो त्यांनीं स्वतंत्रता मिळाल्यावर पूर्ण केला. पहांटेस उठून कसरत शाळेंत जाऊन जोर, जोडी, मलखांब करावा; नंतर घोड्यावर बसून फिरावयास जावें व घोडा मंडळावर घरावा, कुंपणावरून उडवावा, खंदकाचे पार घालवावा, एकवम खाली बसवावा इत्यादि नानाप्रकारच्या घोड्याच्या कसरती कराव्या, कधी कधी हत्तीवरही बसत असत. याप्रमाणें सात आठ वाजेपर्यंत मेहनत झाल्यावर नेहमीं खुराख खात असत. नंतर तासभर कधी निजत असत कधी तशाच स्नानास जात. स्नानाविषयीं बाईसाहेब फार हौशी असत. नेहमीं पंधरा वीस हांडे कडकडीत पाणी लागत असे. दर आठ दिवसांनीं नाहाणाचे दिवशीं उत्तम सुवासिक द्रव्यानें स्नान इतका वेळ करीत असत कीं, स्नानाचें पाणी नळानें बाहेर स्वच्छ कुंडीत सोडलें होतें तेथें पुष्कळ वायकांचें न्हाण होत असे. स्नान झाल्यावर स्वच्छ पांढरें चंदेरी पातळ वस्त्र परिधान करून आसनारूढ होऊन भस्मधारण करीत. प्रथम पति-मरणानंतर केस राखण्याबद्दल तीन कृच्छ्रें प्रायश्चित आहें, त्याचें उदक सोडून नंतर रुप्याचें तुळशीवृंदावनांत तुळशीची पूजा करीत असत; नंतर श्रीपार्थिवालिंग पूजेस आरंभ होत असे. त्या समयीं सरकारी गवई गात असत, पुराणिकाचें पुराणही त्यांत सुरू असे व सरदार व आश्रित लोकांचे मुजरे होत असत; परंतु बाईसाहेबांचें लक्ष चोंहीकडे सारखें असे. जर एखादे दिवशीं दीडशें मुजरे करणारांपैकी कोणी आला नाही तर दुसरे दिवशीं काल आपण कां आलां नाही ही चौकशी झाल्याशिवाय राहत असे. याप्रमाणें बारा वाजावयाचे सुमारास देवाचें आटोपून-जेवण होत असे. नंतर कांहीं वेळ इकडे तिकडे काढल्यावर कधीं वामकुक्षि झाल्यावर सकाळीं आलेले नजराणे रुप्याचे ताटांत रेशमी वस्त्रांनीं आच्छादून ठेवले असत

ते आपले समोर आणून मनास आवडतील ते पदार्थ ग्रहण करून बाकीचे आश्रित मंडळीकरितां कोठीवाल्याचे स्वाधीन करीत. तीन वाजायाचे सुमारास कचेरीत जात असत. त्या वेळेस कधी पुरुषवेष धारण करीत. पायांत पायजमा, अंगांत जांभळे आंबव्याची बंडी, डोक्यास टोपी घालून वर पागोट्यासारखी बांधलेली बत्ती, कमरेस काच्या किंवा जरीचा दुपेटा व त्यास लटकवलेली तरवार, या प्रकारच्या पोषाखांत ती गौरवर्ण उंच मूर्ति गौरीप्रमाणें दिसत असे. कधी वायकांचा पेहराव असे; परंतु पतिमरणानंतर नव्य वगैरे अलंकार त्यांनीं विलकूल घातले नाहींत; फक्त हातांत सोन्याच्या वांगड्या व गोठ, गळ्यांत एक मोत्यांचें पेंडें व अनामिकेंत एक हिऱ्याची आंगठी याशिवाय दुसरे अलंकार आम्हां बाईसाहेबांचे अंगावर कधीच पाहिले नाहींत. कसांचा नेहमीं बुचडा बांधलेला असे व नेसावयास पांढरा शाल्ल व अंगांत स्वच्छ पांढरी चोळी असे. याप्रमाणें कधी पुरुषवेषानें तर कधी स्त्री-वेषानें दरवारांत येऊन, एक खोलीसारखी पडतपोशीची जागा होती व त्याच्या दरवाज्यास बाहेरून सोनेरी मेहरब होती. त्या दरवाज्याचे आंत गादी घालून सरपोस घातलेल्या जाग्यावर लोडाशी टेकून बसावें. दरवाज्याचे बाहेर दोन भालदार रुप्याची काठी घेऊन हजर असत. समोर राजेश्री लक्ष्मणराव दिवाणजी कंबर बांधून हातांत कागदांचें पुढकें घेऊन उभा असे व पलीकडे हुजूरचे सात आठ कार-कून बसलेले असत. लक्ष्मणराव जातीचा देशस्थ ब्राह्मण होता. तो अगदीं अक्षर-शत्रु असे. त्यास लिहितां किंवा वाचतां विलकूल येत नसे; परंतु तोंडची पाटिलकी करणारा मात्र फार हुषार होता. एखादें पत्र वाचा किंवा लिहा म्हटलें म्हणजे लागलीच आपल्या हाताखालच्या कारकुनाकडे नजर. कचेरीत सर्व दिवाणी, फौजदारी, मुलकी कामें होत असत. बाईसाहेब बुद्धीच्या फार चपळ असल्यामुळें हकीकत ताबडतोब समजून भराभर हुकूम सांगत असत. कधी स्वतः लिहितां वाचतां येत असल्यामुळें मजकूर जुळवून आपण हुकूम लिहित असत. बाईसाहेब न्यायाचे कामांत फार दक्ष व कडक होत्या व अपराध्यांस कधी कधी स्वतः छडी घेऊन शिक्षा करीत. दर शुक्रवारी व मंगळवारी सर्व स्वारी तयार करवून भुलास बरोबर घेऊन संध्याकाळीं महालक्ष्मीचे दर्शनास जाण्याचा नियम होता.

लक्ष्मीबाईचे स्वारीसारखा धाट आतां पुन्हा नजरेस पडणार नाहीं. बाईसाहेब. कधी मेण्यांत व कधी घोड्यावरून दर्शनास जात. मेण्यावर, किनखापी कापडास

जरीने बांधलेले चिकाचे पडदे असल्यामुळे मेणा फारच सुशोभित असे. कधी स्वारी व्रीवेशाने असे. त्या वेळेस पांढरें पातळ नैसून जुजबी मोत्यांचे दागीने अंगावर असत. पुरुषवेषानें असल्यास अंगांत अंबव्याची बंडी असून पायांत पायजमा, डोक्रीस टोपी व टोपीवरून भरजरी पागोट्याची वत्ती बांधलेली, असून पाठीवर वत्तीचा पदर जरीचा लोळत असे तो फार मनोहर दिसे. अशी स्वारी मेण्यांत बसून मेणा झराझर चालवीत असतां मेण्याचे खूर धरून दोन किंवा चार सुंदर दासी दवडत असत. या दासी लहानपणापासून याच कामाकरितां बाळगलेल्या असत. इक्षिणेंतून लहानपणां सुरेख कुणव्याच्या मुली विकत आणून त्यांस उत्तम खावयास घालून १५१६ वर्षांचे सुमारास या कामावर नेमात. त्या अविवाहित असल्यामुळे तारुण्यमदानें रसरसलेल्या असत. पांच सहा वर्षे काम केल्यावर बहुत करून त्या रतीसारख्या सुंदर दासी एखाद्या लुच्छ्याच्या नादास भुलून फसून जात व एकदां त्या गर्भोर राहिल्या म्हणजे मग या कामावरून दूर होऊन त्यांची गणना कुळांविणींत होत असे. त्यांनीं जामदार खान्यांत जाऊन सोने, मोती, हिरे, यांचे दागीने नखशिखांत घालून, भरजरीच्या चोळ्या घालून हिरव्या, तांबड्या, भस्मी रंगांच्या पैठण्या नेसाव्या, पायांत मोठमोठे तोडे घालून तांबडे लाल नवे उत्तम चर्मी जोडे घालावे, कधी लुगड्याची कांस मारावी, आणि एका हातांत रुप्याचे किंवा सोन्याचे दांड्याची चवरी घेऊन एक हात मेण्याचे दारास लावून मेण्याबरोबर दवडावे. तेव्हां त्या अविवाहित सुंदर सिंहकटी सर्वालंकारयुक्त दासीकडे कोणाची टक लागत नसे. स्वारीपुढें ढंका निशाण असून रणवाद्यें हलके वाजत असत. निशाणांमागून सुमारे दोनशे विलायती लोक असत. व मागे पुढें सुमारे शंभर स्वार असत. स्वारी निघण्याची वेळ झाली म्हणजे वाईसाहेब दोघीस किंवा चौघीस बरोबर येण्याविषयी हुकूम करीत. मग मेण्याबरोबर घोड्यांवर कारभारी, मुत्सद्दी, मानकरी, भय्यासाहेब उपासने कांही आश्रित मंडळी असत. बरोबर सिबंदीचे लोकही असत.

याप्रमाणें थाळनें शिंगें कर्णे. वाजत, बंदुकांचे शेंकडां आवाज काढीत, स्वारी किल्ल्याचे बाहेर पडली म्हणजे किल्ल्याचे बुरुजावरील चौघडा सुरू होई. तो स्वारी परत येईपर्यंत वाजत असे. व तसाच महालक्ष्मीचे देवाल्याचे नगरखान्यांतील चौघडा सुरू होत असे. किल्ल्यांतून निघून भर वाजारांतून महालक्ष्मीस स्वारी

जाऊन परत येत असे. कधी कधी सडी स्वारी घोड्यावरून जाई त्या वेळेस दासी, आश्रित, कारकून, पायदळ, वगैरे कोणी बरोबर नसत. फक्त घोडेस्वार व विलायती लोक असत. स्वारी परत येतांना रात्र झाली तर मशाली पेटवीत; परंतु घोड्यावर स्वारी असल्यास मशाली न लावितां दवडत दवडत किल्ल्यांत परत येत.

बाईसाहेबांची आश्रित मंडळींवर फार श्रद्धा असे. त्यांस खायाप्यायास चांगलें मिळावें, कपडे लते चांगले असावे, त्यांस सर्व प्रकारचें सुख असावें याजाविषयी त्यांची फार दक्ष नजर असे. त्यांस सर्व गुणांची परीक्षा असून चहा असे. जवळ मोठमोठाले शास्त्री, विद्वान्, वैदिक, याज्ञिक होते व वडिलोपार्जित क्रित्याप्रमाणें पुस्तकांचा संग्रह फार अमोलिक केला होता. चांगले पुराणिक, गवई, सतार वाजविणारे वगैरे लोक, निरनिराळ्या कसबाचे नामांकित कारागीर त्यांच्या पदरीं होते. बाईसाहेब स्वतः फार निष्कपट व निर्मल वृत्तीनें रहात असत तरी त्यांस सर्व प्रकारची हौस असे. कोणी उत्तम गवई आल्यास त्यांचें गाणें करून विदागी पांचविल्यावांचून रहात नसत. शिमग्यांत रंगाचा खेळ चांगला होत असे. दत्तकपुत्र रावसाहेब यांचे स्वारीबरोबर मी त्या वर्षाचे शिमग्यांत शहरांत मेलें होतों. जागोजाग मुस्तडी लोकांकडे पानसुपारी होऊन रंग खेळून पुन्हा किल्ल्यांत परत आलों. त्याच दिवसांत ग्वाल्हेरीस कोंकणची नाटक मंडळी सुमार पन्नास आली होती त्यांस शहरांतल्या लोकांनीं पत्र पाठवून झांशीस बोलावून आणविलें. त्यांचे खेळ शहरांत पुष्कळ झाले. तेव्हां बाईसाहेबांनीं त्यांस सरकारांतून शिधा चालू करवून किल्ल्यांत पुष्कळ नाटकें करविलीं. एकदां हरिश्चंद्राचें आख्यान झालें त्या वेळेस सदोबा नाटकवाला यानें विचारिलें कीं, या नाटकांत डोंबाचे घरीं हरिश्चंद्राचे डोक्यावर मडकें फोडावें लागतें, तर त्याजबद्दल परवानगी असल्यास मडकें आणवून फोडींन. त्यावर विचार होऊन बाईसाहेबांनीं परवानगी दिली, परंतु जेव्हां नाटकांत बैठकीवर घागर फोडली तेव्हांच वृद्ध मंडळी वसली होती त्यांस हा अपशकून आहे असा चरका वसला. नाटकें फार सुरेख होत असत. नाटकवाल्यांस 'संध्याकाळीं किल्ल्यांत घेऊन सर्व सरकारी खजिना त्यांचेपुढें मोकळा ठेविला असे. मग खरे हिऱ्याचे अलंकार व जरीचीं वस्त्रे मिळाल्यावर पात्रें कां खुलणार नाहींत. नाटक झाल्यावर सर्वांचा झाडा घेऊन नंतर किल्ल्याघाहेर पाठवीत असत. कांहीं नाटकें झाल्यावर दोन तीन नाटकें दरबारच्या मंडळींच्या बायका बोलावून त्यांस दाख-

विली, शेवटीं नाटकवाल्यांस एक मेजवानी करून विदागी देऊन रवाना केलें. कोणास पागोटीं, कोण स धोतरजोडे दिले व सदोवा म्यानेजर यास रोख चार हजार रुपये दिले.

वाईसाहेबांस अश्वपरीक्षा चांगली होती. उत्तर हिंदुस्थानांत त्या वॅन्सेस तिघांचें नांव गाजत असे. एक नानासाहेब पेशवे, एक बाबासाहेब आपटे ग्वाल्हेरीकर व एक लक्ष्मीबाई झांशीवाली. एके दिवशीं एक सौदागर फार देखणे व क्लाख दोन घोडे विक्रावयास घेऊन आला. बाईसाहेबांनीं त्याजवर बसून मंडळावर धरून किंमत ठरविली ती एकाची हजार व दुसऱ्याची पन्नास. व असें सांगितलें कीं, दुसरा घोडा जरी दिसण्यांत फार उमदा व चक्काख आहे तरी तो छातींत फुटला आहे. याजमुळें अगदीं नादान आहे. त्याजवर सौदागरानें बाईसाहेबांच्या कुशलतेची तारीफ करून फबूल केलें कीं, या घोड्यास मी उत्तम मसाला देऊन देखऊ ठेविला आहे. याची परीक्षा मी पुष्कळ फिरलों परंतु कोठें झाली नाहीं. बाईसाहेबांनीं दोन्ही घोडे ठरविलेल्या किंमतीस विकत घेतले व सौदागरास बक्षीस देऊन मार्गस्थ केलें.

वाईसाहेब रयत लोकांची काळजी फार वहात असत, व राजकारणाकरितां स्वतः मेहनत घेण्यास कधीं मागेपुढें पाहत नसत. बलवासागर म्हणून एक लहानसें शहर झांशीचे अमलांत आहे. तेथें चोरध्यांचा उपद्रव फार होऊन प्रजेस पीडा होऊ लागली. तेव्हां स्वतः स्वारी तयार करून बलवासागरास जाऊन पंधरा दिवस मुकाम करून चोरांचा ठिकाणा लाकिला व कांहींस फांशी देऊन कांहींना कैद केले व प्रांत निर्भय केला. अशा अनेक गुणांनीं भरलेल्या त्या छीरत्नाचे औदार्य व शौर्य हे गुण तर निरुपमच होते. कोणीही दरिद्री भिक्षुक कधींही विन्मुख गेला नाहीं. एके दिवशीं एक काशीकर विद्वान् ब्राह्मण उपाध्यांचे मार्फत किल्यांत निस्य दानास गेला. तेथें लालूभाऊ डेंकरे यांनीं त्याची विद्येविषयी व शीलविषयी फार स्तुति केली व असेंही सांगितलें कीं, प्रथमस्त्री मरण पावल्यामुळें व वय अल्प असल्यामुळें दुसरा विवाह करण्याची भटजीची इच्छा आहे; परंतु मुलीला पैसा फार पडतो सबब फार दुःखी आहेत. हें ऐकून बाईसाहेबांनीं प्रश्न केला कीं, रुपये देऊन मुलगी देणारा आहे कीं काय ? त्याजवर भटजी नम्रतेनें बोलले कीं, आमचे जातीचा एक देशस्थ ब्राह्मण काशीस आहे त्याची मुलगी सुमारे वारा वर्षांची

असून रूपाने बरी आहे. रास, घटित वगैरे सर्व जमलें आहे; परंतु त्यास मुली-बद्दल रुपये चारशें दिले पाहिजेत. ते मां गरिवानें कोठून आणावे ? शिवाय लग्नाचे खर्चाकरितां सुमारे शंभर लागतील. हे शब्द ऐकतांच वाईसाहेबांनीं पांचशें रुपये तांच्याचे ताम्हनांत आणवून उदक सोडून भटजीचे पदरांत ओतले व सांगितलें कीं, लग्न होईल त्या वेळेस आम्हांस कुंकुमपात्रिका पाठविण्यास विसरूं नये. याप्रमाणें त्या भटजीबोवाचें नशीब उदयास आल्यावर तो मोठ्या उत्कंठेनें काशीस परत गेला व लग्नसमारंभाची तयारी करून वाईसाहेबांस मूळ धाडिलें.

एके दिवशीं वाईसाहेबांवर मी महालक्ष्मीचे दर्शनास गेलों होतो. स्वारी परत येतांना दक्षिणदरवाज्यांतून आंत शिरली तों हजारों भिकारी रस्ता आडवून उभे आहेत व गलका करीत आहेत हें पाहून वाईसाहेबांनीं दिवाणजीस कारण पुसतां लक्ष्मणराव यांनीं विदित केलें कीं, महाराज, हे लोक गरीब भिकारी आहेत; हल्लीं थंडी फार पडते, व यांस पांघरूण नसल्यामुळे त्यांचे फार हाल होत आहेत, याजबद्दल विचार होण्याविषयीं सरकारचे पायांपाशीं याचा अर्ज आहे. हें ऐकून वाईसाहेबांस फार वाईट वाटलें व लागलीच हुकूम केला कीं, आजपासून चवथे दिवशीं भिकारी लोकांचा रमणा करावा व दर मनुष्यास एक रुदार टोपी, एक रुदार बंडी व एक काळी किंवा पांढरी घोंगडी द्यावी. असा हुकूम होतांच दुसरे दिवशीं शहरचे दर्जा जमा करून टोप्या व बंड्या शिवण्यास आरंभ केला. व नेमिलेल्या दिवशीं दंडी पिटवून शहरचे वाड्यासमोर भिकारी लोक जमा केले. त्यांत सामान्य गरीब लोक शिरले होते. दरएकास टोपी, बंडी व घोंगडी वांटली. सुमारे चार हजार टोपी वांटली गेली असेल. असो. अशा अनेक गोष्टी आहेत. प्रथमविस्ताराचे भयानें लिहितां येत नाहींत. वाईसाहेबांचें शौर्य कसें होतें त्याची सर्व जग साक्ष देतच आहे, व ह्या ग्रंथांतही पुढें त्यांचेच वर्णन होणार आहे. असो.

अशा त्या उदार शूर राजकारस्थानी वायूकोशीं इंग्रज सरकारचें वर्तन फार अन्यायाचें झालें होतें यांत संशय नाहीं. प्रथम जेव्हां तिनें आपले दत्तकपुत्रास राज्य देण्याविषयीं सरकारास अर्ज केला, आमचें घराणें पुष्कळ जुनें आहे व इंग्रज सरकारशीं मोठ्या नेकीनें व प्रेमानें वागत आलें आहे, आमच्या तहनाम्यावरून आम्हां दत्तक घेऊं नये असा निषेध नाहीं, सबब आमच्या जुन्या राज्यावर

व मेकांवर व तहनाम्यावर लक्ष देऊन सरकारने मेहेरबार्नाने राज्य खालसा न करितां माझा दत्तक घेतलेला मुलगा कबूल करावा इत्यादि तिने अनेक कारणे अर्जात दाखविलीं; परंतु राज्य खालसा झालें. मात्र शहरांतूील राजवाडा व त्यांतील द्रव्य तसेंच तिजकडे राहूं दिलें होतें. तिने मोठ्या हिंमतीने आपले नवऱ्याचे वेळचे जुने नोकर कांहीं पगार कमी करून आपलेपार्शी ठेऊन घेतले, त्यांच्या खर्चाकरितां व स्वतःच्या इतमामाकरितां तिजला इंग्रज सरकारांतून दरमहा चालू झाला होता तो मोठ्या काटकसरीने पुरत असे. परंतु दुःखावर डाग याप्रमाणें तोही तिचे नवऱ्याचे कर्जाकरितां कांहीं दिवस बंद केला. तिने केशवपन करण्यासाठीं कार्शास जाण्याविषयीं परवानगी मागितली तीही तिला मिळाली नाहीं. अशा प्रकारची हेळसांड झाल्यामुळे त्या मनास्विनीचे मनांत इंग्रजाविषयीं द्वेषबुद्धि उत्पन्न झाली. परंतु जेव्हां धर्माचे बाबतीतही इंग्रज सरकार अन्याय करूं लागले, तेव्हां तर तिचे पायाची आग मस्तकास गेली. हिंदुधर्मांत गोत्राद्धा फार पवित्र मानले आहेत व गाईचे वधाची फार निंदा केली आहे, झांशी शहरांत गाईचा वध करूं नये अशाबद्दल लक्ष्मीबाईने अर्ज केला, परंतु त्या अर्जाकडे कोणी यत्किंचितही लक्ष दिलें नाहीं. दुसरी एक गोष्ट अशी झाली कीं, महालक्ष्मीचे देवालयाचे पूजेकरितां दोन गांव तोडून दिले होते ते सरकारांत खालसा करावे असा सरकारचा हुकूम सुटला तसें न होण्याविषयीं लक्ष्मीबाईने पुष्कळ यत्न केला, परंतु यःकश्चित् वायकोचें ऐकतो कोण ? पण लक्ष्मीबाई कांहीं साधारण वायको नव्हती. तिच्या अंतःकरणांत इंग्रजावर्षयीं द्वेषाग्नि पेटून अगदीं कल्पांत होऊन गेली, तिच्या वाळपणचा भाऊ व समदुःखी नानासाहेब त्याजपार्शी तिने पत्रव्यवहार सुरू केला, व इंग्रजाचा सूड कसा घ्यावा या विचारास व उद्योगास ती लागली.

बंडाचें नेमिलेल्या तारखेच्या आदले दिवशीं छावणींतील गोरे लोक घाबरून गार्देनसाहेबासाहित बाईसाहेबांस भेटले व विनंति केली कीं, उदईक आम्हांवर वाईट प्रसंग येणार असें खचित दिसतें. यापेक्षां आपण आपले राज्याचा बंदोबस्त ठेवावा. झांशीखालीं दुसरा मुलूख आहे तो मिळून २५ लक्षांचे प्रांताचा बंदोबस्त पुन्हां इंग्रजी अंमल होईपर्यंत आपण संभाळला पाहिजे, व होईल तितकें करून आमचेंही रक्षण केल्यास फार उपकार होतील. असें म्हणून दप्तर स्वाधीन केलें. तेव्हा बाईसाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, पूर्वी स्वस्थता होती त्या वेळेस मी राज्य मागि-

तलें तेव्हां मला मिळालें नाहीं व आतां दंग्यांत तुमचे जवळ राहणार नाहीं म्हणून मला देतां काय ? कलकत्यास सभा झाली त्यास मला बोलाविलें नाहीं. आमचे येथें मरतेवेळेस विनंति केली कीं, माझे मागें माझ्या बायकोच्या मांडीवर दत्तक देऊन त्याच्या हस्तें राज्यचालवावें तीही तुम्ही जुमानली नाहीं व मला असें सांगितलें कीं, अलीकडे रुळी नवीन झाली आहे कीं, संस्थानिकांसां दत्तक पुत्र घेऊं नये, घेतल्यास खासगी जिदगीचा मालक ठरेल, राज्य मिळणार नाहीं. नंतर केशवपन करण्यास प्रयागास जाण्याविषयीं हुकूम लागलें तोही मला मिळाला नाहीं त्यापेक्षां आतां ज्याचा रस्ता त्यानें पहावा. शिवाय तुम्हांस आश्रय दिल्यास काळ्या पलटणीं आम्हांस कुण जाळून फस्त करतील. यास्तव होईल त्या रीतीनें आपला जीव तुम्हांच वांचवावा. असें म्हणून बाईसाहेब उठून गेल्यावर साहेबही निघून गेले. *

दहा वाजावयाचें सुमारास ठरावाप्रमाणें काळे लोक वेदील होऊन दंगा करूं लागले. बंदुकीचे आवाज होऊं लागून छावणीस आग लागली, त्या छावणींत गोरे लोक थोडे होते ते सर्व त्यांनीं मारून टाकून दारुगोळा मेखजीन खजिना तंबू वगैरे सर्व सामान आपले ताब्यांत घेतलें व छावणी जाळून टाकिली. काळ्या पलटणीं तैथून निघून बाईसाहेबांचे वाड्यासमोर येऊन बाईसाहेबांस हाका मारूं लागल्या.

* झांशीस कानपुराप्रमाणेंच इंग्रजीं बायकापोरांची कत्तल शिपाई लोकांनीं केली. मात्र ती दंग्याचे प्रथम दिवशीं झाली. या कत्तलांत बाईसाहेबांचें कांहीं अंग नव्हतें असें “के” साहेबाच्या खालील उतान्यावरून दिसतें. I have been informed on good authority that none of the Ranee's servants were present, It seems to have been mainly the work of our own old followers. The irregular cavalry issued the blooby mandate and our jail Daroga was formost in the butchery. (केचा इति. व्हा ३० पान ३६९). मालिसनने आपल्या पुस्तकांत याच्या उलट अभिप्राय दिला आहे. पण तो केच्या अभिप्रायाइतका भरवंशाचा नाहीं हें दोन्ही इतिहास वाचणारास ताबडतोब समजेल.

तेव्हां त्यांनीं वाहेर येऊन अॅफिसर लोकांस भेटून त्यांस अभयवचन दिलें व त्यांनीं-
ही सांगितलें कीं, तुम्हीं आमचे यजमान, आम्ही तुमचा हुकूम ऐकूं व तुम्हांपासून
दरमहा मुशारा घेत जाऊं. याप्रमाणें राज्य हातीं आल्यावर आपले नांवाची
शहरांत “ खुलक खुदाका मुलक बादशाहाका अंमल लक्ष्मीवाईका ” अशी द्राही
फिरवून सर्व कामें सुरु करविलीं. किल्यांत साहेब लोक शिरले होते म्हणून तेथील
भुया नवीन करवून व गोमूत्रानें सर्व किल्ला शुद्ध करवून बाईसाहेब सुमुहूर्तावर तेथें
रहावयास गेल्या. नवीन बंदुका व तोफा व दाहू करण्याचें काम मोठ्या झपाट्यानें
चालू केलें, जुनीं माणसें कमी पगारावर बाईसाहेबांचे पदरीं होतीच त्यांचा पगार
पूर्ववत् करून राज्यसंबंधें सर्व कामाचा बंदोबस्त केल. शहरचे तटाची दुरुस्ती सुरु
केली व राज्यरक्षणाकरितां अनुष्ठानें प्रहयज्ञ सुरु केले.

झांशी शहर हस्तगत झाल्यापासून सुमारे अकरा महिने उत्तर हिंदुस्थानांत
इंग्रज बिलकूल नव्हता असें म्हटलें तरी चालेल. काल्पी खालचा छपन्न लक्षांचा
मुल्ख तात्या टोपी याचे ताब्यांत असून तहशीलदार वगैरे नेमून दिवाणी मुलकी
सर्व कामें सुरळीत चाललीं होती. नंतर इंग्रज लोकांच्या विलायतेहून पलटणी
आल्यावर मद्रासी काळ्या पलटणी वरोबर घेऊन हैद्रावादेचे निजामापासून पांच
हजार स्वार घेऊन शिंदे, होळकर, गायकवाड, घोरपडे वगैरे सरदारांच्या मदती
घेऊन कप्तान साहेब * सुबईहून निघाला तो जरनेली झेंडा फडकावून खानदेश,
सातपुडा वगैरे मुळखाचा बंदोबस्त करीत चालला. महूचे छावणींत कांहीं दिवस
राहून इंदूरचे राज्यांत कोठें कोठे बदमाश लोकांनीं बखेडे केले होते ते सर्व
मोडून टाकले.

झांशीपासून पश्चिमेस वैत्रवती नदीजवळ वाणपूर म्हणून एक लहानसे संस्थान
आहे. तेथील राजा लक्ष्मीवाईचा मानलेला थोरला भाऊ होता. तो दंगा करून पलटणी
लोकांस आश्रय देऊन राहिला होता. त्यानें असा विचार केला कीं, या शहरावर
इंग्रजाची व आपली लढाई होणार त्यापेक्षा शहरचे लोकांस येथून जाण्याचा हुकूम
देऊन आपलें कुटुंब अर्थासहीत झांशी येथें रवाना करावें. त्याप्रमाणें कप्तान-
साहेब जवळ आला अशी बातमी लागतांच आपली रयत बोलावून आणून त्यांस
कळविलें “ कीं येथें थोडके दिवसांत जंग होणार सबब तुम्हीं येथून निघून

कोठें तरी प्रामांतरीं जाऊन आपली व्यवस्था पहावी." नंतर राजानें आपलीं माणसें व अर्थ घेऊन झांशीस येऊन राणीचे स्वाधीन केली. तेथें त्यांस स्वतंत्र वाढा देऊन माणसें तैनातीस ठेऊन बाईसाहेबांनीं त्यांचा योग्य बंदोबस्त केला. नंतर राजा बाणपुरास परत गेला तों लवकरच इंग्रजी फौज बाणपुरावर आली, शहरास वेढा देऊन सात दिवसपर्यंत लढाई झाली, अखेरीस इंग्रज बहादुरांनीं शहर हस्तगत करून घेऊन दोनप्रहर बाजिन करून शहरांत आपले नांवाची द्वाही फिरविली व राज्य निर्भय केलें. बाणपुराचा राजा राहिलेली फौज घेऊन शहरांतून निघून जाऊन वेत्रवतीचे बेहेड्यांत दबा धरून बसला. वेत्रवतीच्या कांठीं मोठमोठे वेहेडे म्हणजे खांचा हजारां फौज राहिल अशा पडलेल्या आहेत. इंग्रजांनीं बाणपूर घेतलें व राजा जिवंत असून कोठें तरी पळून गेला आहे, ही बातमी झांशीस समजतांच गडबड होऊन गेली. झांशीवर लढाई करावयाची हा निश्चय बाईसाहेबांनीं करून तटबंदीच्या तयारीस लागल्या. फौजेत लोक जास्ती ठेऊन तटावर दाट सारखी फौज लाविली व बुरुजांवरून मोठाल्या तोफा लावून ठेविल्या. दारूगोळ्याचे सामान जरीने तयार करविण्याचे कामावर लालू बक्षी यास नेमिलें. गरीब लोकांस पुढें खाण्यास मिळणार नाहीं सबब खंडोगणती चुरसुरे व फुटाणे भाजून ठेविले. शहरांत सर्व साभुग्री भरून ठेविली. गणपतीचे देवाल्यांत प्रसंग पडल्यास भोजनाचें मुक्तद्वार ठेवण्याचा विचार ठरवून तूप, साखर, कणिक, तांदूळ वगैरे सामानांची तजवीज करून ठेविली. खाजिन्यांत सर्व खर्चाला पुरे इतकें द्रव्य नव्हतें म्हणून राजवाड्यांत जितकीं मोठमोठीं पातेलीं, हांडे, घागरी, डबे, घंगाळें वगैरे सग्याची भांडीं होती तीं सर्व टांकसाळेंत पाठवून हजारां रुपये पाडविले. लढाईत आपणास जय यावा म्हणून परमेश्वरप्रीत्यर्थ अनुष्ठानें देवाल्यांतून सुरू केलीं. काचपीस रावसाहेब व तात्या टोपीस पत्रें लिहून मदत मागितली. याप्रमाणें ती शूर बायको यत्किंचितही न डगमगतां मोठ्या शांततेनें व हुशारीनें शहराचा बंदोबस्त करून राहिली.

इकडे इंग्रजसरकारची फौज सर्व बुंदेलखंडाचा बंदोबस्त लावून झांशीवर पश्चिमेस दीड कोसावर येऊन थडकली. तेथें हेरे, राहुट्या वगैरे देऊन कप्तानानें खाराबरोबर बाईसाहेबांस पत्र दिलें. तें दिवाणजी घेऊन किल्यांत आल्यावर पांच चार मुत्सदी व बाईसाहेब एकत्र होऊन पत्राबद्दल विचार करूं लागले.

पत्रांत मजकूर असा होता की, “ बाईसाहेबांनीं खुद्द बरोबर लक्ष्मणराव दिवाणजी, लालू बक्षी, मोरोपंत तांबे वगैरे आठ असाबींचीं नवि लिहिलीं होती त्यांस घेऊन मला येऊन भेटावे. याशिवाय दुसरे कोणाही बरोबर आणूं नये व बरोबर हत्यार कोणतेही आणूं नये. आजपासून दोन दिवसांत भेटावे. फलीकडे भेटूं नये.” झांशीस लढाई घ्यावयाची हा निश्चय अगोदर झालाच होता. फक्त पत्रोत्तर कसे घ्यावे याचाच विचार होऊन खालील जबाब पाठवून दिला. “ भेटीस कशास बोलाविले आहे व दगा होईल की नाही याचा पत्रांत खुलासा कांहींच नाही. संस्थानचे चालीप्रमाणे हत्यारबंद लोक बरोबर घ्यावयाचे ते लोक घेऊन दिवाणजी भेटीस येतील. मी बायकोमनुष्य, माझे येणे होणार नाही. याजवर आपली मर्जी.” असा मजकूर लिहून बाईसाहेबांची सही होऊन लखोटा त्याच स्वाराबरोबर इंग्रजांचे गोटांत पाठवून दिला. पत्रोत्तर पाहून फौज परत दत्तियावर गेली व तेथे झांशीस वेढा देण्याची सर्व तयारी केली. डंघाईचे मुख्खाकडे म्हणजे कालपीचे दक्षिणेस पंचवीस कोसांवर एकदोन ऑफिसरांबरोबर फौज रवाना केली. पेशवे व तात्या टोपी यांनीं झांशीवाली बाईचे मदतीस येऊं नये म्हणून त्यांजबरोबर लढाई नेहमीं सुरू ठेवावी हें काम त्यांजकडे सोपवून दिलें. इकडे बाईसाहेबांनीं चांगला मनुष्य पाहून त्याजबरोबर पांच स्वार देऊन कालपीस रावसाहेबांकडे रवाना केला. त्या लोकांनीं श्रीमंतास झांशीतील सर्व मजकूर कळवून अशी विनंति केली की, बाईसाहेब आपले भरंवशावर लढाई करित आहेत. आपण बाहेरून येऊन इंग्रजाबरोबर लढावे व आम्ही आंतून लढतो म्हणजे आपणांस जय येऊन इंग्रजांचें कांहीं चालणार नाही. रावसाहेबांनीं त्यांस सर्व कवूल करून आश्वासन देऊन परत पाठवून दिलें. इंग्रज सरकारनें झांशीचे भोंवतालीं गांवोगांवीं जाहीरनामे लाविले की, झांशीवर जंग होणार आहे याजकरितां सर्व लोकांनीं सावध असावे. शहर घेतल्यावर तीन दिवस बिजन चालेल. त्याचा नियम असा की, पांच वर्षांवर व ऐशी वर्षांचे आंत सर्व पुरुष मारले जातील याजकरितां जंगाचे दिवसभंत तेथे कोणी जाऊं नये.

भाग ५ वा.

झांशी येथील उत्तर वृत्त.

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महाम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ १ ॥

चैत्र महिना अगदी सरत आला, उन्हाळ्याची झांक मारुं लागली, वसंत जाऊन ग्रीष्म ऋतूचा अंमल बसू लागला. नंतर झांशी येथे थोडक्याच दिवसांत जंग होणार हें निश्चित झाल्यावर कांहीं कांहीं सावध ग्रामस्थांनी आपला अर्थ व बायकामुलें ग्वाल्हेरीस रवाना केली. याजमुळें शहरांत हळदीकुंकवाची गर्दी व्हावी तशी झाली नाहीं, जिकडे तिकडे उदास वृत्तीने लोक वावरत होते. बाईसाहेबांनी मनांत आणिलें कां, पुन्हा हळदकुंकू करण्याची वेळ येईल तो सुदिनच समजला पाहिजे; याजकरितां महालक्ष्मीची सेवा, वैभव आहं तो पूर्ण करून घ्यावी असें मनांत आणून राजवाड्यांत हळदकुंकवाची मोठी कढाव्याची तयारी केली. चार खंडी हरभरे एका लहानशा हौदांत भिजत घातले. आणि शुक्रवारचा वेत धरून सकाळीं तमाम शहरचे स्त्रियांस बोलावणें केलें. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, सराटे सव जातींच्या स्त्रियांस पाचारण करून सर्वास हळदकुंकू, सुवासिक फुलें, चंदनलेप, खिरापत, रुप्याचे ताम्हनभर दाणें, गुलाब, अत्तर व पानसुपारी देऊन संतुष्ट केलें. असें सभारंभांचे हळदकुंकू मीं कोठेंच पाहिलें नाहीं व पुन्हां होणारही नाहीं असें वाटतें. सर्व जातींच्या स्त्रिया उत्तम प्रकारची वस्त्रे नेसून व अलंकार घालून दुपारचे दोन वाजल्यापासून रात्री नऊ वाजेतोपर्यंत किल्ल्यांत एकसारख्या येत होत्या. त्यांत सरदार लोकांच्या स्त्रिया मेण्यांत, पालखींत बसून भालदार चौपदार शिवंदी लोकांसहित धाटानं येत असत. स्त्रियांस हळदकुंकू वाटण्याकरितां सुमारे शंभर बायको उभी असेल. लाखो फुलें वेचलीं, खंडोगणति खिरापत लागली. दिवाणखान्यांत उंच एका मजल्याइतकी गौर मांडून उतरत उतरत जमिनीपर्यंत एकसारखें सामान ठेविलें होतें. सर्व प्रकारचे फराळाचे जिन्नस, फळफळावळ, रुप्याचे सामान, झांशी येथील प्रसिद्ध पितळी सामान व कागदाची कोरीव चित्रें, नानातऱ्हेचीं मातीचीं

चित्रे, लांकडी सामान, कुड्यांतून बारीक झाडे वगैरे शकडों जिन्नस गौरी पुढे ठेविले होते. जिकडे तिकडे किनखापाचे पडदे असून जरीचे छत लाविले होते, व हांड्या-झंबरांचा तर चकचकाट करून सोडिला होता.

चैत्र महिना सुरून वैशाख लागला, तों एके दिवशी शहरचे दक्षिण अंगास मैदानांत तंबू दिसूं लागले व जिकडे तिकडे बारीक आगट्या पेटल्या, तेव्हां आम्ही सायंकाळीं विहाराचे उंच बुरुजावरून पाहूं लागलों तों शहरचे चारी अंगांस ठिकठिकाणीं तंबू मारून पलटणी उतरल्या आहेत, आगटीं पेटल्या आहेत व जिकडे तिकडे चळवळ सुरू आहे, असें दृष्टीस पडले. परंतु देखाव्याप्रमाणें मनुष्य कमी आहे असा आम्ही तर्क बांधला. रात्रौ वातमीदार आला त्यानेंही सांगितले कीं, मनुष्य, सरंजाम दिसतो. त्यापेक्षां कमी आहे. सुमारें लढवय्ये साठ हजार आहेत. बाकी बाजारबुणगे पुष्कळ आहेत. वेढा येऊन पडला असें समजतांच रात्रौ बाईसाहे-बांनीं विहाराचे तटावर व शहरचे तटावर फिरून बंदोबस्त केला. सर्व बुरुजांवर मोरचे बांधून तोफा रोखून ठेविल्या व गोलंदाज नेमून दिले. शहरचे तटावर जंग्या जंग्यांतून कढार्मिनी घेऊन शिपाई लोक उभे केले. ठिकठिकाणीं दरवाज्या-जवळ शिपाई लोकांच्या टोळ्या ठेवून वर दिश्यासू व दक्ष सरदार नेमून दिले.

झांशी शहरचे बाहेर चौहीकडे मोठमोठीं मैदाने आहेत म्हणून सांगितलेच आहे. दुसरे दिवशीं सकाळीं शहरचा तट आटोवयांत येईल असा मोरचा बांधण्याकरितां इंग्रजांचे पांच पंचवीस स्वार दवडत दवडत जवळ आले, ते विहाराचे पश्चिमेस येऊन मान्यांत आले असें पाहून गोलंदाजाने नेम घेऊन तोफेस बर्ती दिली. त्या योगाने पांच सहा स्वार मरून बाकीचे उधळून गेले. याप्रमाणें पहिले दिवशीं इंग्रजी फौज शहरास चौहोबाजूनें मोरचे बांधण्याचा प्रयत्न करित होती. परंतु तटावरून व बुरुजांवरून दक्ष व हुपार गोलंदाज असत्यासुद्धे मान्यांत माणसें पुढे आलीं कीं, बर्ती देऊन फटशा उडवून टाकीत. याप्रमाणें दुसरे दिवशींही मोरचा बांधण्या-करितां इंग्रज झटत होता; परंतु मोरचा लागू होईना. शहरांत जुने म्हातारे लोक होते त्यांस शहरास व विहारास कोठें मोरचा बांधून लागू होतो हे माहीत होतें. परंतु हीं माहीती फार थोड्यांस होती. आंतील पितुरीचे योगाने म्हणा किंवा बाहेरील कोणी माहितगार इंग्रजास मिळाला म्हणा, तिसरे दिवशीं हीं माहीती त्यास मिळाली, मग रात्र पडत्यावर तीं तीं ठिकाणे साधून मोरचे बांधून अदखी

चार घटका रात्रीस किल्ल्याचे पश्चिम बाजूवर दक्षिणेकडील अंगाने गरनाळी तोफ चालू झाली. इकडून वायव्य बाजूने ही तोफ गोळा टाकू लागली. शहरावर चार तोफा लागू झाल्या. अशा तोफा चालू झालेल्या पाहून बाईसाहेबांस अति दुःख झाले व निराशेची पाहिली पायरी त्यांस लागली. परंतु न डंगमगतां लोक जास्ती ठिकाठिकाणी ठेवून आपण स्वतां अन्नपाण्याची काळजी न करितां किल्ल्यावर व शहराचे तटावर खपू लागल्या.

शहरावर तोफांचे गोळे सुरू झाल्यापासून रयतेस अति त्रास होऊं लागला. एखादा गोळा रस्त्यांत पडला म्हणजे तो फुटून पांच पंचवीस मनुष्ये जखमी होत व दहा पांच मरत. याशिवाय घरावर गोळा पडला म्हणजे लहान घरे धक्याने कोसळून जात, कांहीं घरे जळून जात असत. मग त्यांत जिवांचा व वित्ताचा अनर्थ होण्याचा संभव असे. परंतु बाईसाहेबांनी शहरांत बंब तयार करून ठेविले होते. आग लागली कीं, ती बंबांनीं विस्फोटीत असत. शहराचे व्यापार अगदीं बंद झाले. मनुष्यास इकडे तिकडे फिरकावयाची धास्ती वाटू लागली. याप्रमाणे शहरांतलें लोकांसच काय पण किल्ल्यावरही अति त्रास होऊं लागला. किल्ल्यांत वाड्याचे गच्चीवर गोळा पडला म्हणजे तेथें तो फुटून मोठा आवाज होऊन त्याच्या सात आठ कपच्या उडत व त्या जवळच्या माणसांस जखमी करीत. नंतर तोच गोळा गच्ची फोडून खालचे मजल्यावर पुन्हा आवाज होऊन फुटे व पुन्हा कपच्या उडोन शेजारचे माणसांचा प्राणघात करी. नंतर पुन्हा तक्तपोशी फोडून त्याचे खालचे मजल्यावर फुटून नासाडी करीत असे. शेवटीं मोठा आवाज होऊन आंतून खिळे, कातरी वगैरे छरे लाल झालेले उडून फार मनुष्ये जाया होत. अशा प्रकारचे किळे तोडण्याचे गोळे इंग्रज सरकारनें बहुत खराब केले. ते गोळे फार खर्च करून तयार केलेले असत. एक दोन गोळे फुटल्यावांचून तसेच पडले होते, ते आम्हां वजन करून पाहिले ते साठ पांसठ पक्के शेर भरले. याप्रमाणे इंग्रजाजवळ कसबी गोलंदाज व उत्तम दारूगोळ्याचे सामान असल्यामुळे किल्ल्यांत व शहरांत फार नासाडी झाली. परंतु बाईसाहेबांनीं गरीबगुरीबांचें दुःख होईल. तितकें कमी करण्यास मागे पुढें पाहिलें नाहीं. दक्षिणे ब्राह्मणांकरितां गणपतीचे देवाल्यांत अन्नछत्र सुरू केलें. इतर लोकांकरितां सदावर्त चालू केलें. यांखेरीज गरीब लोकांस चणे, फुटाणे, चुरमुरे वाटू लागले.

इकडे बाईसाहेबांनीही आपलेकडून शिकस्त केली. इंग्रजाकडील लोक पुष्कळ मारले. चवथे दिवशी दोनप्रहरी किल्ल्यावरच्या दक्षिण बुरुजाची तोफ इंग्रजांनं बंद केली. त्या तोफेवर माणूस ठरेनासे झालें तेव्हां लोक फार हवालदील झाले. तेव्हां पश्चिमेकडील बुरुजावरचे गोलंदाजांनं मोरच्यांतून तोफ काढून दक्षिणेकडे मोरचा बांधून व दुभिणीनें उत्तम संधान राखून तोफेस बत्ती दिली आणि तिसरे आवाजासरसा इंग्रजाकडील उत्तम गोलंदाज ठार केला व दक्षिणेची तोफ चालू करून इंग्रजांची तोफ बंद केली. तेव्हां बाईसाहेबांनी संतुष्ट होऊन गोलंदाजास ऐशी तोळ्यांचा चांदीचा तोडा बक्षीस दिला.

रात्रीचे प्रहरी शहरावर व किल्ल्यावर गोळे पडत त्याची फार भयंकर शोभा दिसे. पन्नास साठ शेर वजनाचा जरी गोळा असे तरी गरनाळी तोफेंतून उडाल्यावर लहान चेंडूसारखा व खादिरांगारासारखा लाल दिसे. दिवसास सूर्याचे तेजामुळें गोळे साफ दिसत नसत परंतु रात्रीच्या काळोखांत ते लालभडक गोळे चेंडूफळासारखे इकडून तिकडे उडतांना दिसत. मनुष्यांस असें वाटावें कीं, हा गोळा आतां मजवर येऊन पडेल परंतु तो गोळा सात आठशें कदम पुढें जाऊन पडत असे. याप्रमाणें रात्रंदिवस युद्ध होऊन शहर जर्जर झालें. पांचवे सहावे दिवशी याप्रमाणेंच युद्ध झालें. प्रहर दीड प्रहरपर्यंत बाईसाहेबांचा जय होऊन इंग्रजांचा फार नाश होत असे. व त्यांच्या तोफाही कांहीं वेळ बंद पडत. नंतर कांहीं वेळानें इंग्रजांचा जय व्हावा. पलटणी लोक हवालदील होऊन बाईसाहेबांच्या तोफा बंद पडाव्या. सातवे दिवशी सूर्यास्तापासून पश्चिम बाजूची तोफ बंद झाली. तेथें मनुष्य ठरेना व शत्रूच्या तोफेनें मोरचाही पाडून टाकला. नंतर रात्री हुशार गंवडी लोक आणून युक्तीनें घोंगडी पांघरून हळूहळू बुरुजावर चढविले. व विटा वगैरे सामान खालपासून मनुष्यांची माळ लावून त्यांस जमिनीवर निजवून त्यांकडून पांचविलें. नंतर त्या गंवड्यांनीं निजून निजून मोरचा बांधला. याप्रमाणें इंग्रजांस कळूं न देतां मोरचा बांधल्यावर तोफ मोरच्यावर ठेवून चालू केली. तेव्हां इंग्रजाकडील लोक गाफिल होते. त्यांचें फार नुकसान होऊन त्यांच्या दोन तोफा प्रहरपर्यंत बंद झाल्या.

उजाडतें आठवे दिवशी इंग्रज फौजेनें शंकर किल्ल्यावर मारा सुरू केला. इंग्रज सरकारपाशी किल्ले दुर्ग याचे वेढ्यांत उपयोगी पडणाऱ्या अति मौल्यवान

दुर्भिणी होत्या, त्या इतक्या चांगल्या असत की, अति दूरचा देखावा अगदी जवळ व स्पष्ट दिसत असे, व कोणचे मनुष्य कोठे काय काम करीत आहे हे दिसे. दुर्भिणी लावून किल्ल्यांत पाण्याची जागा होती ती रोखून त्याजवर तोफेचा भडिसार चालू केला. त्यांत प्रथम रांगडे ब्राह्मण सहासात कावडी घेऊन पाण्यास गेले होते. त्यांपैकी चार असामांस देहांत प्रायश्चित्त मिळून बाकीचे कावडी टाकून पळून गेले. याप्रमाणे प्रहरभर पाणी न मिळाल्यामुळे खानादि कामे अडकून राहिली. किल्ल्यांत पाण्याचा मोठा हाकाटा झाला. तेव्हां पश्चिम व दक्षिण वुरुजांचे गोलंदाजांनी ज्या तोफा शंकर किल्ल्यावर चालू होत्या त्यांजवर एकदम भडिसार करून त्या बंद पाडल्या. मग हौदावर पाणी भरण्याची सोकळीक होऊन खान-भोजनाची व्यवस्था लागली. नंतर जेवण होऊन कांही वेळ गेला नाही तोच एकदम मोठा आवाज होऊन जिकडे तिकडे धूर व धूळ उसळली. त्यामुळे दशदिशा गुंग होऊन कोणास दिसेनासे झाले. सर्वांचे पोटांत धस्स होऊन काय झाले याची धास्ती पडून गेली. मग दोन घटकेने धूर नाहीसा होऊन चौकशी करू लागलो तों वाझ्यासमोरचे मैदानांत दाहूचे कारखान्यांत तीस असामी पुरुष व आठ बायका मरण पावलेल्या दृष्टीस पडल्या व चाळीस पंचेचाळीस माणसे भाजून जखमी पडली होती. चिंचेचे मैदानांत दाहूचा कारखाना उघड होता. दोन मग दाहू झाडे म्हणजे वुरुजाखाली तळघरांत नेऊन ठेवावी. त्या कारखान्यांत गोळा पडताच तेथे दाहू होती ती पेटली व तसेच दाहूचे बारीक बारीक कण सर्व धूळभर पसरले होते ते पेटून त्याजबरोबर धूळ उधळली. अष्टम दिवशी फार कहर झाला व युद्ध फार तुंबळ झाले. वीर मोठमोठ्यानें आरोक्या देत होते. बंदुका कडामिनीचे व तोफांचे आवाज अगणित होत होते. शिंगे, कर्णे विंगुल जिकडे तिकडे वाजत होते. धुळीने, धुराने व नाना प्रकारच्या ध्वनीनें सर्व दिशा भरून राहिल्या होत्या. इंप्रज फौजेने फार शिकस्त केली. रात्री आकाशांतून तोफेचे लाल गोळ्यांची शहरावर एकसारखी वृष्टि चालली होती. शहरांत हजारों माणसे मरण पावलीं. बाकीची जिवाचे आशेनें कोठे बळवणीला, कोठे घरांच्या पिछाडीस दडून राहिलीं. तटावरचे शिवाई गोलंदाज पुष्कळ मेले व त्यांचे जाग्यावर दुसरे उभे केले. धाईसाहेबांस फार मेहनत पडत होती. चोहीकडे नजर ठेवून जी जी उणीव पडेल ती स्वतां पुरविण्याचा हुकूम

करीत होत्या. परंतु त्यांस अति दुःख होऊन घोर काळजीही लागली होती. पेशव्यांकडून मदत कां येत नाही या विचारांत गुंग पडल्या. शेवटीं लालू भाऊ डेकरे व भय्या उपासने यांचे विचारें रावसाहेब पेशवे यांकडून मदत लवकर यावी म्हणून शंभर ब्राह्मण गणपतींचे मंदिरांत अनुष्ठानास बसविले. नंतर बाईसाहेबांस कांहीं आराम वाटून सर्व दिवसभर थकल्या होत्या म्हणून दिवाण-खान्यांत किंचित् अंग टाकिलें तों एक भयंकर स्वप्न दृष्टीस पडलें तें असें. कोणी सुवासिनी मध्यम वयाची, गौरवर्णाची नाक सरळ, कपाळ मोठे, डोळे काळे व विशाल अशी रूपवान् स्त्री अंगावर सर्व मोत्यांचे दागिने घालून तांबडे मोठे कांठाचे लुगडे नेसून अंगांत पांढरी रोशिनकांठी चोळी घालून पदर बांधून ओ-च्याची कांच मारून किल्लाचे बुरुजवर उभी आहे व मोठ्या कठोर मुद्देनें तोफेचे लाल गोळे झेलीत आहे. व गोळे झेलतां झेलतां काळे ठिक्कर पडलेले हात, बाईसाहेबांस दाखवून म्हणत आहे कीं, मीच म्हणून हे गोळे झेलीत आहे. असें स्वप्न पाहून बाईसाहेब दचकून जाग्या झाल्या व आश्रित मंडळींस स्वप्न सांगितलें, तें ऐकून सर्वांस आश्चर्य वाटलें.

इकडे तात्या टोपी काल्पाहून पंधरा हजार फौज घेऊन निघाला तो मजल दरमजल डबल कूच करून झांशी जवळ येऊन पोचला. व रातोरात मोरचे बांधून तोफेस त्तती दिली. इकडून कपतान साहेबही इंग्रजी फौज घेऊन त्याजपाशीं लढावयास वेढ्याचा बंदोबस्त करून आला. तो दिवस दहावा होता. झांशीतील सर्व लोक त्या लढाईवर झांशीचा परिणाम अवलंबून असल्यामुळे मोठ्या भीतीनें लढाईचा परिणाम काय होतो हें पाहण्यास तटावर जमले होते. दोन्ही पक्षांचे शिपाई जिवापाड मेहनत करीत होते. कोणास भान राहिलें नव्हतें. समोरासमोर लढाईचे प्रसंगांत पायदळाबरोबर पायदळ, स्वाराबरोबर स्वार लडत होते व सर्व रणांत दिणूल, शिंगें, बंदुका, तोफा इत्यादिकांचा आवाज धुंद भरून राहिला होता. झांशीवाली बाई व तिचे सरदार तटावरून दुर्भिणी लावून पहात होते. परंतु झांशीच्या दुर्दैवानें म्हणा अगर तात्या टोपीचे कमी कसबानें म्हणा किंवा हिंदु शिपाई लोक नादान व नाशूर असल्यामुळे म्हणा, तात्या टोपीची फौज फुटूं लागून शिपाई पळ काडूं लागले. इंग्रज फौजेनें तोफा मोरच्यांतून काहून पाठलाग करण्यास आरंभ केला. रिसाल्याच्या स्वारांनीं एकदम हल्ला केला. तात्या टोपी स्वतां

चौवीस पन्ही छत्तीसपन्ही तोफा टाकून रण सोडून पळून गेला. इंग्रजी फौजेचा जयजयकार होऊन त्यांची हिंमत दुष्पट झाली व लढाईचे सामान मिळाले. पेशव्यांचे फौजेचा मोड होऊन तिनें पळ, अपयश व दुःख यांचा स्वीकार केला. व झांशीवाल्यांच्या फौजेत हाहाःकार होऊन सर्वांचीं मनं होरपळून जाऊन दुःख, भीति, निराशा यांचा एकामागून एक अंमल बसला.

परंतु निराशेची शक्ति कांहीं विलक्षण आहे. आतां बहुतकरून झांशी इंग्रजांचे हातीं पडेल व ते आमची दया करणार नाहीत ही कल्पना मनांत येऊन शिपाई लोकांस उलट अधिक वीरश्री चढली. बाईसाहेबांनी सरदार लोक जमवून ठरविलें कीं, आजपर्यंत झांशी लढली ती पेशव्यांचे बलावर लढली नाही व आतां पुढेही तिला त्यांच्या मदतीची जरूर नाही. असा निश्चय करून सरदार लोक व बाईसाहेब स्वतां तटाच्या बंदोबस्ताकरितां पुन्हां तटावर मेहनत करू लागल्या. त्या रात्री इंग्रज गोलंदाजांनी शिकस्त केली. शहरावर व किळघावर तांबडे लाल गोळ्यांचा वर्षावतूंतिल पर्जन्याप्रमाणें वर्षाव केला. किळघांतिल सर्व लोक रात्रभर जागरण करित बसले होते.

उजाडता दिवस अकरावा युद्धास येऊन पोचला. बाईसाहेबांनीं स्वतां तरवार बांधून गोलंदाज लोकांस बक्षिसें देऊन ज्या तोफा बंद झाल्या होत्या त्या सर्वां सुरू केल्या. इंग्रज फौजेनें सर्व गरनाळी तोफा किळघावर सुरू केल्या तेव्हां वाड्यांत आकांत होऊन गेला. इतक्यांत एक मोठा व सुस्वर ध्वनि ऐकूं आला. पाहतात तों दुसरे मजल्यावर गणपतीचे मखर भाद्रपद मासां व नवरात्रांत उत्साहांत कथा कीर्तन वगैरे करण्याकरितां पूर्वापार केलेले होते तेथें सर्व एने महालच होता. सर्व जाग्यास अरसे लखनौचे लाविले होते व छतासही अरसे होते व कांचेचीं झाडे व हांड्या ग्लास वालछोते लावून जागा भरली होती. त्या जाग्यावर तीन मजले होते तेथें गरनाळी तोफेचा गोळा पडून आवाज फार मोठा झाला आणि तोच गोळा खालील मजल्यावर पडतांच मोठा आवाज होऊन त्यांतील खिळे, छरे वगैरे उडाले तेणेंकरून तेथें चार माणसें मरण पावलीं व नऊ मनुष्ये जखमीं झालीं आणि आवाजाबरोबर खालील कांचांचा सुस्वर आवाजांनं खळखळ चूर होऊन राशी पडल्या; हांडी ग्लास किंवा ऐना एकही राहिला नाहीं.

त्या दिवशीं शेंकडां तोफेचे गोळे वाड्यावर पडत होते परंतु वाड्यास इजा

झाली नाही. गोळा गुन्चीवर हापून तो गोळा तीन छतें तोडून खाली येऊन पडून शांत होत असे, परंतु जुना वादशाई चुना कमाविलेला असल्यानें गोळ्यापुरतें मात्र भोक पडून गोळा खालील मजल्यावर पडे; परंतु भोकापेक्षां जास्त काम तडावले नाही व फुटलेही नाही व मजल्यास गोळ्यामुळे चाळणीस जशी भोके असतात अशी भोके दरोवस्त ठिकठिकाणी पडली. वाड्याचे दर एक दालनास गोळे आति पडूं लागले तेव्हां सर्व मनुष्ये घाबरून मध्येंच एक खोली होती त्या खोलीस निर्भय मानून त्या खोलीत शिरली. कारण की त्या खोलीवर पांच मजले होते. त्या खोलीत मनुष्ये जमतां जमतां चौसष्ट माणसें जमलीं आणि खोलीत गर्दा झाली. त्यांत आम्हीही शिरलीं होतो. दासी बायकाही त्यांतच होत्या सर्व माणसें उभांच होती. उन्हाळ्याचे उष्णतेमुळे व गर्दांमुळे व जीवाचे भीतीमुळे अंगांस घाम फार सुटला होता. श्वास सोडण्यास देखील जागा नव्हती. आम्ही अगर्दां घाबरून गेलो होतो. त्या खोलीत एकंदर चार घटका होतो. मृत्यु भयाहून दुसरें भय न्नाहीं. सर्वांचे जीव कासावीस झाले. इतक्यांत बाईसाहेबांकडील गोलंदाजांनीं गर्दा उडवून इंद्रजांच्या तोफेवर गोलंदाज वगैरे मनुष्ये ठरुं दिलीं नाहीत. तेणेंकरून वाड्यावर गोळे पडण्याचें नाहींस झालें. मग त्या खोलींतून सर्व लोक बाहेर निघाले.

याप्रमाणें प्रहर दोन प्रहर अति संकट येऊन पडे. त्याच दिवशीं रात्रीं एकांतांत अंधरूणावर पडलों असतां माझे मनांत अनेक विचार येऊ लागले. मी येथून जिवंत सुटतो कसा व मला घरचीं माणसें भेटतात कशीं ? इतक्यांत हरिपंताची व त्यांच्या शपथेची आठवण झाली. असे अनेक विचार येऊ लागले तेव्हां या संकटांतून वैजनाथेश्वराशिवाय दुसरा कोणीही पार पाडणारा समर्थ नाही असा पक्का भरवंसा ठेऊन त्याचा मनोमय धांवा करीत स्वस्थ पडलों.

याप्रमाणें अकरा दिवस लढाई एकसारखी चालली होती. तरी बाईसाहेबांचे मेहनतींत व हिंमतींत यतिचित्ही फरक पडला नाही. शाबास त्या बायकोची. त्या रात्री नेहमीं प्रमाणे बाईसाहेब स्वतां शहरचे तटावर व किल्ल्यावर फिरून बंदोबस्त घेवीत होत्या. इतक्यांत बातमीदारानें असें कळविलें कीं, इंद्रजसरकारनें झांशीवर दोन अडीच लक्ष रुपयांची दारू खर्च केली. तरी परिणामीं जय येईल असें दिसत नाही. व दारूगोळाही संपला आहे. सबब उदईक प्रहर दिवस लढाई करून लष्कर उठून जाईल. ही बातमी ऐकून बाईसाहेबांस किती आनंद झाला असेल याची

कल्पना एक त्यांचे मनास ठाऊक. त्यांचे तोंडावर जास्ती टवटवी येऊन त्यांची शक्ति व हिंमत दुणावली. त्या रात्री दोहोंच्या सुमारास त्यांस गाढ झोप आली. पण बाईसाहेबांचे दैवघटित चांगले नव्हते. पहाटेच्या सुमारास एकाएकी शहरच्या दक्षिण बाजूच्या तटावरील तोफ बंद पडली होती. तेथून एक बातमीदार येऊन त्याने बाईसाहेबांस जागे केले. त्याची हकीकत ऐकून सर्वांच्या पोटांत धस्स झाले; व आसचे प्राण आंतले आंत विरघळून गेले. हरहर ! अठ्ठ्यायशीं प्रहर मोठ्या शूर-त्वाने लहून सरशेवटी शहर इंग्रजांने सर केले. आम्हीं सहावे मजल्यावर जाऊन पाहूं लागलों; त्या वेळेस सकाळचे अंधुक अंधुक दिसू लागले होते. हजारों मजूर लोक डोक्यावर गवताचे भारे घेऊन शहरच्या तटाकडे येत आहेत, व त्या भाऱ्यांच्या आश्रयाने मागे वाजूने गोरे शिपाई चालत आहेत, असे दृष्टीस पडले. पाहतां पाहतां गवताचे भारेवाले तटापर्यंत येऊन पोचले. भारवाल्यांनीं तटापारीं येऊन भराभर डोक्यावरचे भारे एकावर एक टाकून तटाशीं जिऱ्यासारखी वाट रचली त्याजवरून क्षणभर गोरे शिपाई तटावर चढले. तटावर बाईसाहेबांनीं जे शिपाई ठेविले होते त्यापैकी कांहींनीं पळ काढला, कांहीं शूर होते त्यांनीं गोरे शिपायांस हरकत केली; परंतु ते थोडे असल्यामुळे कापले गेले. आणि दहा बारा मिनिटांच्या आंत हजारों गोरे लोक शहरच्या दक्षिण तटावर दिसू लागले.

प्रथम बाईसाहेबांस हकीकत समजली त्या वेळेस त्यांस सहस्र विंचू चावल्या-प्रमाणे एकदम दुःख झाले. त्यांच्या तोंडावरचे पाणी पळाले. अकल गुंग झाली, आतां झोप घेण्यापूर्वीं बातमी ऐकिली काय, आणि ह्या बातमीचा अर्थ काय, अशा भीति, दुःख व आश्चर्य यांच्या घोटाळ्यांत पडून पुढे काय करावे, याचा विचार न सुचतां शून्य दृष्टीने बाहेर येऊन दक्षिण बाजूकडे पाहतात तो हजारों गोरे शिपाई तटावर दृष्टीस पडले. बाईसाहेब आम्हां भटभिक्षुकांसारख्या नादान नव्हत्या. अकल गुंग व भीति यांचा क्षणभर पगडा पडला होता तो दूर होऊन बाईसाहेबांस शूरत्वाचा आवेश चढला. व विलायती-म्हणजे मुसलमान अरबांसारखे-बहुत दिवसांचे नोकर सुमारे दीड हजार तरवारबंद होते ते बरोबर घेऊन स्वतः तांबड-तोब हत्यारबंद होऊन किल्ल्याचे खाली उतरल्या व मोठ्या दरवाज्यांतून बाहेर पडून दक्षिण बाजूकडे वळल्या. शहरचे दक्षिण तटावरून आंत उतरून हजारों गोरे आले. त्यांच्याही तरवारी, म्यानांतून बाहेर पडल्या होत्या. बाईसाहेब

सर्वांचे मागे चालत असतां आवेशानें हातांत नागवी तरवार घेऊन सर्वांचे मध्य-भागीं गेल्या. गोरे लोकांची व विलायती लोकांची गांठ पडतांच एकदम तरवारीचा चकचकाट होऊन लोक एकमेकांत मिसळून गेले. त्या वेळेचे युद्धास भारती युद्धाचीच उपमा साजेल. उभयतांची पांच पन्नास अंक मोजण्यासही उशीर लागेल इतके अवकाशांत तरवार चालली व शेंकडों गोरा कापून काढला गेला. बाकी राहिले ते शहराकडे पळून जाऊन झाडांच्या व घरांच्या आडून बंदुकींचे वार काढूं लागले. मागूनही दुसरे गोरे लोक येतच होते तेही तरवार न चालवितां दुरून बंदुकींच्या गोळ्या घालूं लागले. त्या वेळेस बाईसाहेबांचे पदरचा पाऊणशें वर्षांचा जुना सरदार होता तो पुढें होऊन बाईसाहेबांचा हात धरून बोलूं लागला, “महाराज, या समयी आपण पुढें जाऊन बंदुकींचे गोळीनें मरणें आणि रांड मरणें बरोबर आहे. गोरे लोक इमारतीचे आड होऊन गोळी घालीत आहेत. शिवाय शेंकडों गोरा शहरांत शिरला असेल. शहरचे सर्व दरवाजे खुले झाले असतील; तरी येथें लढण्यांत कांहीं अर्थ नाही. त्यापेक्षां आपण किल्ल्यांत जाऊन दरवाजा बंद करून पुढें ईश्वर युक्ति सुचवील तसें करूं. ही वेळ परतण्याची आहे.” असे म्हणून त्यानें बाईसाहेबांस धरून परतविली. व आरोळी देऊन विलायती लोकांसही मागे फिरविलें. बाईसाहेब विलायती लोकांसह किल्ल्यांत येऊन दरवाजा बंद करून अडसर ओढून स्वस्थ राहिल्या.

इकडे गोरे लोक चोंहो दरवाज्यांतून आंत शिरले ते बिजन करीत चालले. जितका ५ वर्षांवर व ८० वर्षांचे आंत पुरुष दिसत चालला तितका गोळीनें अगार तरवारीनें मारीत चालले व एकीकडून शहरांस आग लावून दिली. ती प्रथम हलवाईपुण्यास लाविली. त्या वेळेस शहरांत दुःखाचा जो कल्लोळ उसळून गेला त्यास पारावार नाही. मेंढरांच्या कळपांत लांडग्यांना उडी घालतांच जशी त्या प्राण्यांची स्थिति होते त्याप्रमाणें लोक भयानें आतुर होऊन जिकडे तिकडे सैरावैरा पळूं लागले. कांहीं पळतां पळतां सुडदे होऊन खालीं गळूं लागले. कोणी या गर्तीत शीर, कोणी घरांत अडचणींत लप, कोणी दाढी मिशा उतरून स्त्रीचा वेष धारण करून बस, कोणी शेतखान्यांत जाऊन लप, याप्रमाणें जशी ज्यांस जीव बचाविण्याची युक्ति सुचली तसें तो करूं लागला. गोरे लोक शहरांत शिरून बिजन करूं लागले. असें समजतांच शहराचे मध्यभागीं भिड्याचा बाग होता, त्यांत हजारों लोक

चोर्दीकडून शिरले. तेथे गोरे येतांच सर्व लोक दोन होऊन जमिनीवर साष्टांग नमस्कार घालून करुणस्वराने बोलू लागले कीं, साहेब, आम्ही निरपराधी रयत आहो. आम्ही लढवय्ये नाही. आम्हांस दयाळू होऊन प्राणदान द्यावे, आम्हांस माहं नये. अशी त्यांची करुण भाक ऐकतांच त्या सर्वत्रांचे नशीबाने गोऱ्यांवरील मुख्य ऑफिसरास दया आली. त्याने त्या प्रणतांस अभयवचन देऊन व लागलीच बागेभोंवतीं पहारा ठेवून दरवाज्यास कुलुपे मारिलीं व हुकूम केला कीं बाहेरील लोक आंत येऊं देऊं नये, व आंतले बाहेर सोडूं नयेत. याप्रमाणें तीं माणसें बायका पोरे मिळून वीस हजार त्या बागेत वांचलीं गेलीं.

दुसरीकडे गोरे लोक घरांत शिरून मनुष्यांस ठार मारून सोने व रुपें यांची लूट करूं लागले. घरांत शिरल्याबरोबर पुरुष सांपडला व त्यानें ताबडतोब आपला अर्थ गोरे लोकांच्या स्वाधीन केला तर तो जिवानिशीं सुटे. अर्थ लवकर निघाला नाही तर त्याचे हाल हाल करीत. कित्येक लोकांचे गळ्यांस त्यांचे धोतराचा गळफांस करून रस्त्यावर नेऊन मारझोड करीत. त्यांचे घरांत खणून पहात, भीती फोडीत व अर्थ प्राप्त झाला म्हणजे त्यास गोळी घालून मारून टाकीत. जो पुरुष अर्थ देऊन सुटला तोच पुन्हा दुसरे गोरे लोकांचे हातीं सांपडला म्हणजे गोळीनें मारला जावा. गोरे लोकांनीं छियांस बुद्धिपुरःसर मारलें नाही. परंतु कांहीं कुलीनांच्या तरुण छिया गोरे लोक पुढील दारीं आले म्हणजे ते आपल्यास वाटवितांल या भीतीनें मागील दारीं विहिरींत जीव देत असत. कांढें असेंही झालें कीं, गोरा घरांत शिरून नवऱ्यास गोळी घालतो आहे तों त्याचे बायकोनें येऊन त्याच्या अंगास वेष्टन करावें. मग गोळी सुटून त्या पतिव्रता छियेस लागून तिच्या देहानें जन्मजन्मांतरीचें सार्थक होत असे. गोळी बायकोस लागली असें पाहून गोऱ्यानें पुन्हा गोळी घालून नवऱ्यास ठार मारावें. या प्रमाणें कित्येक दृढव्रतांच्या छिया मरण पावल्या, परंतु सुद्धाम छियांचा प्राणनाश किंवा विटंबना गोरे लोकांनीं केली नाही. इतका चांगुलपणा त्या पशुतुल्य सोजीर लोकांस कोटून येणार हें खरें; परंतु इंग्रज सरकारनें त्यांस दावांत ठेवण्यासाठीं प्रत्येक सोलजराबरोबर दोन दोन काळे शिपाई दिले होते. त्यांस कप्तानसाहेबांचा असा हुकूम होता कीं, कोणी गोरा छियांचा अपमान किंवा घात करील तर त्यास तेथेंच गोळी घालून ठार मारून टाकावा. या इंग्रज सरकारच्या दूरदर्शी व

न्यायी तजविर्जांमुळें बहुतकरून खियांस इजा झाली नाही. घरांत शिरल्यावर स्त्री दृष्टीस पडल्यास गोरे लोकांनी तिजपासून दूर उभे राहून तिचे अंगावरील सर्व वस्तवांनी उतरून व्यावी व तिच्यापासून सामोपचाराने जी माहिती निघेल त्याप्रमाणे घर शोधून सांपडेल ते वित्त घेऊन जावे. याप्रमाणे सायंकाळपर्यंत बिजन व लूट करून ते यमरूपी गोरे शिपाई रात्रीवदल शहरचा बंदोबस्त करून आपले गोटांत परत गेले.

इकडे बाईसाहेब किल्ल्यांत आल्यावर अति शोकविव्हल होऊन निश्चलपणे दिवाणखान्यांत बसल्या. त्या तेजस्वी स्त्रियेची त्या वेळची स्थिति पाहून व तिच्या अमानुष पराक्रमाचा हा अत्यंत दुःखकारक परिणाम मनांत आणून आश्रित मंडळींस अति दुःख झाले व मंडळी जिकडे तिकडे चिंताक्रांत होऊन आतां पुढे बाईसाहेबांनी काय करावे याजविषयी अपसांत हळुहळू विचार करू लागली. परंतु बाईसाहेबांजवळ कोणी जाईना. एक प्रहरानंतर बाईसाहेब शहरची काय हवालदिल आहे हें पाहण्याकरितां गच्चीवर आल्या. तेव्हां त्या दीन शहराचें जें दुःख त्यांचे दृष्टीस पडले त्यानें त्यांच्या अंतःकरणास कळवळा येऊन खळखळा डोळ्यांत पाणी आले. हलवाईपुरा मोठा व संपन्न असा शहराचा भाग होता. तो पेटून मोठा आकांत झाला होता. भर उन्हाळ्याचे दिवसांत मध्यान्ह समय असल्यामुळें त्या गगनापर्यंत जाणाऱ्या ज्वालांची उष्णतेची आग अति दुःसह झाली होती. जिकडे तिकडे रडारड ओरडाओरड पळापळ चालली होती. बंदुकांचे शतावधि आवाज एकामागून एक फटाफट होत होते व तितके निरपराधी लोकांचे जीव फटाफट जात होते. हजारों श्वापदे मरणसमयाचा दुःखकारक शब्द काढून ओरडत होती. कांहीं सुटलीं होती तीं अन्नपाण्याकरितां सैरावैरा पळत होती. व कुत्रे, बैल, घोडे, खेंचरे, उंठ, गाढवे यांच्या करुण स्वरांचा एकच कळोळ होऊन गेला होता. त्या भयंकर स्थितीची आठवण झाली म्हणजे अंगावर कांटा उभा राहतो. आपल्याकरितां या निरपराध प्राण्यांचे असे भयंकर हाल होत आहेत असें वाटून बाईसाहेबांस 'दे माय धरणी ठाय' झाले. स्त्रियांचे हृदय फार कोमल असते. त्यांस दुसऱ्यांची दया फार लवकर येते. पुरुषासारखीं त्यांचीं मनें कठोर नसतात. बाईसाहेबांच्या हृदयांत दुःख व करुणा इतकी जोतप्रोत भरली होती की, त्यांस आपण मद्दुपातकी आहों असें वाटू लागले. व

त्यांचे मनाचा निश्चय कायम आला. पदरचे सर्व लोकांस बोलावून आणून असे कळविले की, मी वाज्यांत दारूगाळा घालून पेटवून मरून जाणार ! ज्यास येथे मरणे असेल त्याने रहावे. बाकीच्यांनी रात्र होतांच किल्ला सोडून शहरांत जाऊन जीव बचावण्याची साय पहावी. ते वेळेस ज्या वृद्ध सरदाराने बाईसाहेबांस मागे फिरविले होते, त्याने पुढे येऊन बाईसाहेबांचा हात धरून त्यांस दिवाणखान्यांत नेऊन बसविले व बोलू लागला की, “ महाराज, आपण किंचित् शांत व्हा. ईश्वरानेच हे दुःख या शहरावर आणले आहे, त्यास आपला कांही इलाज नाही. कारण सर्व गोष्टी पूर्वसंचित कर्माप्रमाणे होतात. आत्महत्या करणे हे मोठे पातक आहे. पूर्वपातकांची या जन्मी आपण फळे भोगती, त्यांत आणखी महान् पातकांची भर या जन्मांत घालू नये. जी दुःखे येतील ती आपण निमूटपणे सोसला पाहिजेत म्हणजे पुढे आपल्यास त्यांचा उपसर्ग लागणार नाही. शिवाय आपण शूर आहात, आपण आत्महत्तेचा विचार मनांत विलकूल आणू नये. रात्री तयारी करून शहराबाहेर निघून जाऊन शत्रूशी प्रसंग पडल्यास युद्ध करून शत्रूचा घेर फोडून पेशव्यांस जाऊन मिळू. मध्यंतरी मृगु आला तर फारच चांगले होईल. येथे आत्महत्या करून पातकाचा संचय करण्यापेक्षा धारातीर्थी स्नान करून स्वर्ग जिंकणे हे फारच चांगले आहे. त्यापेक्षा आपण आतां किमपिही दुःख करू नये, स्वस्थपणे स्नान भोजन करून रात्री शत्रूचा परिघ फोडून जाण्याचे तयारीस लागावे. ” हे शब्द ऐकतांच बाईसाहेबांस किंचित् समाधान वाटून त्यांस पुनः शूरत्वाचा आवेश चढला. व त्यांनी दोन वेळ पित्याप्रमाणे सुमारी दाखविल्यावद्दल त्या वृद्धांचे पादवंदन केले. नंतर सर्वांनी त्या वृद्धांचे बोलण्यास मान देऊन समाधान वृत्तीने स्नानभोजनादि नित्य कर्मे आटोपली. दिवे लागण्याच्या सुमारास आम्हासारखी भिक्षुक मंडळी होती त्यांस योग्य बाक्षसे देऊन मोठ्या प्रेमाने बाईसाहेबांनी निरोप दिला. व शहरांत जाऊन आपला जीव जसा रस्ता सुचेल तसा वांचवावा म्हणून किल्लाचा दरवाजा उघडून बाहेर काढून दिले. नंतर जे लढवय्ये लोक नव्हते त्यांस व दास, दासी वगैरे सर्व नोकरांस तमाम जाण्याची परवानगी दिली. याप्रमाणे सर्व लोक किल्लांतून निघून शहरांत आले. त्यांत आम्हीही मांडवगणे माजकडे आलों.

इकडे बाईसाहेब अवशांचे वारा घटकाचे सुमारास सर्व तयारी करून
 किल्ल्याचे बाहेर निघाल्या. सोरोपंत तांबे वगैरे जी आप्त मंडळी होती ती सर्व
 हत्यारबंद होऊन घोड्यावर बसून तयार झाली व प्रत्येकाजवळ कमरेशी बांध-
 ण्यास मोहोरा, पुतळ्या दिल्या. संस्थानांत जो अर्थ होता तो सर्व हत्तीवर
 खालित्यात भरून घेतला व तो हत्ती मध्यभागी घेतला. बरोबर सुमारे दोनशे
 निवडक स्वारांनिशी जुने जिवांस जीव देगारे सरदार होते तेही घेतले. शिवाय
 सकाळी इंग्रजांबरोबर जी चकमक झाली त्यांतून सुमारे १२०० विलायती
 लांक जिवांत राहिले होते ते घेतले स्वतः बाईसाहेब अडीच हजार रुपये किंमतीचा
 पांढरा खंडा राजरत्नासारखा घोडा होता त्याजवर आरूढ झाल्या. पायजमा,
 स्ट्रीकीन बूट वगैरे सर्व पुरुषवेष धारण केला. अंगांत तारेचे चिलखत घातले.
 केवरेस जंघ्या वगैरे हत्यार बांधून खाकेंत तरवारही घेतली. व जवळ कांही
 एक अर्थ घेतला नाही. फक्त एक रुप्याचा जांव म्हणजे पैला पदराशी बांधून
 घेतला. नंतर रोशिमकाठी धोतराने पाठीशी वारा वर्षांचे वयाचा दत्तक मुलगा
 बांधून घेतला. शाबास त्या बायकोची !

याप्रसंगी सर्व तयारी झाल्यावर "जय शंकर" असा शब्द करून सर्व
 मंडळी किल्ल्याखाली उतरली, व भर शहरांतून उत्तर दरवाजांतून बाहेर पडली.
 शंकरां लोक बाईसाहेबांचा शेवटचा निरोप घेण्याकरितां रस्त्याचे बाजूने उभे
 होते. त्या वेळेस त्या शूर लोकांचे अवसान पाहून मृत्यूचे दाढेत हात घालणारे
 हे वीर पुरुष शत्रूची फळी फोडून जातील असा पहाणारास पूर्ण भरंवसा आला.
 बाईसाहेब शहराबाहेर पडल्या नाहीत तोच शहरांत इंग्रजांचे लोक बंदोबस्ताकरितां
 होते त्यांनी हाक ठोकून राहिले केला, व बाईसाहेबांच्या लोकांचे अंगावर
 धांवले. बाहेर शत्रूचे लोकही सावध होऊन त्यांनीही हल्ला केला,
 व तोड्या सुरू केल्या. बाईसाहेबांजवळ बंदूक होती तिचा उपयोग
 करित करित त्यांनी भरधाव घोडा फेंकला. त्या हल्लांत पुष्कळ लोक मरण
 पावले व बाकीचे लोक राहिले ते अधारांत वाट चुकून ज्यास जिकडे वाट
 फुटली तिकडे ते पळ लागले. चोहीकडे स्वार पळ लागले. त्यांत बाईसाहेबांचा
 घोडा कोणता हें इंग्रज शिपायांस उमगलें नाही. त्यांचा घोडा जो निघाला
 तो एका क्षणांत इंग्रज फौजेचा गराडा फोडून त्यास मागे टाकून पुढें

चालला. बरोबर एक घोड्यावर पुरी बसणारी दासी होती ती व एक बारगीर असे दोघांचे घोडे पळत होते. गोट फोडून बाहेर जे निघाले ते तिघे काल्पीच्या रस्त्याने चालले. त्या समयी त्यांचा पाठलाग एक कोसपर्यंत कांहीं इंग्रजांचे स्वार करीत होते; परंतु बाईसाहेबांचे घोडे फार चपळ असल्याकारणाने, त्या स्वारांस ते थोडक्या अवकाशांत दिसेनासे झाले. व रात्रीचा विषय असल्यामुळे बोडे कोठें गेले याचा पत्ता लागेना, सबब ते निराश होऊन मार्गें फिरले. बाईसाहेब कोठें गेल्या व त्यांचे सरदार कोठें गेले किंवा ते आपल्याच गोटांत गर्क होऊन गेले आहेत, याचा पत्ता इंग्रज शिपायांस लागेना. याजमुळे पुष्कळ वेळपर्यंत तोफा व बंदुका सुरू ठेविल्या होत्या. उजाडल्यावर शोध करितां बाईसाहेबांचे पदरचे लोकांचीं अनेक प्रेतें सांपडलीं, पण मुख्य मंडळी कोठेही सांपडली नाही.

इकडे बाईसाहेब उजाडतां उजाडतां झांशीचे मुलुखाचे हद्दीवर एक गांव आहे तेथें जाऊन पोचल्याः तेथें दत्तक पुत्रास पाठीचा सोडून महालकरी यांचे घरी त्यास फराळास घातले. व महालकरी यास झालेले सर्व वृत्त निवेदन केलें. नंतर आपण कांहीं एक आहार न करतां पुन्हां मुलास पाठीस बांधून काल्पीचा रस्ता धरला. एकसारखा सर्व दिवसभर भरधांव घोडा टाकीत रात्री वारा घटकांचे सुमारास बाई काल्पीस जाऊन पोचली. अन्नपाण्याशिवाय चोवीस तास, पाठीच्या ओझे बांधून भरधांव घोड्यावर काढले तेव्हां त्या बाईचे शक्तीची, हिमतीची व बारगीरपणाची कमाल समजली पाहिजे. असो, गुदामांत पोचल्यावर रात्र फार झाल्यामुळे बाईसाहेबांनीं श्रीमंतांस कळविलें नाही. उजाडतांच शौचमुखमार्जनादि विधि आटोपून पेशव्यांस कसें भेटावें याचे विचारांत आहेत तीं स्त्रीधर्माप्रमाणें अस्पर्श दशा प्राप्त झाली. त्या वेळेस बाईसाहेबांचे अंतःकरणांत पूर्वीपक्षां दसपट दुःख झालें तें काय वर्णन करावें ! स्त्रियांनी अति शौर्य केलें तरी काय उपयोग ! प्रसंगांत घात करणारा असा त्यांचा शारीरिक धर्म त्यांजवळ भरलेलाच आहे. परंतु अर्भात तेल घातल्याप्रमाणें बाईसाहेबांजवळ स्त्रियांचें एकही वस्त्र नव्हतें. एक लहानसें नेसलेलें पातळ होंतें व अंगांत पांढरी चोळी होती, याशिवाय सर्व पायजमा, बंडी वगैरे पुरुषवेषाचे कपडे होते. नवीन विकत आणावयास जवळ एक पैसा सुद्धां नव्हता. एक रुप्याचा जांब व बोटांत एक हिरकणीची आंगठी येवढी

काय ती संपत्ति जवळ होती. वरोवर दासी आली होती तिजजवळही वस्त्र किंवा पैसा यांतून कांहींच नव्हतें. आतां कोणाचे तोंडाकडे पाहावें. पेशव्यांचे येथें स्त्री नाहीं, सर्व पुरुष आहेत. त्यांचे येथें जाऊन लुगड्यावढल मजकूर कळविण्याचें बाईसाहेबांचे जिवावर आलें. हरहर ! त्या विपरीत प्रसंगां त्यांस अबलांच्या मनोधर्माप्रमाणें एकसारखे अश्रु येऊं लागले, वरोवरची दासीही रडूं लागली. याप्रमाणें घोंळ चालू होतांच साहजिकच हें वर्तमान रावसाहेबांस कळले, तेव्हां तात्या टोपीस बाईसाहेबांचा योग्य बंदोबस्त करण्यास पाठविलें. नंतर तात्यांनीं बाजारांतून किंमतवान लुगडी व मुकटा आणवून पंधरा पात्रांचीं स्वयंपाकाचीं भांडीं, रुप्याचीं भांडीं, आचारी, पाणक्य, तंबू, कनाथी, बिछाईत, शिवंदीचे शिपाई वगैरे सर्व व्यवस्था लावून दिली. नंतर तात्या टोपी व रावसाहेब प्रत्यक्ष बाईसाहेबांस येऊन भेटल्यावर परस्परें सर्व हकीकती समजल्या. बाईसाहेबांचे घोड्यानें फार उत्तम नोकरी वजावली खरी, परंतु तो अगदीं थकून जाऊन गुदामांत पोचतांच खाली पडला. त्याजवर बाईसाहेबांचें अत्यंत प्रेम होतें. मग दुसरे दिवशीं सातआठ मजूरदार घोड्याच्या शिरा मळण्याकरितां दोन प्रहरपर्यंत लाविले होते, त्याजमुळे त्या घोड्यास पूर्ववत् हुत्तारी आली.

असो. याप्रमाणें बाईसाहेब मृत्युमुखांतून सुटून आपल्या मित्रमंडळींत जाऊन पोचल्या, परंतु त्यांच्या झांशीची दैना सरली नाहीं. दुसरा दिवस उजाडणार तो विजनचाच होता. याजमुळे झांशींत प्रत्येक मनुष्यास आपण स्मशानभूमीचे कांठावर आहों असें वाटत होतें. जो तो आपण या संकटांतून कसें वाचतो याचा विचार करीत होता. आम्हीही मांडवगणें यांचे घरीं आल्यावर मोठ्या उत्कंठेनें प्रथम उद्यांची तजवीज काय करतां असा केशवभटजीस प्रश्न केला. त्या वेळेस मांडवगणें यांनीं सांगितलें कीं, तुम्ही किमपीही धास्ती बाळगूं नका. आपले समोर वाढा आहे, त्याच्या मार्गे मोठ्या चौसोपी वाड्याची बखळ पडली आहे. वाढा मोडून भिंताडें अर्धी पडी पडली आहेत. सर्व ओसाडीभर आघाडा, गवत वगैरे पर्जन्यकाळाचें उत्पन्न तसेंच आहे. तेथें गुरूं किंवा मनुष्य जाण्यास वाट नाहीं. पूर्वी वाड्यांत जाण्यास बोळांतून रस्ता होता. वाढा ओसाड पडल्यावर दहापंधरा वर्षांनीं एका रंगाच्यानें बोळाचे तोंडावर लहानसें घर बांधलें आहे. याजमुळे ती जागा कोणास सांपडावयाची नाहीं. तेथें जाऊन भिंतीतील बंड्यांत लपून बसूं.

तेव्हां केशवरावास मी विचारलें कीं, बंडा म्हणजे काय ? त्यांनीं सांगितलें कीं, वुंदेलखंडांत पूर्वी चोरांचें भय फार असे, सबब मोठाल्या घराच्या भिंती फार रुंद बांधलेल्या असून त्यांत मोठमोठाले चोरकोनाडे राखलेले असतात. ते कधीं कधीं येवढे मोठाले असतात कीं, त्यांत सर्व मनुष्यें बसून भांडींकुंडीं, कपड्याचे गट्टे वगैरे सामान राहूं शकतें. चोरांचें भय फार झालें म्हणजे अशी व्यवस्था लावून घर मोकळें टाकण्याची वहिवाट या प्रांतांत असे. त्या वाड्यांत अशा बंडघांत आपणास लपून राहण्यास जागा आहे. तेथें काळोख फार आहे, व वारा विलकुल मिळावयाचा नाही. बाहेर जीव जाईल म्हणून तेथें राहणें आहे. असें ऐकून किंचित् जिवांत जीव आला, व ही आमची सुदैवानें सुटका हा हरिपंताच्या उपासनेचाच प्रभाव होय, असें मला आतां खाचित् वाटतें. असो. रात्रौ कांहीं स्वस्थपणानें संध्या, जेवण-खाण आटपलें. नंतर माडीवर जाऊन शहराची हवाल पाहूं लागलों. सर्व शहर प्रेतभूमीसारखें दिसूं लागलें. रात्र होती तरी शहरास भयंकर आग लागली असल्याकारणानें चोहोंकडे साफ दिसत होतें. आप्तजन दुःखानें वेढे होऊन आपल्या स्वजनाच्या प्रेतापाशां गळोगळीं मोठ्या करुणस्वरानें रडून आकांत करीत होते. गरीब लोक अन्नाकरितां ओरडत रडत फिरत होते. जनावरेंही दाणा-वैरणीकरितां व पाण्याकरितां ओरडत इकडे तिकडे फिरत होती. हलवाईपुण्यांत मोठमोठी श्रामान लोकांचीं घरें असल्यामुळें आग लागली होती, तिचा तर अनिवार अनर्थ चालला होता. ज्वाळा गगन चुंबीत जात होत्या. ती आग विश्रवण्यास कोणीहि प्रयत्न करीत नव्हता. त्या विशाळ भयंकर ज्वाळा जिकडे जातील तिकडे जाऊन दुसरीहि घरें पेटत होती, परंतु त्यांस कोणीही अडथळा केला नाही. असा दुर्घर प्रसंग झालेला गुदालेला पाहून माझे सर्वांगास कंप सुटला, अति भीति उत्पन्न झाली, व पोटांत आग भडकून गेली. तिला उपमा नाही. जिवाची भीति फार भयंकर आहे. मला झोंप येईना. ती रात्र तशीच जागून घालविली. पहाट होतांच सर्व मंडळींनीं उठून स्नानसंध्यादि करून भोजन आटपलीं व नेमिलेच्या वाड्यांत जाण्याकरितां आम्ही खुलतेपुतणे, केशवभट्ट व त्यांचे चिरंजीव दामोदरभट्ट असे चौघे सिद्ध झालों तीं घराशींच बंदुकीचा आवाज ऐकू येऊन जीवच जाण्याचा प्रसंग आला. अजून प्रातःकाळ झाला नाही, सबब तुम्हास मारण्याचा आधिकार नाही असे त्या

यमार्किकरांस कोण सांगेल? त्यांची स्वारी दरवाज्यापाशी दृष्टीस पडतांच आतां आपण जगत नाही अशी दुर्धर भीति व्यापून गेली. माझ्या सर्व शरीरास कंप व घाम सुटला, तोंड शुष्क होऊन जिव्हा आंत ओढून गेली. कंबरेखाली पाय आहेत की नाहीत असें वाहून लागले. दोघे वापलेक घरांत पळून कोठें एकीकडे काळोखांत जाऊन लपले. आम्ही चुलतेपुतणे मात्र गर्भगळित होऊन ठिकाणच्या ठिकाणीं खिळून गेलों. दोन गोरे धांवून बंदूक पुढें करून आले. त्या समर्थी परमेश्वरानेंच आम्हास बुद्धि दिली यांत संशय नाही. आम्ही लागलीच पृथ्वीवर साष्टांग नमस्कार घालून हिंदुस्थानी भाषेनें बोलूं लागलों, “ साहेब, आम्ही मुंबईजवळील ठाणें जिल्ह्यांत राहणारे आहों, आम्ही इकडे यात्रेकरितां आलों आहों, आम्हास आपण मारूं नये, आम्ही इंग्रज सरकारचे रयत आहों, आम्ही पितापुत्र आहों व गरीब भिक्षुक असून या घराचे यजमानाची ओळख पडून येथें काहीं रुपये मिळतील म्हणून आलों आहों. साहेबांनीं आम्हास मारूं नये ” असें आम्ही बोलतांना त्यांनीं आमचे भाषेवरून आम्ही या देशांतील राहणारे नव्हत अशी परीक्षा केली, व आम्हा-पाशी रुपये मागूं लागले व चोहोंकडे शोधूं लागले. आम्ही किल्ल्यांतून येतांना बरोबर अडीचशें रुपये आणले होते त्यांची पुरचुंडी करून बिछान्याचे वळकुटीत नेवली होती. ती वळकुटी गोरे लोकांनीं पाडतांच आंतून रुपयांची पुरचुंडी खळकन बाहेर पडली. तेवढे रुपये घेऊन ते यमदूत आमच्या पूर्वसुकृतामुळे व आयु-ष्याची दारी वळकट असल्याकारणानें दुसरीकडे चालते झाले. या मृत्युसंक-टांतून तारल्याबद्दल वैजनाथेश्वराची स्तुति करून आम्ही व मांडवगणे लागलीच ठरलेल्या वाड्यांत लपण्याकरितां गेलों, तो ती जागा चोहों बाजूंच्या पुरुषांनीं व बायकांनीं भरली होती. काहीं बंड्यांत म्हणजे भिंतीतील चोरकोना-ड्यांत तीन तीन माणसें बसण्यासारखी जागा असून त्यांत चार चार माणसें बसलीं होती. आम्ही बंड्यांत जाऊन बसल्यावर एका घटकेनें साफ उजाडून चोहोंकडून बंदुकीचे शतावधि आवाज होऊ लागले. दरआवाजास एकेक मनुष्य सेला असेल असें मनांत आलें म्हणजे अंगावर रोमांच उभे राहत. हरहर ! काय इंग्रजी शिपायांचा दुष्टपणा ! निरपराध दीन लोकांस दुसऱ्याच्या पापाबद्दल किती शासन हें ? मारणारे शिपाई लोकांपैकीं एकासही त्या गरीब लोकांची दया आली नसेल काय ? याप्रमाणें विचार करीत बंड्यांत अडचणींत बसलों असतां, बारा

वाजायच्या सुमारास मजला अतिशय ताहान लागली. अगोदरच वैशाखाचे दिवस; त्यांत जेथे वारा नाही, अशा कोंदट जागेत दाटीत बसलेली, शिवाय ऐनदोनप्रहरचा वेळ झाला होता; अशा अनेक उष्णतेच्या कारणानीं अगोदरच भीतीनें शुष्क झालेल्या कंठास अत्यंत कोरड पडली. ती इतकी पडली कीं, अंगांतील सर्व रक्त शोषून गेलें. आतां प्राण जातो कीं काय असें वाटूं लागलें. आपणास तहान लागेल हें मंडळींस वाटल्यावरून त्यांनीं त्याची तजवीज करून ठेवली होती. आपल्या मोहल्यांत आवाज होत नाही असें पाहून, बाहेर येऊन पाणी पिण्याकरितां विहिरीच्या रहाटास दोर लावून ठेवला होता, व जवळच एक मडकें ठेवलें होतें. परंतु मला बाहेर जाण्याचा धीर होईना. शेवटीं येथे बसून तरी प्राण जाणार; मग तृषा भागवून का जाईना, असें वाटून जवळ आसपास कोठें आवाज होत नाहा अशी संधि पाहून बंड्यांतून बाहेर पडलों. धांवत धांवत विहिरीवर येऊन मडकें फांसस लावून झराझर पाणी काढलें व मडकें तोंडास लावलें. घोट दोन घोट पाणी घशाखालीं उतरतें न उतरतें इतक्यांत जवळच्या बांड्यांत बंदुकीचा आवाज झालेला कानीं पडला. जिवाची आशा मनुष्यास कधींही सुटत नाही. मडकें हातांतून टाकून धांव ठोकली तीं घोटाळून जाऊन आमच्या बांड्याचा रस्ता चुकलों. तेव्हां माझे हातपाय कापूं लागले, व सैरावैरा इकडे तिकडे धावून धांवत सुटलों. इतक्यांत एका बांड्याचें तोंड दृष्टीस पडलें. त्यांत डोकें घालून शिरण्यास लागलों तीं आंत दोघी तरुण बायका दृष्टीस पडल्या. त्यांनींही मोठ्या धाईनें आंत लवकर या असें सांगितलें. तो बंडा फार लहान असल्यामुळे आंत दोघां बायकांसही पुरेशी जागा बसण्यास नव्हती. परंतु त्या क्रोमल अंतःकरणाच्या स्त्रियांनीं अडचण सोसून मला आंत घेतलें. त्यांचीं तोंडे पश्चिमेस होती व मी आंत शिरून फिरावयास जागा नव्हती म्हणून माझे तोंड पूर्वेस होतें. याप्रमाणें तोंडास तोंड लावून उराशीं ऊर लावून आम्ही बसलों. पुढेंच जी स्त्री होती तिचें सर्व अंग घामानें भिजलेलें होतें. त्या वेळेस माझे वय सुमारे ३० वर्षांचें असावें व त्या स्त्रीचें वय २८ वर्षांचें असावें. अशीं तरुण स्त्रीपुरुषे एकमेकांशीं घट मिठासारून बसलीं असतांही कामवासना विलकुल उत्पन्न झाली नाही, हा भयंकर नृत्युभीतीचा प्रभाव म्हटला पाहिजे. सहासात घटका झाल्यावर जवळ आसपास कोठें आवाज होत नाहींत असें पाहून मी त्या बांड्यांतून बाहेर पडलों, आणि आपल्या

बंड्यांत जाऊन बसलों. मला परत आलेला पाहून काकांस परमावधि आनंद झाला. त्यांस मी मारला गेलों असें पक्कें वाटून, अति शोक उत्पन्न झाला होता. असो. याप्रमाणे परमेश्वराच्या दयेनें व हरिपंताच्या पुण्याईनें तो दिवस पार पडला. रात्र होतांच आम्ही आपल्या गृहेतून बाहेर पडलों व घरीं येऊन बसलों, तों शेजारचे करकरे यांची बायको व सून आमचे येथे येऊन सर्व वृत्त आम्हास सांगू लागल्या. तो ब्राह्मण विचारा ६०-६५ वर्षांचा व त्याचा पूर्ण वयस्कर सुलगा असे दोघे मारले गेले होते. तेव्हांपासून सासू व सून आपल्या पतीच्या प्रेतांशी मोठा आक्रांत करीत बसल्या होत्या; परंतु रात्र पडतांच त्यांस भीति वाटूं लागली. तेव्हां आम्हाकडे येऊन आम्हास प्रेतशुद्धि करण्याविषयी विनवूं लागल्या. त्या वेळेस जरी सर्वास भुका लागल्या होत्या तरी लागलीच शेजारपाजारचे सातआठ लोक जमा करून करकरे यांचे घरीं गेलों. नंतर तुळशीच्या अंगणांत चित्ता रचून प्रेतें दहन केली. लांकडे भरतीचीं नव्हतीं, सबब घरांतील पळ्या, पाट, पावणे, बाज वगैरे भरतीस घातलीं. प्रेतशुद्धि झाल्यावर त्या बायकांस आम्ही आपले घरीं घेऊन आलों. झांशीच्या त्या भयंकर प्रसंगांत कोणाचें कोणास अशांच नाहीं. दुसरे दिवशीं आदले दिवशींच्या प्रसंगाची आठवण होऊन अपरात्रीच उठून रात्र सरली नाहीं तों बंड्यांत जाऊन बसलों. त्या दिवशीं फार माणसें मेलीं. गोरे दुरून दृष्टीस पडले म्हणजे जीव बचावण्याकरितां कित्येक लोक गवताचे गंजीत जाऊन लपले. तेथे गोरे येऊन त्यांनीं गवताच्या गंजी पेटवून दिल्या म्हणजे ते अग्नींत जळून जात. कित्येकांनीं गोरा आला असें पाहून विहिरींत उड्या घातल्या; परंतु गोरे लोकांनीं विहिरीवर बसून पाण्यावर डोकें दिसूं लागतांच गोळ्यांचा भडिमार करून त्यांस तेथेच मारलें. कित्येक लोक शेतखान्यांत लपून बसले होते, त्यांसही शोधून ठार मारलें. आमचे राजारी अग्निहोत्रीबुवाचें घर होतें. अग्निहोत्रीबुवा होम देऊन बाहेर येतात तों घरांत दोन गोरे व गोरे लोकांचे बंदोबस्ताकरितां चार काळे शिपाई शिरले. गोरे जे गेले ते होरुशाळेंत समोर गेले. तेथे अग्नीचे कुंडावर टोपल्या-पाट्या उड्या घातलेल्या होत्या. यामुळे गोरे लोकांस असें वाटलें कीं, यांत अर्थ आहे. म्हणून लथेनें पाट्या उडवून पाहतात तों राखाडी दृष्टीस पडली. यांत पुरलेला अर्थ असेल हें मनांत आणून आंत हात घातला, तों अग्नीच्या योगानें हात भाजले; मग ते गोरे अति क्रोधायमान होऊन अग्निहोत्री यास व त्याचे भावास

व मुलास बंदुकांच्या गोळ्यांनी ठार मारून कांहीं सोने, रूपे होते तें घेऊन दुसऱ्या घरी गेले. एकंदर अग्निहोत्रीबुवासुद्धां त्याचे घरचीं अकरा मनुष्ये मारलीं गेलीं. सर्व कुटुंबघातच झाला. कित्येक लोक गोरा पाहून पळण्यास लागले. त्यांस रस्त्यांतच कडामिनीच्या गोळ्यांनी मारीत असत. भिडे यांचे बागेंतील सर्व मनुष्ये दोन दिवस उपाशी होती. तिसरे दिवशीं पहाटेस दरवाज्यावर पाहारेकरी गोरे लोक होते त्यांनीं बागांत येऊन सर्वांस असें सांगितलें कीं, आपापले घरी जाऊन भोजनान्ना सरंजाम आणून येथे जेवणें करा. असें सांगतांच सर्व मनुष्यांस अत्यानंद झाला, व घरीं धांवत धांवत जाऊन ज्याचा त्यानें सरंजाम आणला, व माणसें पुनः बागांत शिरलीं. त्यांत दुसरे लोकही जीव बचावण्याकरितां शिरले व तिसऱ्या दिवसाचे विजनांतून वांचले गेले.

याप्रमाणें तीन दिवस विजन करून शहरांत जितकें सोने, रूपे, हिरे, पाच, मोती, पोंबळें सांपडलें, तितकें गोरे लोक घेऊन गेले. त्या वेळेस शहरांत कोठ्य धि रुपयांचा अर्थ गोरे शिपायांस सांपडला असेल. पुरुषांचें भाग्य फार चमत्कारिक आहे. तिसरे दिवशीं इंग्रजांचे लोक शहराचे वाज्यांत शिरले आणि तेथे सर्व प्रकारची लूट मांडली. सोने, रूपे, पितळ, तांबें वगैरे सर्व जिव्हास इंग्रज सरकारनें लुटून आपले गोटांत नेला. त्यांत त्यांनीं कांहींएक अर्थ किंवा वस्त्र किंवा पात्र ठेवलें नाहीं. पोथ्यांचीं वेष्टणें यांवर सुद्धां ल्यावी धाड येऊन पडली. झांशीची पुस्तकशाळा फार मोठी व उत्तम व्यवस्थेची होती. कारण झांशीचा सुभा पेशव्यापासून ज्या पुरुषांनीं मिळविला, त्या पुरुषापासून गंगाधरबाबा ऊर्फ बाबासाहेब या शेवटच्या पुरुषापर्यंत झांशीवाले पुस्तकांविषयीं फार उद्योगी झाले. चारह वेदांचीं भाष्ये व सर्व शाखांचीं सूत्रे भाष्यांसहित व परिशिष्टे भाष्ये सुद्धां व स्मृति टीकांसह दरोवस्त पुराणें यांखेरजि ज्योतिषशास्त्राचे ग्रंथ व वैद्यकी ग्रंथ, असे बहुधा पृथ्विविरचे सर्व तऱ्हेचे उग्रयुक्त ग्रंथ तेथे होते. झांशीपासून चारपांचशें कोसांवर ग्रंथ नवा असल्याचे कळतांच त्या शहरांत झांशीहून लेखक पाठवून-ग्रंथ लिहून आणले होते. कारणपरतें ग्रंथ लागल्यास काशीक्षेत्रीं झांशीहून ग्रंथ पाहण्यास नेत असत. सर्व ग्रंथांस वेष्टणें फार मजबुतीची व फळ्या शिसव्याच्या होत्या. त्या प्रसंगांत इंग्रज सरकारनें पुस्तकांच्या फळ्या व वेष्टणें सोडून घेऊन पुस्तकें धडाधड तिसरे मजल्यावरून रस्त्यांत

टाकून दिली. त्या पोथ्यांचीं पानें वाऱ्याच्या योगानें रस्नोरस्तां उडून जात होती. तसेंच फरासखान्यांतील जाऊन, लोड, तके, तंबू पाले वगैरे सर्व गोटांत घेऊन गेले. नगरखान्यांत जाऊन सर्व नौबदी नगारे वगैरे फोडून तांब्यांचीं भांडी घेऊन गेले. याप्रमाणें वाड्याची अगदीं दुर्दशा करून टाकली. लक्ष्मीचे देवालयही लुटण्यास सोडलें नाहीं; देवीचे अलंकार, वस्त्र वगैरे सर्व सरंजाम लुटून नेला. मला वाटतें कीं, महालक्ष्मीस आपलाच राग येऊन तिचा सर्व सरंजाम तिला नकोसा झाला होता. उद्यांपासून या विजन बंद होणार म्हणून विजनाचें काम त्या दिवशीं फार जरीनें व शिताफीनें चाललें होतें. घरांत शिखर कोनाकोपऱ्यांत अंधारांत लपलेलीं माणसें शोधून मारीत होते; धर्मशाळाही शोधल्या, देवळाचे गाभारेही शोधून प्रेतांनीं भरून काढले. कोशीपुऱ्यांत अति प्राणश झाला, त्यांत विचाऱ्या कांहीं वायकाही मारल्या गेल्या होत्या.

तिसरा दिवस विजनाचा सरल्यावर जिवाच्या भितीचें डोंगराएवढें ओझें डोक्यावरून कमी होऊन आम्हास फार आनंद झाला व वाड्यांतून निघून घरीं येऊन मोठ्या मनानें बसलों. नंतर स्वस्थपणें स्नान-भोजनें केलीं. तीन दिवसपर्यंत रात्री घरांत जें धान्य होतें तें शिजवून भोजनें करीत असूं. शहरची वस्ती असल्यामुळें आठा दिवसांपलीकडे महिन्याचा धान्यसंग्रह केलेला असा गृहस्थ थोडा होता. तिसरे दिवशीं लोकांनीं सावधपणानें खाण्याकरितां धान्य व मीठ वाड्याचे चौकाचे गटारांत न दृष्टीस पडे असें ठेवलें होतें. कोणी भूमींत पुरून ठेवलें होतें. ज्यांच्यापाशीं मुळींच धान्य नव्हतें ते उपोषणें करून राहत होते. आम्ही मांडवगणे यांजकडे गटारांत जांघळे व वाजरी थोडी ठेवली होती. मांडवगणे गरीब भिक्षुक असल्यामुळें तांदूळ वगैरे धान्यें जुजबी होती तीं मुळींच संपलीं होती, यामुळें जेवणाचे हाल होत असत तरी त्याविषयीं आम्हास विशेष दुःख वाटलें नाहीं. परंतु जेव्हां आम्हाजवळची तंबाखू संपली तेव्हां आम्हास उपोषण पडल्यासारखें होऊन गेलें. विजनाच्या दिवसांत तंबाखूची आठवण सुटां आली नाहीं. कधीं रात्रीं घरीं येऊन जेवण झाल्यावर थोडीशी खात असूं. परंतु जिजावरची भीति संपतांच तंबाखू-शिवाय करमेनासें झालें. गांवांत तंबाखू कोठें विकत मिळण्याचें तर नांव नको. याप्रमाणें मोठ्या संकटानें ती रात्र घालविल्यावर सकाळचे प्रहरी एक पंचा नेमून स्वस्थपणें काय होतें याची मौज पाहण्याकरितां ओटीवर बसलों, तो काळें मद्राजी

लेक शहरांत तांवे, पितळ वगैरे धातूंची लूट करण्याकरितां आलेले दृष्टीस पडले. त्या लोकांनीं बरोबर मोठमोठाले गळ विहिरींतून भांडीं काढण्याकरितां आणले होते. विचान्या मूर्ख लोकांनीं आपलीं भांडीं कुडी वांचवावी म्हणून विहिरींतून टाकून ठेवलीं होती. परंतु विहिरी उथळ असल्यामुळे मंद्राजी शिपायांनीं सर्व भांडीं काढून नेलीं. लोकांचे घरांत शिरून जें पात्र सांपडेल तें लुटून नेत असत. आमचे घरां लोक येतांच आम्ही त्यांस नम्रतेनें सर्व हकीकती विचारल्या. तेव्हां ते सांगूं लागले कीं, तीन दिवस विजन होऊन गोरे लोकांस सोने-रुपें सांपडलें तें बक्षीस दिलें आहे, आतां पुढे चार दिवस लूट होईल. या दिवशीं क्रोणाचाही प्राणघात होणार नाही. लुटीचे दिवस जेवढ्या काळ्या पलटणी व हिंदुस्थानचे राजेरजवाळ्यांकडून मदतीस पलटणी आल्या आहेत त्यांस हिशेवानें वांटून दिले आहेत. आजचा दिवस आमचे वांटणीस आला आहे. उद्यां सकाळीं बारा वाजेपर्यंत हैदराबाद-वाल्यांची वांटणी आहे. असें सांगितल्यावर आम्ही त्यांजवळ तंबाखू खावयास मागूं लागलों तेव्हां ती त्यांनीं आम्हास खुषीनें पुष्कळ दिली. नंतर घरांत सांपडलीं तीं भांडीं घेऊन ते दुसरीकडे चालते झाले. आम्ही जेवण करण्यास भांडीं रात्रौ बाहेर भूसांत पुरून पांचचार ठेवलीं होती. बाकी सर्व त्या लोकांनीं नेलीं. घटके घटकेने दुसरे काळे मंद्राजी येत असत, सबब सायंकाळपर्यंत उद्योषणें घडली. रात्रौ सर्वे लोक शहराबाहेर गेल्यावर आम्ही स्नान करून शाळीग्राम, वाण व नर्मदी गणपति घरांत राहिले होते,—बाकी उपकर्णी व धानुमूर्ति, देवांचीं कमलें वगैरे नेलीं होती, त्या देवांची पूजा केली. माझी मुळींच पार्थिवलिंगपूजा असल्यानें कांहींच अडचण आली नाही. बेल मात्र पाहिजे होता तो दारचा काढून पूजा केली. नंतर जोधळे व कांहीं बाजरी ठेवलेली गटारांतून काढून दळून अग्नि पेटवून तवा, पितळी नसल्यामुळे गागरासारखे पानगे अग्नीवर भाजले व मीठ मुळींच नव्हतें, सबब मिठा-शिवाय तशीच भोजने केली. सायंकाळीं दिवे लावण्यास समया नव्हत्या, तेव्हां, दिवल्या मातीच्या लावल्या होत्या. कांहीं वेळानें जवळच्या घराची उमेदवार मंडळी पांचघात आसाभी आमचे विन्हाडीं येऊन मला बरोबर घेऊन शहर पाहण्यास गेली; आम्हास रस्त्यांतून ठिकाठिकाणीं प्रेतें आढळूं लागलीं. शहर जळतच होतें. जे जिवंत राहिले होते ते बहुधा उपाशीं असल्यामुळे क्षुधातें होऊन करुण स्वरांनीं ओरडत होते. हजारों जनावरें श्वासमात्र-शेष होऊन रस्तोरस्तीं पडलीं होती.

गळोगळीं प्रेतांशीं बसून लोक रडत होते. आम्ही सुभारे पाव घटका इकडे तिकडे फिरल्यावर आम्हास अति भीति व किळस उत्पन्न झाली, व ताबडतोब परतलीं व घरीं येऊन स्वस्थ निद्रा केली. दुसरे दिवशीं उजाडताच हेदरावाडवाल्यांचे शिपाई शहरांत लूट करण्यास शिरले, ते वस्त्रांची लूट करीत चालले घरांत शिरून जेवढें वस्त्र म्हणजे फाटकें धोतर किंवा उंची पीतांबर असो, तेवढें घेत चालले. दोन-तीन वाड्यांचे संधीत हत्ती उभा करून त्याजवर मोठा सलिदा म्हणजे कंठाळी-सारखा असतो तो टाकून त्यांत चिरगुटे, पांघुरणे, सत्रंज्या, गाद्या, वैठकी, जाजमे वगैरे सर्व भरून नेऊं लागले. याप्रमाणे त्यांनीं मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांच्या घरीं लाखां रुपयांची लूट मिळविली. आम्ही ओटीवर बसून जे लोक भेटतील त्यांज-पाशीं गोड बोलून तंबाखू खाण्यास मिळवीत असूं. तिसरे दिवशीं शहरांत पल-टणीचे लोक शिरले, त्यांनीं धान्य लुटण्यास आरंभ केला. त्यांनीं बरोबर मोठमोठे बैल आणिले होते. बैल दरवाजापाशीं उभा करून लोकांचे घरीं जोडले, बाजरी, तांदूळ, डाळी वगैरे जीं धान्ये सांपडलीं तीं भरून नेलीं. धान्यादिकांनीं भरलेलीं मडकी ओतून घेऊन तेथेंच फोडून टाकीत असत. चवथे दिवशीं सर्व प्रकारची लूट करण्यास आरंभ केला. ज्यास जें नेण्यासारखें वाटेल, तें तो घेऊन जाई. लोकांचे घरीं उपयोगी वस्तु एकही ठेविली नाही; विहिरीचे रहाटही काढून नेले. रहाटांचे दोरखंड नेले. दारच्या केळीवरची कळवंडे, आंग्यावरचे आंबे, झाडावरची फळे, लांकडी खुऱ्या वगैरे सामान याप्रमाणें सर्व जिनसांची लूट मांडली. त्या दिवशीं आम्हापाशीं कांहीं एक खाण्यास नव्हतें. जुजवी धान्य होते तें सर्व सखन गेलें होतें. बाजारांत कोठें विकत घेऊं म्हटलें तर कोठेंच मिळण्यासारखें नव्हतें. सायंकाळपर्यंत उपोषण पडल्यामुळें व वैशाखमास असल्यामुळें जीव अगदीं हलक होऊन गेला. सायंकाळानंतर थंड पाण्यानें स्नान करून अतिशय भूक व तहान लागल्यामुळें निरुपायास्तव थंडा फराळ केला. दरहर ! काय हा दुःखाचा प्रसंग ! सर्व शहरांत हजारां लोक उपाशीं हेने. लाखां मेले होते. शहर जळत हें. लोक तर अगदीं नागवून गेले होते. कोणच्या घरांत भांडें अगर मडकें अगर धान्य अगर वस्त्र कांहीं उरलें नव्हतें. परमेश्वराच्या घरचा न्याय मोठा चमत्कारिक आहे. ज्या गरीब लोकांनीं इंग्रज सरकारचा कोणत्याही प्रकारें अपराध केला नव्हता, त्यांस निरर्थक किती

भयंकर शिक्षा ही ! परंतु इंग्रज सरकारास अगर परमेश्वरास तरी बोल काय म्हणून लावावा ? शुक्रनीतीमध्ये शत्रूंचे पारिपत्य असेच करावे म्हणून सांगितले आहे. परमेश्वराने तरी काय अन्याय केला आहे ? झांशीच्या लोकांचे पदरी पूर्वदुष्कृतच फार मोठे असले पाहिजे. बुंदेलखंडांत व्यभिचाराचे पातक पूर्वीपासून सांचत आले होते. भंगिणीचा इतिहास मागचे भागांत वर्णन केलाच आहे. या पातकपर्वताबद्दल लक्ष्मीबाईचे निमित्ताने सर्व शहरास देहांत प्रायश्चित्त देऊन ईश्वराने ही भूमि शुद्ध केली असे आम्हास वाहू लागले. याप्रमाणे मनाचे सम धान करून उदर्याक काय करावे याचा विचार कसे लागले. घरून निघाल्यापासून सुमारे चारपाचशे रुपये ग्वाल्हेर व झांशी येथे मिळविले; परंतु जवळ कांही उरले नव्हते. घरी वृद्ध तथैरूप व मातोश्रीस टाकून द्रव्य मिळविण्याकरितां देशांतरीं आलों. अनेक संकटे भोगून पैसा मिळविला, परंतु दैव विपरीत असल्यामुळे सर्व द्रव्य नाहीसे होऊन जीव जाण्याचाही प्रसंग आला. त्या वेळेस राजनीतीतील एका आर्थीचे आम्हास स्मरण झाले. “अवला यत्र प्रबला बालो राजा निरक्षरो मंत्री ॥ नहि नहि तत्र धनाशा जीविताशपि दुर्लभा भवति” अशी स्थिति झांशास अक्षरशः होती. अशा राज्य-व्यवस्थेंत द्रव्य मिळण्याची आशा तर फार लांबच राहिली, परंतु जीविताची आशा सुद्धां धरावयास नको. तेव्हां या दुस्तर संकटांतून वांचलो हे अमचे महत्पूर्व-सुकृतच समजले पाहिजे.

असो. अष्टम दिवस उजाडतांच शहरांत इंग्रज सरकारने ‘खुलक खुदाका मुल्क चादशहाका अमल इंग्रज सरकारका’ अशी दवंडी पिटवून सर्व लोकांस निभय केले. ज्याचे त्यानें प्रेत नेऊन मूठमाती यावी असा हुकूम फर्माविला, व शहरांत हजारों भंगी लावून रस्ते शुद्ध करण्यास आरंभ केला. हलवाईपुन्यापासून कोष्टीपुन्यापर्यंत भयंकर आग लागून शहर जळत होते. ती आग विज्ञविण्या-करितां पाण्याचे बंब सुरू करून बहुतेक आग विझवून टाकली. इंग्रज सरकारच्या लोकांनीं दोनचार रस्ते मिळतात अशा चवाठ्यावर जीं प्रेतें तशीच पडलीं होती, त्या प्रेतांची खाई म्हणजे डींग रचले व लोकांचे घरांत शिरून जितकी जळाऊ लांकडे सांपडलीं तितकीं त्यांजवर आणून टाकलीं. घरांत जितके सुटे लांकूड होते तितके भरतीस घातले. दाराच्या फळ्या, खिडक्यांच्या फळ्या, तक्तपोशीचे सुटे तक्ते, पाळणे, झोपाळे, माच, लांकडी सुटे कळेडे

वगैरे जितके लांकूड मिळालें तितके काढून चितेंत टाकून अग्नि पेटवून दिला. त्या समयीं तें शहर स्मशानासारखें दिसूं लागलें. दरचवाक्यावर प्रेतांची खाई जळूं लागली. ज्यांस प्रेतसंस्कार देण्याची इच्छा व ऐपत होती, ते लोक आपल्या आप्तजनांचीं प्रेतें उजळून नेत होते. बाकींचीं प्रेतें खाईंत टाकीत होते. या-शिवाय हजारां बैल, उंट, हत्ती, कुत्री, घोडे, म्हशीं मेलेलीं पडलीं होती, तीं सर्व उचळून शहराबाहेर एक जबरदस्त खंदक खणला होता, त्यांत नेऊन टाकिलीं व वरतीं माती लोटली. याप्रमाणें त्या दिवशीं सर्व शहर शुद्ध झाल्यावर इंग्रज सरकारनें सरकारवाक्यापुढें सर्व प्रकारच्या जिनसांचीं दुकानें मांडलीं; तेव्हां हजारां लोकांची गर्दी होऊन जो तो आपल्या प्रपंचाचे जिनस विकत घेऊं लागला. लोकांजवळ कांहीं कांहीं कोठें अर्थ उरला होता. आमच्या-पाशीं हातांत दोन तोळ्यांचीं जोडवीं व बटव्यांत पांच रुपये इतके होते, या-शिवाय कांहीं नव्हते. आम्ही बाजारांतून पान, तंबाखू, तांदूळ वगैरे जिनस आणून यथेच्छ भोजनें केलीं. त्या वेळेस सर्व प्रकारें मनास हुशारी येऊन आनंद झाला होता, परंतु शहरांत प्रेतें जळत होती त्यांची मात्र दुर्गंधी वाऱ्याचे योगानें अतिशय सुटली होती, त्यामुळें मनास फार किळस येत असे. नंतर जितक्या मौल्यवान् वस्तु इंग्रज सरकारनें लुटल्या होत्या, त्यांचा लिलाव शहराबाहेर सुरू केला. हत्ती, उंट, घोडे वगैरे लढाईच्या उपयोगी सरंजाम शिंदे-सरकारांनीं विकत घेतला. दुसरें मोठमोठें सामान राजेरजवाडे लोकांनीं विकत घेतलें. एक अति उत्तम पितळी पाळणा गुणी कारागिरानें केलेला वडिलोपार्जित झांशीवाल्यांचा होता, तो शिंदेसरकारनें विकत घेतला.

या विक्रींत इंग्रज सरकारनें अनेक द्रव्य उत्पन्न केलें, व शहरांतील पैसा अगदीं धुवून काढला असें म्हणण्यास हरकत नाही. जितके द्रव्य सांपडलें तितके गोऱ्या शिपायांनीं लुटून नेले. बाकी कोठें कोठें चुकून राहिलें तें-लोकांचेंच धान्य, भांडीं वगैरे—त्यांस विकून काढून घेतलें. याप्रमाणें नववे दिवसापासून सर्व लोक निर्द्रव्य होऊन गतकर्माबद्दल प्रायश्चित्त घेऊन नवीन संसार पुनः मांडण्याच्या उद्योगास लागले.

नगरवासी लोक निष्काळजी झाले खरे, परंतु ज्या लोकांचें राज्यकारस्थानांत विशेष अंग होतें, त्या लोकांवरचें अरिष्ट संपलें नाही. इंग्रज सरकारांनीं बाईसाहे-

बांच्या पदरचे सरदार, सुत्सही वगैरे लोकांचा शोध करण्याचा उद्योग सुरू ठेविला होता. जे जे सरदार या बंडांत होते, ते ते सांपडले असतां शहरांत वाड्या-पुढें फांशी देत असत. अकराव्या रात्रीं बाईसाहेब इंग्रज सरकारच्या लष्करांतून फळी फोडून गेल्या त्या समयीं त्यांजवरोबरचे स्वार, सरदार व पायदळ विलायती लोक बहुधा मरण पावले. कांहीं कांहीं लोक बाहेर पडून जीव बचावून पळून गेले. कांहीं सांपडले ते परत झांशीस आणून फांशी दिले. बाईचा बाप मोरोपंत तांबे ह्यास त्या रात्रीच्या प्रसंगांत पळतां पळतां तरवारीचा वार पायाच्या मांडीस लागला होता. मांडी पायजम्यांतून फार कापली गेली होती, तरी तसाच घोड्याच्या रिकीबीवर भार देऊन घोडा पळवीत पळवीत उजाडतां दतिया शहरानजीक गेला, तो शहर शत्रूचें आहे असें दिसलें. परंतु सर्व अंग रक्तांनं भरलें आहे, कपडे लाल झालेले आहेत, असें पाहून फार घाबरून निरुपायास्तव शहरच्या दरवाजा-जवळ गेला. तेथें एक तांबोळी दरवाजांत पानें विकण्याकरितां बसला होता. त्यास पाहून घोड्यावरून हळूच उतरून घोडा सोडून दिला आणि तांबोळ्यास शरण जाऊन त्यास कांहीं मोहरा देऊन वश केला. मग तांबोळ्यानं मोरोपंतास हळूहळू आपल्या घरीं नेऊन ठेविला. नंतर त्यानं राजास सर्व मजकूर सांगून राजाकडील लोक घेऊन येऊन त्यांच्या स्वाधीन मोरोपंतास केला. पुढें दतियावाले राजांनीं त्यास कैदखान्यांत ठेवून इंग्रज सरकारास कळवून त्यांच्या स्वाधीन केले. इंग्रज सरकारनं त्यास डोर्लांत घालून झांशींत आणून वाड्यापुढें फांशी दिला. याप्रमाणें जिकडे जिकडे शोध लागला तिकडून गुन्हेगारांस धरून आणून झांशींत फांशी देत होते. किल्ल्याखालीं काळा जरनेली झेंडा लाविला होता. शहरांतही शोध करून गुन्हेगार पकडून लागलीच फांशी देत होते.

विजन व लूट सरल्यावर आम्ही झांशींत पंधरा दिवस काढले. नंतर एके दिवशीं रात्रौ आम्ही उभयतां दोघांजणांनीं बसून विचार केला, त्यांत असें ठरलें कीं, या देशांत आलों त्यापेक्षां आतां श्रीगंगेचीं स्नानें करून व काशी क्षेत्र पाहून, ब्रह्मावर्त क्षेत्रां चार महिनें राहून देशां जावें हें वरें. घरून निघाल्या-पासून अर्थ प्राप्त न होतां महासंकट मात्र प्राप्त झालें. हा आपल्या दैवाचा योग आहे. आतां काशीयात्रा घडण्याकरितां कांहीं पैसा मिळविलाच पाहिजे. घरीं पैसा नेण्यापुरता न मिळाला तरी हरकत नाहीं; परंतु यात्रेकरितां पैसा

मिळविणें प्राप्त आहे. सबब येथून निघून श्रीक्षेत्र चित्रकूट येथें, आपले यजमान वसईकर हरिपंततात्या भावे, सरकारचे आश्रित बहुत दिवसांचे आहेत तेथें जाऊं म्हणजे तेथील यात्राही होऊन कांहीं पैसाही मिळेल. येथून डाक चालते असें म्हणतात, तर प्रथम एक खुशालीचें पत्र घरीं उद्दयीक रवाना करावें, व दिवस पाहून येथून प्रयाण करावें, असा विचार करून दुसऱ्या दिवशीं वसईस तीर्थरूपांच्या नांवें पत्र लिहिलें. त्यांत झांशीचा थोडा मजकूर लिहून आम्ही पुढें सराईस मार्गशीर्ष—पौषअखेर वसईस परत येतो, हल्लीं ब्रह्मावर्त क्षेत्रीं निघून गेलों, खुशाल आहां, काळजी करूं नये वगैरे मजकूर लिहून पत्र डाकमार्गे रवाना केलें. व पुढें मुहूर्त पाहून ब्रह्मावर्तास जावयास निघालों. त्या समयीं तेथील शेजारी लोकांस आमची स्थिति पाहून फार वाईट वाटलें. ब्राह्मण येथें येऊन महासंकटांत पडून अर्थ, पात्र, वस्त्राशिवाय जाणार असें वाटून, मांडवगणे यांजकडील मनुष्यें डोळ्यांस पाणी आणून फार गर्हिवर येऊन स्तब्ध राहिला. आम्ही उभयतां काका व मां कंबरेस करगोटे बांधून लंगोट्या नेसून लंगोट्यांचे आंत करगोट्यास सोन्याचे जोडवें बांधून ठेविलें, आणि दोघांत मिळून तंबाखूचा बटवा एकच राहिला होता, तो बाहेरून फाटून विंध्या लोंबत होत्या. तोच फाटका बटवा बरोबर घेतला. त्यांत साधारण लोखंडी अढकित्ता व एक जस्ती डबी होती. आणि रुपये तीन व एक रुपयाचा खुर्दा इंग्रजी, याप्रमाणें बरोबर अर्थ होता. कंबरेस एक पंचा फाटका नेसण्यासारखा गुंडाळून घेतला, एक पंचा डोकीस बांधला, व एक उपणें अंगावर घेऊन अंगांत फाटकें बग्यान घातलें. अंवाडीची दोरी सुमारे पाऊणशें हात पाणरसी घेऊन, त्यास तांच्याभर पाणी राहिल असें मातीचें मडकें लाविलें व तो रसीलोट्या बरोबर घेतला. अशा अवधूत-वैभवानिशीं सर्वांस नमस्कार करून घराबाहेर पडलों. मांडवगणे हे शहरचे दरवाजापर्यंत पांचविण्यास आले होते. तेथें त्यांनीं असा करार करून घेतला कीं, तुम्ही यात्रा करून देशीं परत जाल तेव्हां या वाटेनें येऊन पुनः भेट दिल्याशिवाय जाऊं नये. तें आम्हीही कबूल केलें. नंतर मांडवगणे परत गेले व आम्ही दोघांनीं कालपीचा रस्ता धरला.

भाग ६ वा.

कालपी-प्रकरण.



मा धाव मा धाव विनैत्र दैवं । श्वा धावमानो लभते न लक्ष्मीम् ॥

कालपीचः रस्ता धरल्यानंतर मजल दरमजल जातां जातां एके दिवशीं सायं-
काळी एका खेडे वस्तीस येऊन पांचलो. तेथून कालपी सुमारें सहा कोस राहिली
होती. गांवाबाहेर चिंचेची झाडी आहे, तेथे स्वयंपाक तयार करून भोजनें झाल्या-
वर स्वस्थ निद्रा केली. पहाटेच्या प्रहर रात्रीच्या सुमारास, एकाएकीं मोठा गलका
झाला. त्यासरसें उठून पाहतां तों शेंकडों स्वार रस्त्यानें उधळत चालले आहेत,
असें दृष्टीस पडलें. हें काय अरिष्ट झालें आहे याची कल्पना होईना. आम्हीही
तसेंच घाइघाईनें आपलें सामान गुंडाळून, खाकोटीस मारून शिपाई लोकांच्या
बरोबर पळ काढूं लागलों. कांहीं वेळानें असें समजलें कीं, पेशव्यांची व इंग्र-
जांची चरखारीवर लढाई होऊन, त्यांत पेशव्यांचा मोड झाला. त्यांत झांशीवाली
राणी ही होती. ती फौज परत कालपीवर चालली आहे. मग आम्ही किंचित्
स्वस्थ होऊन झुंजुंजुंचे सुमारास एका विहिरीवर पाणी काढून शौचमुखमार्जन
करण्यास बसलों, तों पांचचार स्वार विहिरीवरून जात होते. त्यांत झांशीवाली
दृष्टीस पडली. तिनें सर्व पटाणी पोषाक केला होता, व सर्व अंग धुळीनें भरलें
होतें, तोंड किंचित् आरक्त असून म्लान व उदास दिसत होतें. तिला तृषा फार
लागली असल्यामुळे घोड्यावरूनच आम्हास तिनें तुम्ही कोण आहां, असा प्रश्न
केला. तेव्हां आम्ही पुढें होऊन हात जोडून विनंति केली कीं, आम्ही ब्राह्मण
आहों. आपणास तृषा लागली असल्यास पाणी काढून देतो. बाईसाहेबांस ओळख
पटली व खाली उतरल्या. मी रसी व मडकें घेऊन लागलीच विहिरींत सोडणार, तों
बाईसाहेब म्हणाल्या कीं, तुम्ही विद्वान् ब्राह्मण, तुम्ही मजकरितां पाणी काढूं
नका. मीच काढून घेतें. हे तिचे उदारपणाचे शब्द ऐकून मला फार वाईट वाटलें.

परंतु निरुपायास्तव रसी व मढकें खाली ठेविले. वाईसाहेबांनी पाणी काढून, त्या मृण्मय पात्रांतून ओंजळीनें पाणी रिऊन तृषा हरण केला. दैवगति मोठी विचित्र आहे. नंतर मोठ्या निराश सुदनें बोलल्या कीं, मी अर्धा शेर तांदुळाची धनीन, सजला रांडमुंडेस विधवाधर्म सोडून हा उद्योग करण्याची कांहीं जरूर नव्हती. परंतु हिंदुधर्माचा अभिमान धरून या कर्मास प्रवृत्त झालें, व याजकरितां वित्ताची, जीविताची, सर्वांची आशा सोडली. आमच्या पदरीं पातकच फार म्हणून आम्हास ईश्वर यश देत नाही. चरखारीवर मोठी लडाई झाली; परंतु आम्हास यश आले नाही. कालीवरही इंप्रज चालून येत आहे, तेथें थोडक्यांतच जंग होईल; जें अद्यक्षांत लिहिलें असेल तें हाईल, असें म्हणून वाईसाहेब उठल्या. आम्हीही उभें राहिलों. वाईसाहेब घोड्यावर बसल्या. इतक्यांत आठवण होऊन आम्हास विचारलें कीं, तुम्ही गरीब भिक्षुक ब्राह्मण, तुम्हास घोड्यावरही बसतां येत नाही. कालीस काय हेतु धरून जात आहां ? असा प्रश्न करितांच आम्ही सांगितलें कीं, कालीस दक्षिणा ब्राह्मण पुष्कळ आहेत; त्यांजपासून दक्षिणा मिळेल ती मिळवून, यमुना उतरून गंगालानार्थ ब्रह्मावते क्षेत्रीं जाणार आहों. ' बरें आहे, तुम्ही कालीस गुदामांत यावें, ' असें म्हणून वाईसाहेब चालल्या झाल्या.

आम्हीही हळूहळू निघून नऊ वाजण्याच्या सुमारास कालीस जाऊन पोचलों. आतां कोठें जावें, याचा विचार करीत एका झाडाखाली बसलों. इतक्यांत काकांच्या परिचयाचा एक ब्रह्मावर्ताकडील ब्राह्मण सहज बाजारांत जाण्याकरितां निघाला होता, तो दृष्टीस पडला. त्याची आमची भेट होतांच त्यानें आम्हास दक्षिणा लोंकांसाठीं एक मोठा विस्तीर्ण संबल लान, संध्या, भोजनाकरितां यमुनाकाठीं घातला होता, तेथें नेऊन पोचविलें. नंतर आम्ही स्नानसंध्या करून भोजन आटवून शहर पाहण्यास निघालों.

काली हें लहानसें दुमदार शहर यमुनाकाठी आहे. यमुना उत्तरदक्षिण वाहत असून, पश्चिमाकिनाऱ्यावर कालीचा किल्ला बांधलेला आहे. त्यास तीनहि अंगांनी मोठा सजवू कोट आहे व चढ्या बाजूस यमुना फार खोल आहे, याजमुळे हा किल्ला फार शोभिवंत असून तसाच बळकट आहे. किल्ल्याच्या पश्चिमेस मैदान टाकून पलीकडे शहर बसलें आहे. तेथें साखरेचा व्यापार फार मोठा चालत असल्यामुळे, मोठमोठ्या धानिक व्यापाऱ्यांच्या हवेल्या शहरांत लागून गेल्या आहेत,

व रस्तेही चांगले रुंद आहेत. यमुना फार खोल असल्यामुळे शहरांत विहिरीही फार खोल आहेत. शहराच्या पश्चिमेस मोठे विस्तीर्ण लढाईस योग्य असं एक दुसरें मैदान आहे. त्यास चौऱ्यायशी बुमटांचें मैदान म्हणतात. तेथे पूर्वी बादशाहींत एक मोठी लढाई झाली होती. बादशाहाचा जय झाल्यावर मोठमोठे चौऱ्यायशी सरदार रणांत पडले होते, त्यांस तेथे तेथे पुरून त्यांजवर चुनेगच्ची मजबूत व सुंदर कबरी बांधल्या आहेत. त्या कबरस्थानांच्या उंच बुमटांनीं तें मैदान फार शोभिवंत दिसतें.

याप्रमाणें सायंकाळपर्यंत कालपी शहर पाहिल्यावर दुसऱ्या दिवशीं तेथे पुष्कळ दक्षिणी ब्राह्मण होते, त्यांजपासून दक्षिणा मिळवून कालपीतून निघून यमुना पार जाण्याच्या विचारास लागलों. तेव्हां लोक सांगूं लागले कीं, इंग्रज सरकारचे लोक फार नजीक आले आहेत व एकदोन दिवसांत कालपीवर लढाई होईल. काळें लोक शहर आंत घेऊन बाहेरून सारखे मोरचे बांधून लढाईस तयार होऊन राहिले आहेत. यमुना उतरून पलीकडे जाण्यास रस्ता नाही. पलीकडे इंग्रजांचा पक्का बंदोबस्त आहे. या हकीकती ऐकून आम्हास भीति पडली. एका मृत्युमुखांतून निघून पैशाच्या लोभानें दुसऱ्यांत येऊन पडलों असं वाटूं लागलें. शेवटीं ज्ञांशी-वाली बाईसाहेबांस भेटून कांहीं तरणोपाय शोधवा, असा निश्चय करून बाईसाहेबांची भेट घेतली. त्यांनींही असं सांगितलें कीं, बहुधा आजच रात्री लढाई येथे सुरू होईल. तुम्ही येथें राहाल तर व्यर्थ प्राणसंकटांत पडाल. यमुनापार इंग्रजांचा पक्का बंदोबस्त आहे खरा; परंतु येथून उत्तरेस चार कोसांवर आपले लोक यमुनेचा घाट धरून राहिले आहेत. तेथें आतांच्या आतां निघून जावें, व आमची खूण सांगून नदी उतरून मोठा रस्ता न धरितां आडरस्त्यानें ब्रह्मावर्तास जावें. असं म्हणून आम्हास वाटखर्चास कांहीं रुपये दिले. बाईसाहेबांचा आम्हावर फार लोभ होता. त्यांचे अति उपकार मानून, दिलेले रुपये घेऊन विन्हाडीं आलों व निघण्याच्या तयारीस लागलों. पहाटेच्या सुमारास निघणार तों अगोदर मध्यरात्रीच्या सुमारास तोफा, बंदुका, कडामिनी वगैरे मृत्युयंत्रांचे शतावधि आवाज होऊं लागले. तेव्हां आम्ही ठिकच्याठिकाणीं जागे होऊन भीतीनें विरघळून गेलों, व निरुपाय झाल्यामुळे कालपीसच राहिलों.

कालपीवर तीन दिवस लढाई चालली होती. पेशव्यांकडील फौज पुष्कळ प्रकारें

लढाईच्या कामास निरुपयोगी झाली होती. इंग्रजांचा दिल्ली, लखनौ, झांशी वगैरे ठिकठिकाणी जय होऊन बंडांतील लोक बहुतेक निराश झाले होते. यामुळे पुष्कळ जुने माहितगार पलटणी लोक, जिवाच्या भीतीनें पलटणी सोडून आपले घरीं ठिकठिकाणीं प्रसिद्ध झालेल्या जाहीरनाम्यास भुलून, वेघांतर करून जाऊन राहिले, व दुसरे उद्योग करूं लागले. नवीन लोक ठेविले ते नवाशिके असल्यामुळे त्यांस कवाईत चांगली येत नसून, टिकाऊ नव्हते. इतकेंच नव्हे, परंतु चांगले व दमदार लोक बंडांत मिळण्यास नाखूष असल्यामुळे, नवीन लोकांत बहुतकरून चोरटे, लुचे, लुटारू लोकच भरले असत. त्यांचें लक्ष लढाईवर फारसें नसून लुट्टीवरच असे. तिसरे दिवशीं इंग्रजांचा जय होऊन पेशव्यांचा मोड होणार, असा रंग दिसतांच शेंकडो शिपाई लढाईचा उद्योग सोडून शहरांत शिरले, व त्यांनीं लूट, दंगा, अनीति यांचा रस्ता पकडला, व चांगल्या संभावित श्रीमान् लोकांचीं घरे फाडून लुट्टीस आरंभ केला. साखरेच्या गोण्या, पोतीं रस्त्यावर ओडून टाकल्या, व अनाथ स्त्रियांची दुर्दशा केली. याप्रमाणें कांहींसें शहर लुटलें गेलें नाहीं तें इंग्रजांनीं मोरचे जिंकून शहरांत शिरकाव केला. काळे शिपाई ज्यांस जिकडे वाट फुटल तिकडे पळून गेले, शेंकडो मरण पावले. तात्या टोपी, रावसाहेब व झांशीवाली वई यांनीं रंग फिरलेला पाहतांच पळ काढून पूर्वीच अरण्याचा रस्ता धरिला होता.

आम्हीही लढाईत पराभव झाला असें समजतांच जिवाच्या भीतीनें व्याकूळ होऊन कांहीं दक्षिणी ब्राह्मण पळत सुटले होते त्यांचे वरोवर पळ काढूं लागलों. परंतु त्या वेळची त्या शहरची दीनावस्था पाहून आम्हास आमचे दुःखाचा व भीतीचा क्षणभर विसर पडला. सर्व रस्त्यावर काल्पीची साखर पसरली होती. ठिकठिकाणीं सावकार लोकांस शिपाई लोक मारहाण करून द्रव्य उपटीत होते. बहुतेक राहिवाशी आतां इंग्रज आमचे काय करितो या धास्तीनें होरपळून जाऊन दीन दिसत होते. कोठें कोठें गांवांचेच लुचे, अन्यायी व दांडगे लोकही लुट्टीत मिसळून आपला कार्यभाग साधीत होते. कोठें स्त्रियांचीही विटंबना होतांना नजरेस पडली. याप्रमाणें शहरची हवालदिल स्थिति पाहून आमचे दुःख दुणावलें व आम्ही आडवाटेनें होईल तितके जलदीनें शहराच्या बाहेर पडलों व बाईसाहेबांनीं सांगितलेल्या घाटाचा रस्ता धरिला. तेथें येऊन पांचलो तों नावाडी लोकांस अगोदरच बातमी समजून ते पळून गेले होते. तेव्हां निरुपाय होऊन भीतीनें अगदीं वेडा-

वून गेलो. इतक्यांत एक सरदार तेथें आला, त्याचें फार फार आर्जव करून नावाडी बोलावून आम्ही यमुना उतरून अंतर्वेदीत शिरलो.

यमुनेच्या परीकडच्या तटावर पाय ठेवतांच जिवांत जीव येऊन अत्यानंद झाला, व कुळस्वामिणीचा व परमेश्वराचा स्तव करून आडरस्त्यानें मार्ग आक्रमिण्यास आरंभ केला. ते दिवस उन्हाळ्याचे असल्यामुळें वाटेनें फार हाल होत. एके दिवशीं प्रखर तापानें तप्त होऊन आराम करण्यासाठीं एका वृक्षाखालीं बसलों आहों तों पांचचार रांगडे चोर आम्हापुढें येऊन उभे राहिले, व आम्हास धमकी देऊन आमच्या जवळचा ऐवज मागूं लागले तेव्हां आम्ही मोठ्या काकुळतीनें त्यांस सांगितलें कीं, आम्ही गरीब यात्रेकरी ब्राह्मण आहों, आमचे जवळ अर्थ नाही. परंतु आम्हास फत्तेपुरास पांचविल्यास आम्हावर फार उपकार होतील. असें म्हणतांच त्यांनीं आम्हास धरून आमचे जवळील सर्व रूपये काढून घेऊन उलटे खर्चाकरितां पांच रूपये आम्हास दिले. ही चोरी झाल्यावर आमचें मन फारच निराश झालें. झांशीहून तापल्या तेलांतून बाहेर पडलों, परंतु पुन्हा द्रव्याचर्चनाकरितां जीव धोक्यांत घालून काल्पास गेलों. कांहीं द्रव्य मिळवून तेथून केवळ मृत्युसुखांतून सुटलों, तांच येथें या दुष्टांनीं एका क्षणांत आम्हास पुन्हा निर्द्रव्य करून सोडावें ना ! असा अत्यंत ताप झाला. परंतु शेवटीं सरोम्भश्चातकेनात्तं गलरंश्रेण गच्छति ॥ इत्यादि सुभाषितांची आठवण होऊन मनाचें समाधान केलें.

असो. दैवावर भरंवसा ठेवून पुढें चालूं लागलों. आडरस्त्यांनीं जातां जातां कांहीं दिवसांनीं ब्रह्मावर्तापासून तीन कोसांवर खिरागाडेश्वर [क्षीरगर्तेश्वर] म्हणून सांबाशिवलिंग आहे, तेथें येऊन पांचलों. देवाचें दर्शन घेऊन तसेंच पुढें जाऊं लागलों. त्या दिवशीं सकाळपासून मनास कांहीं विलक्षण प्रकारचा आनंद व उत्साह वाटत होता. ज्या स्वर्गगेला भगीरथानें भगोरथ प्रयत्न करून अनंत तपांचे प्रभावानें पृथ्वीवर आणलें, जिच्या पावनोदकाचा स्पर्श झाल्यानें सर्व पातकांचा नाश तात्काळ होतो, जिच्या सुरम्य पात्रांचीं मनोहर वृर्णनें वाल्मीकि, व्यास, जगन्नाथ इत्यादिकांच्या काव्यांत भरली आहेत, अशा त्या श्रीभगीरथी देवीचे दर्शन होऊन उदकाचे स्नानपान होणार हें मनांत येऊन मनाची फार चंचल स्थिति होऊन गेली होती, व त्या पर्वकालाचा माहिमा मनांत आणून, सकाळपासून उपावण केलें होतें. सायंकाळीं चार वाजावयाचे सुमारास ब्रह्मावर्ताजवळ जाऊन पांचलों. क्षेत्राकडे न

जातां प्रथम गंगेवर गेलों; श्रीगंगेचे दर्शन होतांच अत्यानंद होऊन नमस्कार घातला नंतर यथेच्छ निर्मळपणें स्नान करून, आजपर्यंत भोगलेल्या सर्व दुःखाचें व क्लेशाचें सार्थक्य होऊन, आम्ही जन्मजन्मांतरीच्या पातकापासून मुक्त झालों असें वाटलें.

ब्रह्मावर्त क्षेत्री भागीरथीचे पात्र फारच मनोहर आहे. तें सुमारे दीड मैल रुंद असून, मूळ नदीच्या धारेचा प्रवाह मधल्या अर्ध्या मैलांतून वाहत आहे. अयोध्ये-कडील तटाक सखल असल्यामुळें पाणी लांबवर पसरलें आहे. परंतु अंतरवेदीचा कांठ उंच असून, त्यास ठिकठिकाणी मोठे चंद्राकार घस आहेत. त्यांतून गंगेचें स्वच्छ शुभ्र उदक इतकें शांत व गंभीर वाहत असतें कीं, ब्रह्मावर्ताकडील कांठ शेंकडों लहान लहान रम्य सरोवरांचा वनला आहे कीं काय, असा भास होतो. याजमुळें नदीचे सर्व गुण, व सुंदर देखावा, व सरोवरांत असणाऱ्या सर्व रमणीय पदार्थांची शोभा, एके ठिकाणी मिश्र झाली आहे. ठिकठिकाणी पांढरी, निळी, तांबडी, कमलें प्रफुल्लित होऊन पाण्याच्या बाहेर आलेलीं फार मनोहर दिसतात. किनाऱ्यावर कुश, काश, दर्भ, वेतस वगैरे ब्रह्मकर्मोपयोगी तृणांची समृद्धि आहे. सरोवराच्या पाण्यांतून असणाऱ्या निरनिराळ्या प्रकारच्या वेलांचीं पाने बाहेर पडलेलीं दिसतात. पाणी नेहमीं वाहत असल्यामुळें नदीच्या पाण्यासारखे फार स्वच्छ आहे, व शांत असल्यामुळें त्यांत सरोवराप्रमाणे मासे मोठ्या आनंदाने नेहमीं खेळत असतात. याचमुळें जागोजागीं बगळ्यांच्या शुभ्र पंक्ति, मोगऱ्यांच्या कळीच्या गजऱ्याप्रमाणें शोभिवंत दृष्टीस पडतात. कांठावर मोठमोठाले जुने वृक्ष हजारों लागून गेले आहेत. ठिकठिकाणी सुरम्य उंच देवालयांचीं शृंगें, त्यांतून बाहेर पडलेलीं दृष्टीस पडतात. कलियुगाच्या प्रारंभापासून, अनेक राजांनीं नाना प्रकारचे घाट बांधलेले आहेत, ते फार मजबूद व गुळगुळीत आहेत. त्याजवरून शेंकडों ह्यंपुरुषें ऋषिकर्मांत निमग्न झालेली दृष्टीस पडतात. सारांश, भागीरथीच्या पात्राचा सुंदर देखावा पाहतांच, व तिच्या पावन, स्वच्छ, शुभ्र उदकांत स्नान करितांच व तिच्या ठिकाणीं ओतप्रोत भरून राहिलेल्या, ऋषिधर्मानुकूल वस्तूंचा उत्कर्ष मनांत येतांच, कांहीं विलक्षण आनंद होऊन विस्मय वाटला. फार काय वर्णन करावें, “ त्वसीरे.. वसतः त्वदंबु पिवतः त्वद्वीचिषु प्रेखतः । त्वन्नाम स्मरतः त्वदर्पितदशः स्यान्मे शरीरव्ययः । ” अशी मनाची स्थिति होते, यांत कांहीं अतिशयोक्ति नाही.

असा. ज्ञान झाल्यावर किंचित् फलाहार केला, व रात्रभर गंगातीरीच राहण्याचा निश्चय करून, तेथें एका देवालयानि निद्रा केली. पहाटेस उठून चालूं लागलों, ते सकाळीं आठ वाजावयाचे सुमारास श्रीक्षेत्र ब्रह्मावर्त येथें येऊन पोचलों. व शोध करून वेदशास्त्रसंपन्न रा. बाबा कर्वे यांचे वाड्यांत, मामासाहेब वाकनीस यांचे घरां उतरलों. नंतर तीर्थविधि करून क्षेत्रसंबंधीं श्राद्धादि कृत्यें आटोपिलां. तेथें झालेला सर्व वृत्तांत लोकांनीं सांगितला, तो पूर्वीचे भागांत लिहिला आहे. सर्व क्षेत्र भूतेश्वरापासून ध्रुवघाटापर्यंत पाहिलें. इतक्यात, चित्रकूट येथें श्रीमंत नारायणराव पेशवे व माधवराव पेशवे, यांनीं कांहीं अनुष्ठानें सुरू केलीं आहेत, त्यांत दक्षिणा मिळविण्याकरितां कांहीं ब्रह्मावर्ताकडील ब्राह्मण निघणार आहेत अशी बातमी लागली. या अनुष्ठानांत आपणही कांहीं प्राप्त करून घ्यावें, म्हणजे आपल्याजवळ काशीयात्रेच्या खर्चापुरता पैसा होईल, व आपले यजमान राजेश्री हरीपंत तात्या भाव्ये वरसईकर, बहुत दिवसांचे श्रीमंताचे नोकर आहेत. त्यांचीही भेट होईल असें मतांत आणून, चित्रकूटास जाण्याचा निश्चय केला; व जाणारे मंडळींचा शोध लावून त्यांजवरोवर निघालों. वाटेनें मजल दरमजल जात असतां एका मुक्कामावर मजला सरदगर्माचा विकार होऊन अतिज्वर आला, तेणेंकरून वमन व रेचही बरेच झाले. ब्रह्मावर्ताकडील मंडळी ती. काकांच्या पक्की परिचयाची असल्यामुळें, त्यांनीं तेथेंच दोन दिवस मुक्काम केला. नंतर मला बरें वाटून आम्ही पुन्हा चालूं लागलों. चित्रकूटास येऊन हरीपंत भाव्ये यांचे घरां उतरलों; राजेश्री हरीपंत हे तीर्थस्वरूप काकांचे परिचयाचे होते. त्यांचें वय सुमारे पंच्याऐशी वर्षांचें होतें, परंतु सर्व शरीर स्वाधीन होतें. त्यांची स्त्री मरण पावली होती. पुत्र, कन्या मुळींच झालीं नव्हतीं, सबब एक दत्तक पुत्र घेतल्यावर त्याचें लग्न केलें. तोही पांच चार वर्षांनीं मरण पावल्यावर त्याची वायको व ते अर्शा दोघेंच होती. पुढें हरीपंत यांनीं वरसईस पत्र पाठवून, आपले सख्खे बंधूचा पुत्र काशीनाथराव हा दत्तक घेण्याकरितां चित्रकूटास आणिला होता, त्यास येऊन तीन वर्षे झालीं होती. दत्तविधान झालें नव्हतें. तो त्यांजपाशीं वरसईहून आल्यावर मागे त्यांचे तीर्थरूप मोरोपंत भावे यास देवाज्ञा झाली. ही बातमी त्यास दंग्याचे दिवस असल्यामुळें व डांका दगैरे सुरळीत चालत नव्हत्या, याजमुळें समजली नव्हती. मोरोपंतास अश्विन वद्य ९ स देवाज्ञा झाली ही खबर आम्हास शिंद्यांचे

20980

लष्करांत समजली होती. पुढे सर्वांच्या भेटी होऊन आम्हांस व त्यांस आनंद झाला. परस्पर कुशल वृत्ते कळवितां हेंही वर्तमान आम्हा सांगितले. मग पयोष्णी गंगेवर काशीनाथ यास नेऊन क्षौरदि कृत्य करविले. और्ध्वदैहिक कृत्य आटोपल्यावर आम्हीं चित्रकूटाजवळील कांहीं यात्रा केल्या. रामायणांतील प्रसिद्ध चित्रकूट पर्वतावर कामथानाथाचे यात्रेस गेलों. पयोष्णी गंगा शहराचे निकट भार्गी पश्चिमेस वहात आहे, ती उतरून राघोप्रयागीं स्नानें करून, कामथानाथाचें दर्शन घेऊन पर्वतप्रदाक्षिणेस गेलों. तेथें त्या पर्वतावर वानरें व माकडें हजारों आहेत. यामुळें भाजलेले चणे बरोबर घ्यावे लागतात. त्यांच्या हद्दी वांटलेल्या आहेत. हद्दीपर्यंत माकडें व वानरें यात्रेकरू लोकांबरोबर येतात, व त्यांस चणे, फुटाणे द्यावे लागतात. या पर्वतावर कोणी चढूं नये, असा शाप दिला आहे, व त्या पर्वतावर श्रीराम व सीता एकांतांत असतात, यामुळें तेथें कोणी जात नाही. लक्ष्मणही त्या पर्वतावर गेले नाहीत. जवळच एक दुसरा पर्वत आहे, त्याजवर फक्त लक्ष्मण राहतात, तेथेंही आम्ही जाऊन यात्रा करून आलों. त्या पर्वतावर पारिजातकाचे वृक्ष फार आहेत. तिकडील लोक पारिजातकाच्या काठ्यांनीं घराचीं ओम्हां केलीं वर कवले लावितात. पयोष्णी गंगेंत रोज स्नान केलें असतां, तीरीं वचनागाचे वृक्ष फार असून त्यांचे मुळांतून पाणी येत असल्यामुळें, अंगास कंडू उत्पन्न होतो.

असो. यात्रा करून परत चित्रकूट शहरांत आलों. राजश्री हरीपंत तात्यांनीं आम्हास असें सांगितलें कीं, वेदमूर्ति राजश्री चिमणभट्ट यास तुमचेवद्दल सांगितलें आहे, तर तुम्हीं त्यांना जाऊन भेटावें म्हणजे तूर्त निलय दानें देतील, व पुढें अनुष्ठानेही लावितील. असें हरीपंतांनीं सांगितल्यावरून त्याच दिवशीं सायंकाळीं आम्ही चिमणभट्टजीस जाऊन भेटलों. तेव्हां त्यांनीं तुमची अनुष्ठानाकडे एक महिन्याची योजना केली आहे, तर तुम्हीं उदईक सकाळीं आठ वाजतां यावें असें आम्हास सांगितलें. परंतु घराहून निघाल्यापासून आमचें दैव फिरलेंच होतें. आम्हास पैसे मिळणार कोणीकडून ? अनुष्ठान सुरू होण्यापूर्वीच शहरांत बखेडा उत्पन्न होऊन सर्व गोष्टी जागच्याजागीं राहिल्या.

श्रीमंत नारायणराव व माधवराव पेशवे हे इंग्रजाशीं विघडले नव्हते; परंतु त्यांचा दिवाण राधाकिसन म्हणून परदेशी होता तो विघडला होता. प्रथम जेव्हां

इंग्रजसरकारावर गहजब गुदरला तेव्हां तेथील कलेक्टर वगैरे साहेबलोकांनीं चित्र-
कुटाखालचा २५ लक्षांचा मुलख व डंघाईचा मुलख श्रीमंत नारायणराव पेशवे
यांचे स्वाधीन करून दप्तर स्वाधीन केलें, व आपण जीवभयास्तव पळून गेले.
मुलख स्वाधीन झाल्यावर दिवाणजीनें बंदोबस्ताकरितां म्हणून नवीन शिपाई
ठेविले. विघडलेल्या पलटणांस आश्रय दिला व दारूगोळा, तोफा वगैरे सामान
तयार करण्याचा कारखाना सुरू केला. परंतु नारायणराव पेशवे यांचे मनांत कोण-
तेही प्रकारचा किंतू आला नव्हता. इत्यादि हकीगती आम्हास चित्रकुटास आल्या-
वर समजल्या होत्या. आम्ही अनुष्ठानाचें आमंत्रण घेऊन घरां आलों तों अशी
वातमी समजली की, कपतानसाहेब* बरोबर दोन पलटणी घेऊन पयोष्मी गंगे-
पलीकडे दोन कोसांवर येऊन उतरला आहे. साहेबानें स्वाराबरोबर एक पत्र पाठ-
वून श्रीमंतास कळविलें की, आम्हास तुमचे भेटीचें प्रयोजन असल्यामुळें तुम्हीं
उदईक सायंकाळपर्यंत उभयतां बंधु दिवाणजीस बरोबर घेऊन आमचे गोटांत
येऊन भेटावें. बरोबर हत्यार किंवा शिपाई आणूं नये. श्रीमंतांचे मनांत स्वतां-
विषयीं कोणत्याही प्रकारचा संशय नसल्यामुळें आपण निर्दोषी आहों असें पूर्ण
जाणून व इंग्रजांचे न्यायावर भरंवसा ठेवून श्रीमंतांनींही लागलीच त्याच पत्रावर
उदईक येऊन भेटां असा शेरालिहून पत्र परत पाठवून दिले. तत्रापे या भेटी-
पासून काय होतें याची काळजी लागल्यामुळें उभयतां बंधूस सर्व रात्र झोप आली
नाहीं. ही वातमी शहरांत पसरतांच शहरचे लोक अगदीं तजा-वजा होऊन
गेले. जिकडे तिकडे याच गांठी चालूं होऊन हालचाल होऊन राहिली. कित्येक
लोकांचे अभिप्रायांत श्रीमंतांनीं जाऊं नये, गेल्यास व्यर्थ कैदेत पडून कदाचित्
प्राणासही मुकतील व सर्व शहर लुटलें जाईल असें होतें. कित्येक श्रीमंत निर्दोषी
आहेत व खरे रितीनें वागल्यास त्यांस भय नाहीं, असेंही म्हणत होते. रात्रौ
बारा घटकाचे सुमारास परदेशी दिवाणजी श्रीमंतांस भेटून न जाण्यबद्दल अनेक
प्रकारचा उपदेश करूं लागला. “ उदईक तुम्हीं जाऊं नये हेंच फार चांगलें आहे.
गेल्यास मूठभर दारू खर्च न होतां इंग्रजांचा मनोदय साध्य होऊन तुम्ही कदा-
चित् प्राणास मुकाल; तुमची जिद्दी सर्व लुटली जाईल. याजपेक्षां आपल्यापैकीं
दारूगोळा आहे, लढवय्यी लोक आहेत; आपण येथेंच राहून जंग करूं, यांत

* जनरल विहटलोक ६ जून १८५८ रोजीं चित्रकुटास आला. मालीसन.

लौकिक आहे. मनुष्यास कधीतरी मरणं आहेच, परंतु रांडमरणाने मरून जाणे हें तुमच्या शूर कुलास उचित नाही, अशीं अनेक प्रकारचीं शूरत्वार्ची भाषणे करून पेशव्यांचें मन वळाविण्याचा यत्न केला. परंतु त्याजवर त्यांचा कांहीं ठसा पडला नाही. शेवटीं राधाकिसन परदेशाने कळविलें कीं, आम्ही सर तुम्हाबरोबर येत नाही. आतांच आम्ही येथून दाहगोळा, तोफा, फौज वगैरे घेऊन जिकडे वाट फुटेल तिकडे निघून जाणार. परंतु तुम्हीं आम्हास खर्चाकरितां दोन लक्ष रुपये दिले पाहिजेत. न दिल्यास आम्ही जबरदस्तीनें घेऊन जाऊं. हें ऐकतांच श्रीमंतांनीं विचार केला कीं, हा मनुष्य जिवावर उदार झाला आहे, त्याजला आपण खुशीनें रुपये न दिले तर वाड्याबाहेर फौज आणली आहे, तीं सर्व लुटून फस्त करून टाकील. याजकरितां सामोपचारानें रुपये द्यावे हें बरें. असा विचार करून रुपये तेव्हांच दिले. ते रुपये घेऊन दिवाण वाड्यांतून बाहेर पडून सर्व फौज बरोबर घेऊन मध्य रात्रीस जंगलांत निघून गेला. दहा बारा कौसांवर पहाडी किल्ला बंदोबस्ताचा होता त्याचा आश्रय करून राहिला. इकडे श्रीमंतांनीं ज्योतिषीबुवास बोलावून आणून त्यास असें विचारलें कीं, उदईक सायंकाळपर्यंत आम्हास साहेबाचे भेटीस जाण्यास मुहूर्त केव्हां आहे तो सांगावा. तेव्हां जोशीबुवानें मुहूर्त उजाडतां साडेपांच वाजतां लग्नशुद्धी बरी आहे, बाकी दिवस उद्यांचा चांगला नाही, मर्जीस येईल तसें करावें. असें सांगितल्यावरून नारायणराव व माधवराव साहेबांनीं साडेपांच वाजतां जावें असा निश्चय केला.

आम्ही हरीपंत भावे यांचे माडीवर निजलों होतो. तेथें पाहटेच्या सुमारास जागे होऊन गोष्टी बोलत बसलों आहों, इतक्यांत स्वारांच्या घोड्यांच्या टापांचा टप-टप आवाज कानीं पडतांच धामधूम काय आहे हें पाहण्याकरितां रस्त्याकडील खिडक्या उघडून पाहतों तों श्रीमंतांची स्वारी साहेबांकडे जाण्यास निघाली आहे, असें दृष्टीस पडलें. बरोबर शिवंदीचे लोक सुमारे दोनशें विनहृत्यार होते. खुद्द श्रीमंत माधवराव व नारायणराव ज्ञेण्यांत बसले असून पुढें भालदार पुकारत होते. उजेडाकरितां शकडों मशाली पेटविल्या होत्या. त्या विनहृत्यार स्वारीचा थोट पाहतांच आम्हास झांशीवालीबाई किल्ल्याबाहेर पडून शत्रूचा घेर फोडण्याकरितां निघाली त्या वेळचे स्मरण होऊन फार वाईट वाटलें, व हे लोक केवळ अपमान व दुःख पदरीं घेण्याकरितां जात आहेत

असें वाहू लागले. स्वारी झराझर चालून उजेडताचे सुमारास पयोष्णीचे पार गेली. स्वारी साहेबांचे तंबूपाशी येऊन पांचली तों सहा घटका दिवस आला. पुढे जाणार इतक्यात साहेबांकडील स्वार येऊन त्यानें असें कळविलें कीं, सर्व लोकांनीं 'येथें राहून फक्त नारायणराव व माधवराव सोहबांनीं मेण्यांतून उतरून पायीच भेटीस यावें. बरोबर एकही मनुष्य घेऊं नये. त्या समयीं श्रीमंतास अति दुःख झालें, परंतु येथवर आल्यावर दुसरें गत्यंतर नाही व आपण निर्दोषी आहोंत असें मनांत आणून निरुपायास्तव मेण्यांतून खाली उतरले. व बरोबर एकही मनुष्य न घेतां तंबूकडे निघाले. श्रीमंत लोकांबरोबर छत्री धरण्याकरितां एक मनुष्य असतो परंतु तोही बरोबर घेऊं दिला नाही. दिवस ऐन प्रांभ ऋतूचे असल्यामुळे सूर्याचा प्रखर ताप सुरू झाला होता. श्रीमंतांस उन्हांत जाण्याचा कधीही प्रसंग नसल्यामुळे व चित्तवृत्तीचा क्षोभ झाला असल्या कारणानें त्यांची मुखकमलें आरक्त होऊन गेलीं, डोळे लाल झाले श्रीमंत तंबूसमोर येऊन पांचले तेव्हां साहेब खाना खात बसला होता. व पुढेही चार घटका श्रीमंताची दाद घेतली नाही. त्याजमुळे भर दोनप्रहरच्या उन्हांत तंबूसमोर छत्रीशिवाय श्रीमंतांस उभें रहावें लागले. त्यांस बसावयार कोणी खुर्चीही आणून दिली नाही. त्यांची अशी दीनावस्था पाहून त्यांचे लोक दूर उभे होते, त्यांस अति त्वेष येऊन त्वेषानें त्यांचे डोळ्यांस अश्रु येऊं लागले. परंतु त्यांचा कोणत्याही प्रकारचा इलाज चालेना. या शरीराच्या व अपमानाच्या तापामुळे श्रीमंतास दे माय धरणी ठाय झालें. जीव कासावीस होऊन सर्वांगास घाम सुटला. अति क्षुधा व तृषा उत्पन्न झाली, परंतु स्वीकारलेला मार्ग सोडणें गैर आहे असें समजून त्या सच्चशील पुरुषांनीं होणारा ताप गट्ट करून तसेच धीर धरून उभे राहिले. शेवटीं साहेब बाहेर येऊन एकदम तुम्हास सरकारचे हुकुमावरून कैद केलें आहे असें सांगितलें, व लागलीच गोरे शिपायांस भोंवतालीं गराडा घालण्यास हुकूम केला. याप्रमाणें नागवे तरवारीचे पहाण्यांत ठेविल्यावर जवळच एका झाडाखालीं श्रीमंतांचे मनुष्याकडून स्नान भोजनाची तयारी करविली, व तेथें त्यांस नेऊन गोरे शिपायांचे पहाण्यांतच दिवसाचा नित्य विधि त्यांचेकडून करविला.

दुसरें दिवशीं सकाळीं चार घटका दिवसास चित्रकूट शहरांत पांचसहाशें

गोरे व कांहीं काळे लोक येऊन श्रीमंतांचे वाड्यांत शिरले. समोर दिल्लीदर-
वाजावर नगरखाना होता त्यावर चहून नौवदी, नगारे, शिंगे वगैरे सर्व वाहेर
रस्त्यांत धडाधड लोडून दिले. वाड्यांत जाऊन सर्व कामगार मनुष्ये बोलावून
टीप करून कैद केली. तितक्यांत नारायणराव साहेबांची वायको जवळचे बंग-
ल्यांत जाऊन माडीवर बसली. गोरे लोकांनी सर्व जिदगी गाड्यांत भरून गोटांत
नेण्याचे काम सुरू केले. लहान मोठी भांडीकुंडी सर्व भरून घेऊन जात होते.
वाड्यापासून एक कोसपर्यंत एकसारख्या गाड्या वहात होत्या. सोने, रुपे, जडाव
हिरे, मोती, माणिक, मोहरा, पुतळ्या वगैरे सर्व घेऊन गेले. खाजिन्यांत कांहीं
एक ठेविले नाही. कापडाची दिंडे, सुटे कापड, विद्याने, सत्रंज्या, जाजमे,
लोड, तक्के वगैरे सर्व फरासखाना लुडून नेला. त्यांत कांहीं ठेविले नाही. हत्यारे,
तरवारी, बंदुका वगैरे वाड्यांत कांहीं ठेविले नाही. दही, दूध, तूप, साखर, गूळ,
तांदूळ, गहू वगैरे सर्व कोठी लुडून घेऊन गेले. फार काय लिहू ! सुपे, टोपल्या,
रोळ्या, चांगल्या लांकडी फळ्या, घोंगडी, कांबळे, विंध्या सुद्धा वस्तु मात्र नेली.
द्रोण, पत्रावळी देखील ठेविल्या नाहीत. नंतर नारायणरावांचे वायकोजवळ
जाऊन अंगावरील दागिने मागितले. तिने नथीखेरीज सर्व दागिने काढून दिले. ते
घेऊन आपले या गांवांत कोणी आप्त असल्यास तेथे राहण्यास जावे, हा मेणा
भोईसुद्धा तयार आहे असे सांगितल्यावरून बाईसाहेब ईश्वरस्मरण करून मेण्यांत
ब्रसून आपले माहेरचे आप्ताकडे निघून गेल्या. नंतर शिपायांनी देवघरांत जाऊन
देवांसहित सर्व उपकरणी नेली. शिवाय पाट, चौक्या, चौरंग वगैरे जिदगी
गाड्यांत भरून तमाम गाड्या नेल्या. चित्रकूटवाल्यांपाशी अर्थ बहुत असून व्यव-
स्थित सर्व जिनसा होत्या. एकंदर सोने, मोती जवाहीर मिळून चार कोटींची
मुख्य दौलत होती. याखेरीज भांडी वगैरे; जापैकी कांहींएक ठेविले नाही.*

या लुटीविषयी मालिसनने असे लिहिले आहे "In the palace itself
was stored the where-withal to compensate sold-
iers for many a hard fight. In its vaults and strong
rooms were specie jewels and diamonds of priceless
value" पान २०१ व्हा. ३. या लुटीवर हक्क कोणाचा आहे याजबद्दल सर
ह्यारेज व जनरल व्हीटलॉक या उभयतांत तंटा लागून हायकोर्ट आफ अॅडमिर-
ल्टीने व्हिटलॉकचे लोकांचा ह्या लुटीवर हक्क आहे असा निकाल दिला.

असो. त्यांचे मनुष्यांपैकी आचारी, पाणके, शिष्ये, हुजूर वगैरे बिनहत्यारी शंभर मनुष्ये ठेऊन बाकी माणसांस रजा दिली. वाड्यांत कारकून होते त्यांचाही-तपास करून सर्व कागदपत्रांचा थोडक्यांत हिशेब घेऊन त्यांनाही रजा दिली.

इंग्रज सरकारने दुसरे दिवशीं श्रीमंतांचे वाड्याभोंवतीं पूर्व पश्चिम, दक्षिण उत्तर, जितके वाडे होते, तितक्यांचे मालकांस हुकूम केला की, आठ दिवसांत तुम्हीं आपले वाडे पाहून टाकून जागा मोकळी करून द्यावी. नाही तर आम्ही वाडे मोडून टाकू. त्याप्रमाणें आठ दिवसांचे आंत वाड्याभोंवतीं मैदान करून टाकिलें. दुसरे दिवशीं चित्रकूटावर बंदोबस्ताकरितां कांहीं फौज ठेवून कप्तान-साहेब, श्रीमंत नारायणराव व माधवराव यांस वरोबर घेऊन धुळपुकारचे मुळखांत बांध्याचे बंदोबस्ताकरितां निघून गेला.

चित्रकूटांत कोढीं रुपयांचा ऐवज इंग्रजांनें लुटला, त्यांत हरिकर्ण रविकर्ण म्हणून एक अति श्रीमान् बांध्याचा सावकार होता, त्याचा ठेव ठेविलेला अर्थ लुटला गेला. पूर्वी हिंदुस्थानांत पेशव्यांनीं स्वारी केली त्या वेळेस जवळ पेशाचे पुरवठ्याकरितां एक सावकार घेण्याचे इच्छेनें श्रीमान् सावकाराचा शोध करूं लागले. तेव्हां हरिकर्ण रविकर्ण यांनें असें सांगितलें कीं, हिंदुस्थानांत माझी हुंडी चालत नाही असें एकही शहर नाही. असें सांगितल्यावरून त्या सावकारास पेशव्यांनीं हिंदुस्थानांतील स्वान्यांचे सोईकरतां आपलेबरोबर घेतलें. सावकारांनीं वांदें हें शहर चांगलें मनास आणून तेथेंच वाडा बांधला. त्याचे पुत्र-पौत्रही त्याच नांवानें प्रसिद्ध असून फार मोठे सावकार होते. बांध्याचा नवा जेव्हां विघडला तेव्हां सावकारांनीं कदाचित् वांदें शहर लुटलें जाईल, अशा धास्तीनें चित्रकूटचे यजमान विघडले नाहींत व तो किल्लाही चांगला मजबूद आहे, असें मनांत आणून चित्रकूटास अर्थ सुमार एक कोटीच्या मोहोरापुतळ्या पोंचवून श्रीमंतांचे खाजिन्यांत ठेविल्या होत्या, व त्याच खाजिन्यांत पोहे कुटणाऱ्या अनेक विधवा स्त्रियांनीं सर्व जन्मभर कष्ट करून मिळविलेले शेंदोनशें रुपये पुरचुंडी बांधून निर्भय पहारेबंदीचा वाडा समजून ठेविले होते. परंतु सर्वांचें नशीब फुटकें असल्यामुळे सर्वे अर्थ इंग्रज सरकारनें लुटला. आपला अर्थ सर्व लुटला असें समजतांच हरिकर्ण रविकर्ण यांनीं इंग्रज सरकारास असें कळविलें कीं, चित्रकूट

येथील लुट्टीत आमचा अर्थ, आम्ही बंड फितूर वगैरे किंचितही अपराधी नसून, व्यर्थ लुटला गेला आहे, आम्ही अर्थ ठेविल्याबद्दल जमाखर्चाचे कागदपत्र आपल्यास सर्व सांपडले आहेत, व आमचे अर्थाचे बतल्यावर आमचे नांवाची चिठी आहे. तो अर्थ आमचा; आम्हांस परत देण्याविषयी द्याऊ होऊन सरकारने हुकूम द्यावा. आमचा अर्थ एकदम नाहीसा झाल्यामुळे आमचे पेटीचे वगैरे सर्व काम अगदी बंद पडण्याचा सुमार आला आहे. सबब अर्थ आम्हांस परत देणे नसल्यास सरकारकडे आमचे रुपये व्याजी आहेत ते आमचे व्यापाराचे सोईकरितां आम्हांस एक महिन्याचे आंत सव्याज परत द्यावे. असा अर्ज होतांच इंग्रज सरकारने हरिकर्ण रविकर्ण यांचा लुट्टीत घेतलेला अर्थ परत केला. ही बातमी चित्रकूटास समजतांच तेथील पांहे कांडणाऱ्या विधवांनीं आपला पैका मिळण्याविषयी भडाभड अर्ज इंग्रज सरकारास केले; परंतु त्या विचान्यांची दाद कोठून लागणार ! हरिकर्ण रविकर्ण इंग्रज सरकारचा धनको असल्यामुळे त्यांचा एवज त्यांस परत मिळाला. गरीब विचान्या विधवांचे अर्ज कचऱ्याचे पेटीत गेले.

याप्रमाणें मौजा ऐकत कांहीं दिवस चित्रकूटांत आमचे यजमान हरिपंत भावे यांचे घरी राहिले. नंतर पुढें आतां काय करावें याचे विचारास लागलों. आम्ही चित्रकूटांत कांहीं द्रव्य मिळविलें, परंतु त्याचे वस्त्रपात्र वगैरे कांहींएक न घेतां रोख रुपये बरोबर घेतले, व कांहीं मंडळी बांध्यास जाण्यास निघाली होती त्याचे बरोबर बांध्यास कांहीं द्रव्य मिळविण्याकरितां जाण्याचा निश्चय करून निघालों.

वांदे शहराचा नबाब इंग्रजांशीं विषडला होता. प्रथम बंड झाले त्या वेळेस कांहीं पलटणी धुलपुकारचे नबावास मिळून त्यांनीं दंगा करून इंग्रजांचें फार नुकसान केलें होतें. पुढे इंग्रजफौज बांध्यास येऊन शहरास वेढा देऊन पांच दिवस लढाई केली. व शहर हस्तगत करून घेतलें. नबाबाचा सर्व वाडा लुटून फस्त केला. शहरचे लोक आमचें आतां काय होतें म्हणून अगदीं घाबरून गेले होते. परंतु त्यांचें पूर्वपुण्याईमुळे इंग्रजफौजेनें शहरास हात लाविला नाही. याप्रमाणें बांध्याकडील हकगित समजल्यामुळे वांदे शहर निर्भय मानून द्रव्य मिळविण्याच्या इच्छेनें हरिपंत भावे यांचा निरोप घेऊन बांध्यास जाण्यास निघालों. ब्रह्मावर्ताकडील कांहीं ब्राह्मण व कांहीं चित्रकूटाकडील मिळून नऊ ब्राह्मण आम्हांशींवाय होते. बरोबर एक गाडी भाड्याची घेतली होती, त्यांत सर्वांनीं आपआपलीं गांठोडीं ठेविलीं होती,

व सर्व आम्हीं पायीं चालत होतां. मजल दरमजल जातां जातां एके दिवशीं सकाळीं उठून सर्व मंडळी चालूं लागली. आमची सामानाचीं गांठोडीं गाडींत असून अंगांत बन्धान, नेसलला पंचा व अंगावर उपरणें व तंबाखूचा बटवा, त्यांत सातूची पिशावी, साखर, मेथीचा वाळलेला पाला व एक पितळेचा मोठा कटोरा एवढें ऐश्वर्य जवळ होतें. बाकीचीं चिरगुटें-पांघरुणें व भांडीं वगैरे सर्व चीजवस्त गांठोज्यांत होती व गांठोज्यांची गाडी पहाटेस आमचे अगोदर रवाना केली होती. दहा वाजण्याचे सुमारास एका गांवाशीं छायेखालीं उतरून स्नानसंध्यादि कर्में आटोपून पुनः चालूं लागलों. दिवस उन्हाळ्याचे असल्यामुळें सूर्याचें तेज अति प्रखर पडून जीव कासावीस होऊं लागले म्हणून पुनः एकवार झाडाचे छायेखालीं बसून वारांवर दोहोचे सुमारास पुनः चालूं लागलों. मंडळी एकमेकांशीं बोलत चालत होती. आम्हीं चुलतेपुतणे मागाहून बोलत बोलत चालत होतां. बोलतां बोलतां काका कांहीं बोलत नाहींत असें पाहून मी त्यांजकडे पाहिलें तों काकांचें तोंड आरक्त झालें होतें, नेत्र लाल झाले होत व शरीराचे झोकांडे जाऊं लागले होते. ही दशा पाहतांच मी घाबरून जाऊन काकांस हातानें धरून चालूं लागलों. परंतु पांच दहा मिनिटांत त्यांस उन्हाची लूक पूर्ण लागून सर्व भार माझे आंगावर टाकिल्या व काका बेशुद्ध झाले. तेव्हां सर्व मंडळीस हाक मारून त्यांस काकांची स्थिति दाखविली. सर्वांनीं असें सांगितलें कीं, जवळच एक विहीर आहे, तेथे त्यांस घेऊन जावें नंतर सर्वांनीं मिळून काकांस त्या विहिरीवर नेऊन झाडाचे छायेखालीं माझे अंगावरील उपरणें जमिनीवर आंथरून त्याजवर ठेविलें. रसी व लोट्याएवजीं एक पितळेची तपेली घेऊन मी विहिरीवर धांवत जाऊन पाणी काढून आणलें व काकांचें डोळ्यांस व मस्तकास लाविलें. बटव्यांतील मेथीचा पाला काढून पाण्यांत कुसकरला व काकांस बसले करून सर्वांगास चोळला. परंतु त्यांस कांहीं केल्यानें शुद्ध येईना. त्या वेळेस मी वेड्यासारखा होऊन मंडळीस विचारूं लागलों कीं, येथून गांव किती दूर आहे ? मंडळी मगूं लागली कीं, दोन कोस मागेपुढें गांव नाहीं. थेंथें आसन्न बराच खोळंबा झाला. आमची भाड्याची गाडी लांबवर गेली आहे, तिला संध्याकाळीं मुक्कामावर गांठलें पाहिजे. येथे आम्ही सर्व बसलों तर गाडी मुक्कामावरून चुकून जाईल. आम्हांस येथें बसतां येत नाहीं व आमचें नुकसान होईल. आम्हांस गेलें पाहिजे असें म्हणून ते सर्व नऊ असामी उभे राहिले. हे शब्द

ऐकतांच माझे पोटांत धस्स होऊन माझे अवसान गळून गेलें. आतां ह्या सर्व असामी मजला अरण्यांत सोडून गेले तर माझी व काकांची काय अवस्था होईल, हें मनांत येऊन मजला रडूं कोसळलें. तेव्हां मी गयांवयां होऊन मंडळीचे पायां पडून बोलूं लागलों कीं, तुम्हीं ब्राह्मण आहांत; तशांत काकांचे परिचयाचे आहांत; तुम्ही या दीन ब्राह्मणाला संकटांत सोडून जाऊं नका. मजला इकडील भाषा साफ येत नाही व काकांस शुद्ध नाही, श्वास मात्र राहिला आहे. मागेंपुढें दोन कोसांचे आंत गांव नाही, याजकारितां काकांस येथें सोडून गेलां तर कदाचित् मृत्यूही येईल. मजवर कृपा करून मला या संकटांतून काढलें तर मी तुमचें उपकार जन्मभर विसरणार नाहीं. आपण काकांस उचलून या पुढील गांवांत घेऊन जाऊं; मग तुम्ही गेल्यास हरकत नाही. असें मीं पुष्कळ प्रकारें त्यांची विनवणी करून बोललों; परंतु त्या कठिणहृदयांस माझी-दया आली नाही. आमची गाडी बूर गेली आहे, आम्हांस तिला मुक्कामावर गांठलेंच पाहिजे, असें म्हणून मंडळी चालती झाली. तेव्हां मीं रडत रडत त्यांचे मागें धांवत जाऊन त्यांस विनविलें कीं, आपली गाडी पुढें गेली आहे तर दोन जलदी चालणारे असामींनीं पुढें जाऊन गाडीस मुक्कामावर गांठून थांबवावें. बाकी सात असामी येथें राहून मजला संकटांतून काढा. या अनाथाला अरण्यांत सोडून जाऊं नका. असें म्हणत शेंपन्नास कलम दीनासारखा रडत रडत त्यांचे मागें गेलों व मागें फिरण्याविषयी त्यांची विनवणी केली, परंतु ते निर्दय ब्राह्मण थांबले नाहीत. शेवटीं त्यांस मीं सांगितलें कीं, तुम्हीं आमचे जातभाई असून या देशांत राहिल्यामुळें अति निर्दय झाला आहांत. तुम्हांस तुमचे जातभाईची व स्नेह्यांची मुद्धा द्या येत नाही. एकवार तरी तुम्ही मजवर दया करून तुमचे मित्राकारितां आपला निर्दयपणा टाका. गाडी पुढें जाऊन नुकसान झालें तरी हरकत नाही, मी यथाशक्ति तुमचें नुकसान भरून देईन. तुमच्या पापामुळें ब्रह्मावर्त क्षेत्रीं लुट्यांत तुमचें नुकसान काय कमी झालें आहे ? तुम्ही आणखी मित्रत्यागाचें भयंकर पातक करूं नका. इत्यादि निःशर्तना करूनही त्यांस मागें फिरविण्याचा यत्न केला; परंतु ते पाषाण-हृदयीं ब्राह्मण उलटे झराझर चालू लागले. तेव्हां मला क्रोध अतिशय येऊन माझे हात, पाय, ओंठ थरथरा कांपूं लागले. व तोंडांतून शब्द निघेनासा झाला. मग मीं निरुपायास्तव तेथेंच उभा राहून त्या ब्राह्मणाधर्मांस शाप दिला. " तुम्ही नराधम ब्राह्मणबीजाचे खचित नव्हत. तुम्हांस या घोर पापाबद्दल नरकवास यावत-

चंद्रदिवाकर भोगावा लागेल. तुमच्या भ्रवंशावर आम्ही चित्रकूटाहून निघालो असतां या अरण्यांत आम्हांस संकटांत सोडून जातां याजवद्दल परमेश्वर तुम्हांस खचित शासन केल्यावांचून राहणार नाही. असें म्हणतां म्हणतां ते ब्राह्मण दिसतनासे झाले, मग मी रडत रडत काकापाशीं येऊन बसलों.

त्या प्रसंगांत माझे हृदयांत जो दुःखोदधि उसळून गेला, त्यापुढें मोठ्या वादकांतील समुद्राचा क्षोभही अगदीं शांत आहे, असें म्हटलें तरी साजेल. एक तर त्या क्रूर ब्राह्मणाच्या निर्दयतेमुळें माझे चित्त अगदीं खवळून गेलें होतें, परंतु माझा नाईलाज असल्यामुळें त्या क्रोधाचें पर्यवसान केवळ अश्रूंतच होई. इकडे काकांची दुर्धर चिंता येऊन पडली होती. आतां मी यांस शुद्धीवर आणण्यास काय यत्न करूं व येथेंच जर मला टाकून काका स्वर्गवासी झाले तर त्यांची मी व्यवस्था कशी लावूं. गावांत जाऊन कांहीं मदत घेईन तर रात्र पडून माणसें येण्याचे पूर्वीच काका, कोल्हे, कुत्रे वगैरे दुष्ट श्रावपांच्या भक्ष्यस्थानीं पडतील. इत्यादि निरनिराळ्या तरंगांनीं माझे मन व्याकूळ होऊन गेलें. मजला मदत करण्यास या वंडाचे दिवसांत या रस्त्यानें कोण भेटणार, आणि भेटला तरी तो मला महापातक्याला मदत कां करील, असें मनांत येऊन डोळ्यांतून एकसारख्या अश्रुधारा चालल्या. पुन्हा एकवार मनांत उमेद येऊन रसी, लोटा घेऊन धांवत जाऊन विहिरीचें पाणी काढून आणलें, व काकांच्या डोक्यावर शिंपडलें, नेत्रांस लाविलें. वटव्यांतील साखर, मेथ्याचा पाला काढून कटोऱ्यांत कालवून अंगास लाविला, परंतु त्यांस शुद्ध घेईना. मी दुःखानें वेढा होऊन काकांस मोठमोठ्यानें हांका मारिल्या, परंतु ते ओ कसचे देतात ! याप्रमाणें एक तासभर खटपट केली, तरी यश घेईना. तेव्हां अत्यंत भांवावून जाऊन माझे अवस्थान अगदीं सुटलें व मी मोठमोठ्यानें रडूं लागलों. आतां मला हे खचित सोडून जाणार असें वाटूं लागून काकांचे मोठेपणाची मला आठवण येऊ लागली. त्यांचे ओळखीनें व विद्वत्तेनें उज्जयिनी, जाल्हेर, झांशी ब्रह्मवर्त इत्यादि ठिकाणीं सुख कसें झालें, अशा अनेक तऱ्हेच्या आठवणी होऊन अधिकाधिक रडूं कोसळलें. अनेक वार, दुःखांतून-केवळ प्राणसंकटांतून सुटून परमावधि आनंद झाला, त्या आनंदाचा कळस येथें झाला काय असें वाटून माझा शोक भडकून गेला. लहानपणापासून इत्थंभूत सर्व वृत्त डोळ्यांसमोर उभें राहिलें, 'मजला विष्णु दृष्टीस पडेल तो सुदिनच समजला पाहिजे.' ह्या

मातुश्रींचे शब्दाची आठवण येऊन कंठ दाडून गेला. तीर्थरूपांचे, हरपितांचे, त्याच्या शपथेचे स्मरण होऊन दुःखाने जीव कोंबून गेला. त्यांचा तर वृद्धापकाळ झाला आहे, पण घरचे संसाराचे ओझे माझे डोक्यावर आहे, त्या संसाराची आतां काय वाताहात होणार, या एका बऱ्यान्याचे ऐश्वर्याने घरी परत मी कसा जातो, त्या गुलामांनी आमचा गाडीत असलेला सर्व अर्थ चोरला असेल, व त्याकरितांच त्या दुष्टांनी हे काम केले असेल, इत्यादि अनेक विचारांनी मन उद्धिन्न होऊन रडतां रडतां डोक्यांतून पाणीही पडेनासें झाले. संध्याकाळचा सुमार झाला. सूर्य तांबडा होऊन बहुतेक क्षितिजावर जाऊन पोचला. सर्व आकाश व पृथ्वी सूर्याचे तांबड्या किरणांनी रक्तमय व उदास दिसू लागली. वृक्ष निश्चल दिसून मेल्यासारखे भासू लागले. मीहि निश्चल प्रेतासारखा होऊन काष्ठवत् झालेल्या काकांचे डोक्याशी वसलों होतो.

यापुढे रात्रीचा समय होऊन व रात्र पडल्यावर सर्पांनी व श्वापुदांनी भरलेल्या अरण्यांत मी आपला व काकांचा जीव कसा वांचवूं ही कल्पना मनांत येतांच दुःखाने व माझ्या अनाथ स्थितीने अगदी व्याकूळ होऊन एकदम उभा राहिलों व पश्चिमेकडे तोंड करून हात जोडून प्रार्थना केली. हे सूर्यनारायणा ! मजवर दया कर. तू ब्राह्मणाचा कैवरी आहेस ? मला एकट्याला या अरण्यांत टाकून जाऊ नकोस. असे म्हणताच त्याचे रूपेने, काकांचे पूर्वपुण्याईने व आमच्या कुटुंबाचे नशीवाने, सर्वांत हरीपंताच्या विलक्षण ईश्वराराधनाप्रभावाने एक रांगडा गाडीवान दुरून येतांना दृष्टीस पडला. त्यास पाहतांच मजला परमावधि आनंद होऊन एकदम मी त्या गाडीकडे धांव ठोकली. गाडीजवळ जाऊन त्यास काकांची सर्व हकीकत सांगितली व काकूळतीने विनवणी केली की, कसे तरी करून काकांस गाडीत घेऊन या जवळील गांवांत पोचव. मी तुजला दोन आणे मजूरी देईन. या दुःखांतून पार पाडल्यास मी तुझे उपकार जन्मभर विसरणार नाहीं. असे सांगतांच त्यानें कबूल केले, व आम्हीं दोघांनी काकास उचलून गाडीत ठेविले, व मी गाडीत काकाजवळ वसून गाडी चालेती केली. तेव्हां गाडीवान याने या गांवांत माझे अप्त पुष्कळ आहेत म्हणून मी गांवांत येणार नाही; गांवाबाहेर ठेवीन असे सांगितले. गांवाजवळ येऊन पोचतांच एका लिंबाचे झाडाखाली आम्हीं काकास उतरून ठेविले व मी पंच्या अंगावर टाकून मान सावरून नीट करण्याच्या नादास

गुंतलों. तों इतक्यांत गाडीवान भाड्याचे पैसे न घेतां बैल उधळीत चालता झाला. हें पाहतांच मी त्याजमागें पैसे देण्याकरितां धांवत गेलों, परंतु गाडी दूर गेल्यामुळें नाईलाज होऊन परत आलों. नंतर मला वाटू लागलें कीं, हा कोणी तरी ईश्वररूपी गाडीवान मजला दुःखांतून काढण्याकरितां आला होता यांत संशय नाही. कारण त्यास दुसरीकडे जाण्याचें असून या गांवांत त्याचे मनांत येण्याचें नसतां मजला येथवर पोचविलें व पैसे न घेतां निघून गेला. शिवाय परमेश्वराचा धांवा करितांच गाडीवान पुढें येऊन ठाकला, हा चमत्कारच झाला. मला प्रत्यक्ष परमेश्वर भेटला असतांना मीं मूर्खानें त्याचें चरण धरून आपले जीवितानें सार्थक केलें नाहीं. याज-वद्दल मला पुष्कळ वेळपर्यंत अति पश्चात्ताप झाला. अशा विचारांत गर्क आहे तों दोन रांगडे ब्राह्मण येतांना दृष्टीस पडले. त्यांजपार्शीं जाऊन त्यांस काकांचें सर्व वृत्त सांगून दोन पैसे देण्याचें कबूल करून काकांस गांवांत नेवविलें व पिंपळाचे पारावर आपलें उपरणें आंथरून वरती ठेविलें. त्या पाराभोंवतीं ब्राह्मण, कुळंबी वगैरे लोकांची वस्ती होती.

सर्व दिवसभर श्रम केल्यामुळें मजला भूक अत्यंत लागून जीव अगदीं गळून गेला. काकांस श्वास होतां व त्यांचें अंगही गार पडलें नव्हतें. हें निव्द मनांत आणून काका सावध होतील अशी मला आशा उत्पन्न झाली होती. काका सावध झाले तर त्यांस लागलीच खावयास लागेल असें मनांत आणून प्रथम काहीं खाव-यास तयार करण्याच्या उद्योगास लागलों. गांवांत हिंडून कुंभाराचा शोध करून पाण्याकरितां एक मडकें व खिचडीकरितां एक मडकें अशीं दोन घेतलीं. नंतर वाण्याच्या दुकानीं जाऊन मुगाची डाळ, तांदूळ व मीठ इतके जिन्नस घेतले, आणि पारावर परत येऊन पाण्याची चौकशी करूं लागलों, तीं पाराजवळची विहीर खारे पाण्याची आहे, व गोडें पाणी दूर आहे, असें समजलें. तेव्हां मोठ्या कष्टानें गोडे पाण्याचे विहिरीवर जाऊन पाणी आणलें. प्रवासांत काय काय प्रकारचें दुःख आहे, याचें पक्कें चित्र डोळ्यांसमोर उभें राहिलें. इतक्या खटपटीस घटकाभर रात्र झाली. नंतर गवऱ्यांची थाळ रचून मडक्यांत खिचडी शिजत ठेविली. तों एक बैरागी तेथें होता त्यानें माझे सर्व वृत्त पाहून सदय होऊन काकांची हकीगत विचारिली व असें सांगितलें कीं, तुम्ही या खाऱ्या विहिरीतील पाणी काढून त्यांचें मस्तकावर शिंपीत बसा. दोन चार घागरी पाणी शिंपलें म्हणजे तो ब्राह्मण सावध होईल. असें सांग-

तांच गोडे पाण्यानें घागर भरलेली होती म्हणोन आसपास मातीची दुसरी एक घागर मिळण्याविषयीं यत्न करितां एका सदय वाईनें एक मातीची घागर दिली. मग पाणी शिंपडण्याचा प्रकार सुरू केला. इकडे खिचडी शिजत होती. रात्र चांदण्याची होती, त्यामुळें साफ दिसत होतें. घागर भरून आणोन कांहींवेळ शिंपडून अर्धी घागर झाली म्हणजे मस्तकावर पाण्याची धार धरीत असें, याप्रमाणें चार घागरी पाणी घातलें, तेव्हां काका शुद्धीत येऊन त्यांनीं असें भाषण केलें कीं, अरे विष्णू, मजला थंडी फार वाजते, पाणी पुरें कर. असे काकांच्या तोंडचे शब्द ऐकतांच मजला जो आनंद झाला त्यास उपमा नाहीं. मग काकांनीं प्रश्न केला कीं, नऊ असामी ब्राह्मण कोठें गेले? ते समयीं मीं त्यांस सर्व हकीगत सांगितली. ती ऐकून काकांस गार्हिवर आला तो सांवरत नाहींसा झाला व मलाही गार्हिवर येऊन बोललों कीं, काका, या देशांत तुम्हाशिवाय मी अनाथ झालों होतों, परंतु ईश्वराचे कृपेनें माझे मला तुम्हीं परत मिळालांत, असे. आतां बोलणीं पुढें होतील, तुम्हांस भूक लागली असेल, मी खिचडी शिजविली आहे ती थोडीशी खा. असें म्हणून सोवळें नव्हतें सबब एक दोर कंबरेस लाऊन बटव्याचा फडका मिजवून लंगोटा नेसून, खिचडी थोडी ओले पंचावर घेऊन तोंडी लावण्यास साखर घेतली आणि काकांस गेली पितक्री खावूं घालून त्यांस कोरडें वन्न नेसवून एका उपरण्यावर निजविलें, व मीही ते दिवशीं स्वस्थपणें खिचडीभोजन केलें. इतकें होईतों रात्र दहा घटका झाली. आतां तुम्हांस चालत जाण्याची शक्ति येईपर्यंत येथेंच राहिलें पाहिजे. गाडींत आपलें गांठोडें गेले व त्यांत आपले रुपये गेले, परंतु त्याचा आतां शोक करून उपयोग नाहीं. तूर्त बटव्यांत दहा रुपये आहेत तितक्यावर होईल तितका गुजारा करूं. गेल्या रुपयांचा शोक कशास पाहिजे ? आपण जिवंत राहिलों तर शेंकडों रुपये मिळतील. परमेश्वरानें तुम्हांस आंचविलें हाच परम लाभ मानला पाहिजे. इत्यादि बोलणीं होऊन स्वस्थ मनानें पिंपळाचे पारावर निद्रा केली. सकाळीं उठून दूध तूप साखर आणून काकांकरितां लवकरच भोजन तयार केलें. याप्रमाणें सकाळ संध्याकाल लवकर भोजन ओटापीत होतों. आठ दिवस राहिल्यानंतर काकांस थोडी शक्ति आली व चार चार कोस रोज चालूं असें त्यांनीं सांगितल्यावरून तेथून निघालों.

परमेश्वराच्या कृपेनें एका संकटांतून निघालों तों दैव विपरीत असल्यामुळें

नळ राजाप्रमाणें दुसऱ्यांत येऊन पडलों. जातां जातां आम्ही एका पुऱ्यांत म्हणजे सुमारें दहा पंधरा घरांचे खेड्यांत लिवाचे झाडाखालीं उतरलों. तेव्हां एक वृद्ध ग्रामस्थ येऊन आम्हांस सांगूं लागला कीं, येथून वीस कोसांवर जलालपुरास लढाई होऊन इंग्रज सरकारचा जय झाला आहे, व बंडवाले पळून गेले आहेत. याजकरितां आम्हांस इंग्रज सरकारचा असा हुकूम आहे कीं, येथें कोणीही मुशाफर अगर बैरागी आल्यास त्यास कैद करून जलालपूर येथें पाठवून द्यावें. जलालपुरास फांशी लावून ठेविली आहे. जो सांपडेल त्यास फांशी देतात. हें ऐकतांच आमची पांचांवर धारण बसली. आम्ही त्या वृद्धाचे हातापायां पळून सांगितलें कीं, आम्ही बंडवाले नाहीं, यात्रेकरी पितापुत्र आहों. आम्हीं दक्षिण देशाचे राहणारे असून इकडे यात्रेकरितां आलों ते या भयंकर तापत्रयांत सांपडलों. याजकरितां आम्हांवर दया करा. तें ऐकून तो वृद्ध सदय होऊन म्हणाला, वरें आहे, आम्ही मुद्दाम तुम्हांस त्रास देणार नाहीं. परंतु चौकशीकरितां येथें पलटणी लोक आले तर तुमचें नशीब. तुम्ही मग रस्ता सुचेल तसें करा. असें म्हणून तो निघून गेल्यावर आम्ही स्नानभोजनें केलीं. आम्ही घरून कोणत्या कुमुदृतांवर निघालों होतो हें मला समजत नाही. त्या मुदृतांचा योग आम्ही एका संकटांतून निघावें तो दुसऱ्या संकटांत पडावें, दुसऱ्यांतून निघून तिसऱ्यांत पडावें अशाप्रमाणें संकटपरंपरेंत पडून अत्यंत दुःखी व्हावें असाच होता. आम्ही जेवण होऊन स्वस्त बसलों नाहीं तो अकरमात कांहीं यमस्वरूपी गंगापारी काळे पलटणीचे लोक तेथें आले. त्यांनीं आम्हांस पाहतांच ठीक आहे, तुम्हीं दक्षिणी बंडवाले आहां, तुमचें नांव काय ? तुम्हांस जलालपुरास घेऊन गेलें पाहिजे, मग तुम्हांस साहेब मारो अथवा तारो, असें म्हणून त्यांनीं आम्हांस कैद केले. आम्ही जिवाचे भीतीनें व्याकूळ होऊन त्यांची अनेक प्रकारें विनवणी केली, व आम्ही लढवई नसून सुवईकडचे भद्रभिक्षुक आहों, आम्हींस तुम्ही जीवदान द्यावें, वगैरे सर्व हकीगत सांगितली; परंतु त्यांनीं—आम्हांस हुकूम आहे त्याप्रमाणें तुम्हांस जलालपुरास नेलेंच पाहिजे. तुमची हकीगत तुम्हीं साहेबास सांगा. मग तो तुम्हांस पाहिजे तर सोडील,—असें सांगून ते आपले जेवाखायचे उद्योगास लागले. आम्हीं भयातुर होऊन ठिकाऱ्या ठिकाणीं वेड्यासारखे बसलों. उदईक पहाटेच आम्हांस घेऊन जलालपुरास निघण्याचा त्यांचा बेत दिसला; परंतु संध्याकाळचीं

जेवणें करण्याची आम्हांस इच्छा हेईना. जिवाच्या भीतीनें भूक, तहान, निद्रा सर्व नाहीशी होऊन आमचे मनांत अनेक विचार येऊं लागले. जलालपुरास गेल्यावर साहेब आम्हांस सोडावयाचा नाही असें आम्हांस निर्विवाद वाटून आम्ही फांशी जाणार अशी दुस्तर भीति येऊन पडली. शेंकडों ठिकाणीं जिवावर प्रसंग आले, परंतु आपला मृत्यु जलालपुरासच ठरला असल्यामुळे त्या सर्वांतून वांचलों गेलों व ह्या पुण्यांत येऊन ह्या यमकिंकरांच्या हातांत सांपडलों. “ विवाहृश्वार्थं अन्नं च जननं मरणं तथा ॥ कंठे बध्वा दृढं सूत्रं यत्रस्थं तत्र नीयते ॥ शेवटीं गुढ्यावर हात टेकून दीनवदनांनीं त्या यमस्वरूपी हांसत खिदळत असलेल्या शिपायांकडे संध्याकाळ होईपर्यंत पहात बसलों होतो. प्रत्येकाचे मनांत निरनिराळे विचार चालले होते. आम्ही फांशी गेल्याची बातमी आपले घरीं कळेल कशी, याचेंच कांहीं वेळपर्यंत मला वाईट वाटत होतें. चार घटका रात्र झाल्यावर ते शिपाई लोक आम्हावर पहारा नेमून झोपी गेले. मनुष्याचे मनांत विचार चालले म्हणजे ते कोणत्या थरास पोचतात याचा कांहीं नेम नाही. विचार करितां करितां मला असें सुचलें कीं, जर ध्रुव नक्षत्र पाहिलें तर सहा महिने मृत्यु नाही, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. तर आपण ध्रुव नक्षत्र पाहिलें म्हणजे आपल्यास कांहीं एक भय नाही, असें वाटून मी काकांस ध्रुव नक्षत्र दाखविण्याकरितां बाहेर बोलाविले. मग आम्ही दोघांनीं ध्रुव पाहिला, व आपल्या ठिकाणीं कांहीं वेळ स्वस्थ मनानें येऊन बसलों. त्या वेळेस दोन गौड ब्राह्मण आम्हावर पहारा करीत होते. त्यांनीं आम्हांस तुम्ही काय करितां असें विचारल्यावरून आम्ही त्यांस वाक्यासह ध्रुव नक्षत्र पाहिल्याचें फळ शास्त्रांत सांगितलेलें सांगितलें. आमचे सुदैवानें त्या ब्राह्मणांनीं लहानपणीं कांहीं शास्त्राभ्यास केला होता, त्यांचे ठिकाणीं आम्हाविषयीं किंचित् पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊन त्यांनीं आम्हास अनेक धर्मसंबंधें प्रश्न केले, व आम्हीही आपला कार्यभाग साधेल या आशेनें बरेच पांडित्य केलें. तेव्हां त्या शिपायांची आम्ही भिक्षुक आहों अशी खातरी होऊन त्यांनीं आम्हास सांगितलें कीं, आम्ही तुम्हांस गांवांचीं नांवें लिहून देतो, त्या गांवावरून जालवणास जावें, नाही तर फुकट मारले जाल. कोणत्या मनुष्याची कोणत्या प्रकारें ओळख पडून त्याजपासून आपल्यावर कसे उपकार होतात हें दैवत्रिं मोठें अतर्क्य आहे. असो. त्यांनीं वचन दिल्यावर आम्ही

स्वस्थपणेनिद्रा केली. सकाळीं उठून त्या शिपायांपासून गांवे टिपून घेतलीं व त्यांचे उपकार मानून त्यांस राम राम करून आम्ही चालते झालों. आणि यादी-प्रमाणें मुक्काम दरमुक्काम करीत जालवणास जाऊन पोचलों.

भाग ७ वा.



ग्वालहेर व मध्याह्निदुस्थान.

इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे ।

हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥

यादीप्रमाणें मुक्काम दरमुक्काम करीत आम्ही जालवणास पोहोंचून तेथें विष्णु-मंदिरांत उतरलों. तेथें एक प्रमाणिक उपनांवाचा ब्राह्मण, ग्वालहेरीहून आलेला भेटला; त्यानें लष्करांत बंडवाले लोकांनीं केलेल्या दंग्याची समग्र हकीकत सांगितली. ती येणेंप्रमाणें:—ग्वालहेरींत शिंद्यांच्या पदरीं लढवाई लोक होते, ते तात्या टोपी यांनीं फितूर केले असल्यामुळें, कालपीवर मोड झाल्यावर बंडवाल्यांनीं ग्वालहेरीकडे रांख फिरविला, व मुरारावर शिंद्यांच्या फौजेची छावणी होती. तेथें पोहोंचून मोर्चा बांधला; व शिंदे यांस असें कळविलें कीं, आम्हांस खर्चीकरितां चार लक्ष रुपये द्यावे, नाहीं तर लढाईस सिद्ध व्हावें. तेव्हां दिनकरराव राजवाडे दिवाण यांनीं जबाब दिला कीं, आम्ही लढाईस तयार आहों. जयाजीमहाराज शिंदे व दिवाण व इतर सर्व मंडळीं मुरारचे नदीवर पोचून लढाईची सिद्धता केली. शिंद्याकडील कित्येक लोकांनीं तेव्हां शिंद्यांस असें कळविलें कीं, आम्ही लढाईचा आव-मात्र घालूं, परंतु पेशव्यांवर गोळा टाकणार नाहीं; कारण ते आमचे व तुमचे सर्वांचे मालक आहेत. इतक्यांत बंडवाले लोकांकडील तोफेस बत्ती झाली, व त्यांनीं वाजू लागली. शिंदे व दिवाण यांनीं आपलेकडील गोलंदाजास तोफेस बत्ती देण्याविषयी सांगण्याची शिकस्त केली, परंतु गोलंदाजांनीं-आम्ही निमकहरामी-

पणा करणार नाही--असा जबाब दिला. राजवाडे घोड्याखाली उतरले व राजाही खाली उतरला व तोफेस बत्ती देऊं लागले, परंतु तोफांत बाजरीच्या थैल्या घातल्या असल्यामुळे तोफा पेटेनात; ते समयी राजा व दिवाण घाबरून गेले, व घोड्यावर स्वार होऊन आग्रबास जाण्याचा विचार करून घोडे पिटाळले. इकडे लढाईचें तोंड लागलें, इकडील तिकडील शें दोनशें माणसें जाया झालीं नाहीं इतक्यांत समजलें कीं, राजा व दिवाण निघून गेले, तेव्हां शिंद्याकडील लोक पळून गेले. लढाई बंद झाली. श्रीमंतांनीं शाहाजाण्या वाजवून ते लष्कराकडे येण्यास निघाले. शिंदे सरकारचा फुलवाग म्हणून एक अति रमणीय वाग होता, त्यांत शिरून बंगल्यांत श्रीमंत एक रात्र राहिले. बंडवाल्यांनीं वागेचा सर्व विध्वंस केला. हत्ती, उंट वगैरेनीं झाडें उपटून टाकिलीं. बंगल्यांतील आरसे-सुद्धां फोडले. इकडे शहरांत सराफा वगैरे ठिकाणीं मनुष्ये फिरतनाशीं झालीं, व दुकानें बंद पडलीं. मग श्रीमंतांनीं दवंडी पिटवून दुकानें उघडवून व्यवहार सुरू करविला. प्रथम शहरांत सरकारवाड्यांत कोणास पाठवावें असा रावसाहेब विचार करितात तों झांशीवाली बाई शहरांत जाण्यास तयार होऊन तिनें आज्ञा मागितली. श्रीमंतांनीं सांगितलें कीं, शहूचें शहर आहे, वाड्यांत अनेक धोके असतील, बंदोबस्तानें जावें. तेव्हां बाई देनशें स्वार बरोबर घेऊन मोठ्या सावधपणानें शहरांत शिरल्या व सराफ्यांतून मोठ्या थाटानें बंदुकांचे आवाज काढीत, शिंद्यांचे वाड्यांत प्रवेश केला, वाड्याकडील पिछाडीकडे लोक मुळींच गेले नाहीत. कारण बायजाबाई शिंद्यांचे कारकून तेथें होते, त्यांनीं इकडे बाईसाहेबांचें राहणें आहे, इकडे आपला मनुष्य येऊं नये, असें सांगतांच झांशीवालीनें सर्व लोकांस ताकीद दिली कीं, जीं कुळुपें बाईजाबाईचीं असतील तिकडे आपणांस जाणें नाहीं. बायजाबाईसाहेब चार पांच दिवसांपूर्वींच वाडा त्रोंडून परेडीकडे निघून गेल्या होत्या. झांशीवालीनें वाड्यांत आघाडीकडे जाऊन सर्व जिंदगी आपल्या कबजांत घेतली, व ताल्याटोपी आणि श्रीमंतांस निरोप पाठविला कीं, आपण आतां यावें, वाड्यांत कांहीएक कपट नाहीं. तेव्हां रावसाहेब मोठ्या थाटानें शहरांत येऊन, लुहळू बाजारांतून वाड्यांत आले. शिंदे सरकारचे कारभारी, कारकून वगैरे भेटले, त्यांस श्रीमंतांनीं सांगितलें कीं, आम्हांस येथें ब्राह्मणभोजन करणें आहे; तेव्हां उद्यांपासून येथें मुक्तद्वार भोजनाचा बंदोबस्त करावा. वेसनाचे लाडू पकवान करून

पात्रां एक रुपया दक्षिणा घावी; असें आम्ही आहो तोंपर्यंत चाललें पाहिजे. तेव्हां वाकनीस वगैरेनां “ महाराज हुकूम करतात त्याप्रमाणें सर्व सिद्धता आहे, बंदोबस्त करतो ” म्हणून सांगितलें. आणि दुसरे दिवसापासून मुक्तद्वार सुरू केलें. दर पात्रास रुपया दक्षिणा मिळूं लागली. दोनचार दिवसांनंतर शिंदे सरकारची गंगा-जळी म्हणून खजिना ठेवण्याची जागा, महादजी बाबा होते तेव्हांपासून होती, ती गंगाजळी कोठे आहे म्हणून तपास करून, रावसाहेब व तात्या टोपी व झांशीवाली वगैरे सर्व सरदारांनीं जाऊन तो खजिना आपल्या ताब्यांत घेतला. सोनें, रुपें, मोती वगैरे सर्व अर्थ पाहून, तात्या टोपी यांनीं प्रश्न केला कीं, जर महादजीबाबा शिंदे सरकारापासून यांत अर्थ ठेवीत आले तर तसा अर्थ येथें कां नाहीं ? तेव्हां गंगा-जळीवरील मुख्य कारभार्यानें उत्तर दिलें कीं, अर्थ ठेवीत आले, परंतु जशी जशी खर्चाची गरज लागली, तसा काढून खर्चही करीत गेले; व केव्हां केव्हां हलीमानाही झाली. हें ऐकून त्यांचें समाधान झालें. मग असा विचार ठरला कीं, आपण येथें येण्यानें निर्भय झालों असें नाहीं; मुलखाचा बंदोबस्त ठेवण्यास आपल्यापाशीं फौज नाहीं. इंग्रज आतां येऊन येथें लढाई होईल; तेव्हां आपल्यास जंगलांत जावें लागेल. यास्तव जितका अर्थ मिळेल तितका संपादन केला पाहिजे, त्या यथून पश्चिमेस पाण्याची जागा पाहून, तेथें कांहीं लोक ठेवून मग तेथें सामानसुमान पोचविलें पाहिजे. असा ठराव झाल्यावर शिंदे सरकारच्या घरीं जितक्या मौल्यवान जिनसा होत्या त्यांचा लिलाव सुरू केला. विछायती होत्या त्याही आणोन बारा-दरीपुढें रास केली. मौल्यवान वस्त्रें शहरांत कोणी घेईना, तेव्हां चौथे भागांत वर्णन केलेल्या नाटकी लोकांना, तीं राजवस्त्रें थोड्या किंमतींत मिळालीं; ते लोक कोंकणचे होते व अशीं वस्त्रें नाटकास मिळणें कठीण असें जाणून त्यांनीं तीं विकत घेतलीं. भरजरी पैठण्या २५, २५ रुपयांना घेतल्या. असो. याप्रमाणें शिंदे सरकारची दौलत हस्तगत करून हत्ती, घोडे, तोफांचे बैल, तोफा व कांहीं बंदवाली फौजही हस्तगत करून घेतली. श्रीमंत ग्वाल्हेरीस अठरा दिवस होते; मुक्तद्वार सुरू होतेंच, मुरारवर एक पलटण होती, व शहरचा बंदोबस्त चांगला ठेविला होता. अठरावे दिवशीं अकरापासून बाराचे सुमारास, एकाएकी लोक घाबरून शहरांत गोंगाट सुरू झाला. व आग्र्याहून इंग्रजी फौज येऊन, तिनें मुरारचे पलटणावर हल्ला सुरू केला. तेव्हां झांशीवाली बाई, तात्या टोपी व रावसाहेब घोड्यावर

वसून वरोवरचे लोक घेऊन मुरारकडे निघून गेले. मुक्तद्वारांत ब्राह्मणभोजनाची धांदल उडून गेली. उदक सुटून ब्राह्मण भोजनास बसले होते, कांहीं ठिकाणी दक्षिणा ठेविली होती, कांहीं ठिकाणी नव्हती. तोंच भयाचे योगानें ब्राह्मण पात्रें टाकून उडून गेले; एकही मनुष्य तेथें राहिला नाहीं. इकडे लढाईत झांशीवालीस बंदुकीची गोळी लागली तथापि मानिलें नाहीं. तों तरवारीचा वार मांडीस लागला. ते समयी घोड्यावरून खाली पडतां पडतां तात्याटोपी यांनीं बाईंचें प्रेत घोडा पुढें घालून धरिलें. आणखीही लोक जमले, त्यांनीं प्रेत आणले. बंडवाले लोक पळूं लागले, व इंद्रजाचे लोक पुढें होऊन बंडवाले लोकांच्या तळावर तळ दिला. इकडे बाईंचें प्रेत नेमलेल्या जागेवर नेऊन दहन केले. याप्रमाणें त्या शूर बाईला रणांगणांत मृत्यु येऊन तिला सद्गति मिळाली; पण बंडवाल्यांच्या बाजूस एकाएकी प्रत्यक्ष वीरश्रीच नाहींशी झाली असें म्हटलें पाहिजे.

दुसरे दिवशीं जयाजीराव महाराज व दिनकरराव साहेब शहरांत येऊन वाड्यांत पोहोंचले, तों तेथें गाथा, सतरंज्या वगैरे बैठका सुद्धां नाहींत. तेव्हां सावकार लोकांस आणून व त्यांजकडून ऐवज काढून, नवान सरंजाम भांडीकुडी वगैरे सर्व अग्राधिकी व शहरांत दवंडी पिडून बंदोबस्त केला. राजाच्या वस्तु किंमत देऊन लोकांनीं नेल्या होत्या त्या जसजशी बातमी लागली तसतशा किंमत न देतां परत घेतल्या. त्या प्रसंगांत नाटकवाले विचारे नागवले व संकटांत पडले. त्यांचें बिऱ्हाड जप्त केलें जाऊन तेथें राजवस्त्रे सांपडलीं तीं घेतलीं गेलीं व त्यांस कैदही केलें. त्यांचा ऐवज कांहीं सावकारांकडे होता तोही दण्डादाखल जमा केला गेला. याप्रमाणें त्यांची दुर्दशा झाली. मात्र दिवाण दिनकरराव हे कोंकणचे असल्यामुळें त्यांनीं त्यांस शिक्षा न देतां दोनचार दिवसांनीं सोडून दिलें. याप्रमाणें ग्वाल्हेरचें राज्य परत मिळून शिंदे इंद्रजाचे विचारे राज्य कळूं लागले. बंडवाले लोक पश्चिमकडे पळून गेले ते तेथेंच आहेत, वगैरे हकीगत त्या ब्राह्मणांनीं आम्हास सांगितली.

नंतर आम्ही उभयतां असा विचार केला कीं, चित्रकूटचे श्रीमंत हल्लीं बांधास कैदेंत आहेत, तेथें शंभर सव्वाशें रुपये रोजचा खर्च होत आहे, तेथें जाऊन कांहीं द्रव्य मिळवून कोठें जाणें तें जावें. असा वेत करून जालवणाहून निघून मजल दरमजल बांधास पोचलो. तेथें पहारेकरी यांचे परवानगीनें काका

श्रीमंतांस भेटले. त्यांनी उदईक नित्यदानास यावें म्हणून आज्ञा केली. त्याप्रमाणें जाऊन रोज नित्यदानें घेत होतां. तेथें हरिकर्ण रविकर्ण म्हणून एक गुजराथी सावकार होता. त्यानें अन्नछत्र घातलें आहे. दक्षिणी ब्राह्मण, सुवासिनी, विधवा वगैरे बारा वाजेतों येतील तितक्यांस तेथें जेऊं घालतात. दक्षिणा पाव आणा मिळतो. या कारणानें बांध्यास दक्षिणी ब्राह्मणांची वरीच वस्ती आहे. आम्ही तेथें दहा दिवस होतां. तेथून ब्रह्मावर्तास जावें असा विचार करून निघालों, तो रस्त्यांत अकस्मात पांच चार स्वार येऊन त्यांनीं आम्हांस खर्चास १० रुपये देऊन बाकी ७५ रुपये व जिन्नसपान्नस आमचे लुटून नेले. तेव्हां परत शिंद्याचे लष्कराकडे फिरलों. विचार केला कीं, काशीयात्रेकरितां रुपये जमा करावे म्हणून यत्न करितां, परंतु आधीं रुपये मिळत नाहींत, आणि मिळाले तर चोर लुटून नेतात; तेव्हां आतां ग्वालहेरीभोंवतालीं असावें असा विचार करून फिरत होतां. तुंदेलखंडांत सूर्ययंत्र म्हणून फार प्रसिद्ध क्षेत्र आहे; तेथें महाव्याधीचे लोक कांहीं दिवस राहिले असतां महाव्याधि दूर होते असा लौकिक ऐकिल्यावरून आम्ही तेथें जाऊन यात्रा केली, तें स्थान फार रमणीय आहे. देवालयानजीक मोठी नदी आहे. पूर्वपश्चिम चाळीस धनुष्यें उदक आहे. त्यास सूर्यवर्त म्हणतात. तेथें स्नान केलें असतां ज्या पातकांनीं अंगावर अष्ट प्रकारचीं कुष्ठें होतात तीं नाहींशीं होतात. श्रीसूर्याचें देऊळ फार मोठें आहे. देवळाचे मध्यभागीं चतुरस्र एक फार मोठा चवुतरा आहे. त्या चवुतरावर मध्यभागीं कुहंदी सहाण तांबडे रंगाची, दोन अडीच हातांची वाटोळी, शिसें ओतून पक्की बसविली आहे, त्याजवर सूर्ययंत्र काढलेलें आहे. यंत्राचे मध्यभागीं केशरकर्णिक जागा आहे, तेथें मध्यान्ही मोठ्या दिव्याचे वातीची जशी ज्योत असते त्याप्रमाणें लखलखितां तेज, यंत्राचे मध्यभागीं पडतें. तें थोडा वेळ असतें, त्या संधीस तेथें दर्शनाची दाटी फार जमते; परंतु देवळासभोंवतालीं आवार नाहीं, सबव चोर्हीबाजूनें लोक येऊन यंत्राच्या मध्यभागाचें दर्शन घेतात. कुठी व्याधिष्ठ लोक तेव्हां नदींत स्नान करून ओल्यानें वाट पाहत असतात. मग ज्योतीचें दर्शन करून नमस्कार करून जातात. देवळाभोंवतीं दोन दोन तीन तीन मजली धर्मशाळेची फार गर्दी आहे. कारण धनिक लोकांस व्याधि कोठेंही झाली म्हणजे ते येथें येऊन सेवा करून राहतात. आम्ही तेथें चार पांच दिवस

स्नान तीर्थविधि वगैरे करून होंतों. नंतर तेथून निघून जातांना चौटत दहा बारा स्वार भेटले. त्यांस विचारतां आम्ही श्रीमंत रावसाहेबांचे नोकर आहों, आमचे बरोबर येत असल्यास चलावें, जवळच तळ आहे, असें सांगितलें. तेव्हां आम्ही त्यांजबरोबर श्रीमंतांच्या मंडळींत गेलों.

या वेळीं श्रीमंतांपाशीं फौज बरीच होती. एकंदर लढवई लोक सुमारे २० हजार होते, व बाजारबुणगे १० हजार होते. दक्षिणी ब्राह्मण आठ दहा होत व आचारीपाणकेही होते. त्यामुळे आम्हांस कोणतीच काळजी राहिली नाहीं. आम्ही बंडवाल्यांबरोबर जात असतां देश कोणता हें भान मुळींच राहिलें नाहीं. पर्जन्यकाळचे दिवस होते. जातां जातां जयपुराचे जवळ गेलों. जयपुरवाल्यांपासून बंडवाल्यांनीं खंडणी घेतली; याशिवाय लहानसहान राजेरजवाडे रस्त्यांत लागले त्यांजपासूनही खण्डणी घेतली. नंतर बुंदीकोटच्या राजाकडे बंडवाले वळले व बुंदीकोटाहून आठ कोशांवर चांगली जागा पाहून तेथें तळ दिले; व बुंदीकोटाचे * राजास स्वाराबरोबर पत्र धाडलें. त्यांत मजकूर असा कीं, आम्ही धर्माकरितां इंग्रजाबरोबर लढत आहों, यास्तव तुम्ही आम्हांस दोन लक्ष रुपये द्यावे. न घाल तर आम्ही लहून घेऊं. तें पत्र स्वारांनें राजास नेऊन दिलें. राजांनें सर्व सरदार जमा करून विचार केला, तेव्हां असें ठरलें कीं, हे बंडखोर लोक आहेत, त्यांस विनाकारण रुपये देऊं नये. नंतर स्वाराला तोंड जबानीच असा निरोप सांगितला कीं, सार्वभौम इंग्रज बहादुर आहे, त्यास खण्डणी द्यावी लागते, त्यास तुम्ही सुखान्तून काढून लावा; म्हणजे आम्ही तुम्हास खण्डणी देऊं. हा निरोप स्वारांनें आणतांच बंडवाल्यांनीं बुंदीकोटावर चाल केली. मला हगवणीचा उपद्रव होता म्हणून आम्ही तेथेंच राहिलों. चार पांच दिवसांनीं बुंदीकोटाकडील हकीगत एका गृहस्थानें सांगितली कीं, श्रीमंतांकडील लोकांनीं शहरानजीक जाऊन मोरचे बांधून तोफेस बत्ती दिली, राजाकडील लोक सरदार वगैरेही रणभूमीवर तयार होऊन आले. राजापाशीं फौज मराठी होती व ब्रूदुका तोड्यांनीं पेटविण्याच्या होत्या. एक प्रहरभर लढाई झाली. श्रीमंतांकडील लोक लढवई असल्याकारणानें राजाच्या

* ही गोष्ट केचा इतिहास पाहतां झालरा पाटण कोट्याखालील एक राजा आहे तेथील आहे.

फौजेचा मोड झाला, व ते लोक दशादिशा पळून गेले, व राजाही त्या गर्दीत पळून गेला. श्रीमंतांकडील लोक हल्ला करीत शहरच्या दरवाज्यापाशी येऊन शहरांत शिरले. शहरची लूट ज्यास सांपडेल त्यास बक्षीस ठरली होती, व सरकाराकडील द्रव्य श्रीमंतांनी घ्यावें असें ठरलें होतें. पलटणी टोळ्यांनी, शहरांत शिरून तमाम लूट केली. या शहरांत लोक बहुत धनिक होते, तो अर्थ सर्व पलटणच्या शिपायांनी घेतला. राजवाड्यांत राजाची राणी, मातुश्री व चार भोगांगना अशा सहा स्त्रिया माडीवर एका जागेंत आंत कडी लाऊन बसल्या होत्या. रावसाहेब व तात्या टोपी यांनी खजिनदारापामून खजिना आपल्या ताब्यांत घेतल्यानंतर तिसरे मजल्यावर रावसाहेब खुद्द जाऊन असें म्हणाले की, राजाचे मातुश्रीस मी नमस्कार करतो, व राजाच्या स्त्रिया माझ्या बहिणी आहेत. मी धर्माकरितां प्राणावर उदक सोडून या प्रसंगांत बुद्धिपूर्वक पडलों आहे; तशांत सरकारी फौज धर्माकरितां बिघडून आपल्यास सांपडली, याजमुळें जें करूं तें होईल, म्हणून या कर्मास आरंभ केला. सर्व राजेरजवाडे यांनी सामर्थ्यांनुरूप पैशाची मदत केली, त्याप्रमाणें येथेही दोन लक्ष रुपयांची मागणी केली; परंतु आम्हीं लढाईस येतो असा निरोप आल्यावर मजकडे दोष नाही. तथापि आपण भिऊ नये. माझ्याकडून कोणतेंही पातक व्हावयाचें नाही. आपण दरवाजा उघडून राज्याप्रमाणें जेवणें खाणें करावी. आपला लहान मुलगा आहे, त्यास गादीवर बसवून आम्हीं येथून जाऊं. आम्हांस राज्याची जरूरी नाही, व वस्तुमात्राचा नाशही करणें नाही. असें सांगतांच राजाच्या मातुश्रीनें दरवाजा उघडला. नंतर रावसाहेब क्षणभर तेथे बसून आपले गोटांत निघून आले. खजिन्यांत तीन चार लक्ष रुपये रोख होते ते मात्र घेतले, काहीं वस्त्रें घेतलीं, व गडूं व तुरीची डाळ, व घोडे व बैल घेतले. रावसाहेबांनीं स्वतः राजपुत्रास मोठ्या थाटानें मिरवणूक काढून गादीवर बसविलें. याप्रमाणें हकीकत कळली. या राज्यांत मोर फार आहेत. कारण येथें मोर मारण्याचीं मनाई आहे. तेथून बंडवाले कूच करून निघाले, परंतु शिपाई फार उन्मत्त झाले. शहरचे लुटीचा अर्थ शिपाई लोकांपाशी फार झाला होता. प्रत्येकाच्या कमरेशीं अर्थाचा कसा होता. नंतर हैदराबादचा निजाम बंडवाल्यांस मिळणार आहे, अशी बातमी लागल्यावरून बंडवाले लोक दक्षिणेकडे फिरले, व नर्मदा उतरून सातपुड्यांतून दक्षिणेंत

जाण्याचा रस्ता काढावा असे ठरले, तेव्हां आम्ही त्याजबरोबर जाण्याचे सोडून देऊन ब्रह्मावर्ताकडे फिरलो. मी हगवणीने अशक्त झाल्यामुळे हळुहळू चालत, व कोठे मिळेल तेथे गाडी करित जाऊ लागलो, तो एके दिवशी बेटमा म्हणून शहरासारखा गांव लागला तेथे येऊन पोहोचलो. शहरांत शिरून बाजारांत शिधा-सामग्री घेण्याकरितां गेलो, तो शहर ओस दिसू लागले. रस्त्यांत माणूस भेटना. उतरण्याकरितां जागेचा शोध करितां एक घर एकाने दाखविले. तेथे शिरतां मालकाने सांगितले कीं, आम्ही शेणवी आहो, तशांत गांवांत मरगीचा उपद्रव चालू आहे, व आमचे येथेही मनुष्य लागले आहे, तेव्हां तुम्ही गांवाबाहेर ओढा आहे तेथे जाऊन, स्वयंपाक वगैरे करून रात्री पाहिजेल तर येथे रहा-वयास यावे. प्रवासांत भयंकर प्रसंग कसे येतात याची साक्ष पटविण्याकरितांच कीं काय, आम्हांस ते गांव लागले. आमचेबरोबर आणखी एक ब्राह्मण वाटसरू चालत होता, तेव्हां आम्ही तिघे शिधा व गाठोडी घेऊन गांवाबाहेर गेलो. तेथे नदीकांठां स्नाने करून स्वयंपाकाची तयारी करू लागलो तो विस्तव नाही. इत-क्यांत एक प्रेत जवळच जाळण्यासाठीं आले, त्याचेबरोबर विस्तव होता, तो मी मारू लागलो. विस्तव नेणारा मनुष्य मागे पुढे पाहू लागला, तेव्हां मी त्यास धर्मशास्त्र सांगितले कीं, हा अग्नि स्थंडिलावर ठेऊन स्थापित केला जाईल, तेव्हां क्रव्यादाग्नि होईल, तो देऊ नये; सध्या हा लौकिकाग्नि आहे. तेव्हां त्यानें आम्हां-स अग्नि दिला. असो. भोजनें करून आम्ही रात्री वस्तीकरितां शेणव्याचे घरीं आलो व ओटीवर निद्रा केली. पहाटेस शेणव्याच्या घरीं आणखी एक बाई लागली. घरचीं माणसें औषधोपचाराचे उद्योगास लागली व आम्ही उठून रस्ता आक्रमिण्यास आरंभ केला. जातां जातां उजाडण्याच्या सुमारास आमचे सोबत्यास एकाएकी रेंच झाला, तोहें घागरभर. तेव्हां आम्हां सर्वांचे धावे दणणले. आलेल्या गोष्टीस सादर असावे, यीशियाय आपले हातीं काय आहे, असें मानून आम्ही पुढे गांव लागला तेथे वस्ती केली, व सोबत्यास पुष्कळ औषधोपचार केला; परंतु त्याचे मरण त्या गांवांत ठरले होतें, त्याप्रमाणें बारा वाजण्याचे सुमारास त्याचे प्राणोत्क्रमण झाले. नंतर गांवचे पाटलास बोलावून त्याच्या चीजवस्तांची यादी करून सर्व माल त्याचे हवालार्ता केला, व शवाचे दहन गोवण्यांनीं केले; कारण तेथे लांकडे मिळत नव्हती. एक वांसा आणून

त्याला तें प्रेत बांधून आम्ही स्मशानांत नेलें, व त्यास अग्नि दिला. नंतर स्वच्छ स्नानें करून गांवांत येऊन पुढच्या गांवास गेलों. तेथें भोजन तयार करून अन्नग्रहण केलें, व रात्री तेथेंच वस्ती केली. तो दिवस आम्हांस फार भयंकर गेला. दुसरे दिवशीं हळुहळू मार्ग आक्रमण करून एका मुक्कामावर आलों. तेथें बरेच दिवस विश्रांति घेतली. श्रावणाचा महिना असून पाऊस फार पडत होता. भाद्रपदमासी पुन्हां कूच केलें तों रस्त्यांत एका मुक्कामावर, ब्रह्मावर्ता-कडील दोन ब्राह्मण काकांच्या परिचयाचे दक्षिणेकडून आले. त्यांनीं बंडवाल्यांची पुढील हकीगत सांगितली, ती फार महत्वाची असल्यामुळे येथें लिहून ठेवितों.

नर्मदा उतरून सातपुड्यांत जाण्याच्या इराद्यानें बंडवाले निघाले तेव्हां मार्गे-पुढें अडीचशें स्वार चालत असत. ह्या स्वारांजवळ मोठमोठे घोडे असून त्यांचेपार्शीं हस्तनळीच्या तोफाही असत. त्यांपैकीं मार्गील स्वारांनें असें कळविलें कीं, दोन मजलांवर इंग्रजांची फौज व मद्रासी काळी पल्लण पाठलाग करीत येत आहे. अशी बातमी लागतांच डबल कूच करून—म्हणजे रोज पंधरा पंधरा कोसांची मजल मारून—बंडवाले नर्मदेवर येऊन पोचले. तेथें इंग्रजांची फौज होतीच. नर्मदेस नाव नसून पर्जन्य फार पडत असल्याकारणानें पाणीही पुष्कळ चढलें होतें. तेव्हां महासंकट पडलें. ईश्वर वाट कशी देतो अशा विवंचनेंत त्या मुक्कामावर त्यांची रात्र गेली. पहाटेस तात्या टोपी यांनीं चार स्वार बरोबर घेऊन सर्वांस असें सांगितलें कीं, नर्मदातीरास कोठें तरी पायउतार असल्याचे शोधास जातों. असें सांगून नर्मदेच्या तीरीं गांवोगांव शोध करीत चालले, मुळांच बंडवाले लोक जेथें जात तेथें त्यांची बातमी लागतांच गांवांतील लोक पळून जात; गांवांत अतिवृद्ध व बालक मात्र रहात. तात्या टोपी यांनें हुशंगाबाद दक्षिण तीरावर आहे, त्याचे पूर्वेस ईशान्य बाजूस सद्दिपा घाटाचे उत्तरेस जंगलांत लहानसा गांव आहे तेथें बहुत चौकशी केली, परंतु नर्मदेस उतारा आहे असें समजलें नाहीं. तों त्या गांवीं एक शूद्र अतिवृद्ध ९० वर्षांचा भेटला; त्याजपार्शीं तात्या टोपी बसून सर्व हकीकत सांगून त्याला असें विचारलें कीं, नर्मदेस पायउतारा कोठें आहे तें सांगावें, तुला शंभर रुपये बक्षीस देऊं. याप्रमाणें त्यास राजी करून त्या वृद्धा-पासून उताराची माहिती मिळविली. त्यानें स्वतः नर्मदाकाठीं येऊन जागा दाख-

विली आणि तात्या टोपी व स्वारांनी त्यांचे शब्दावर भरवंसा ठेऊन नदीत घोडे घातले. तेथे पात्र फार रुंद असून खाली वाकू होती. शूद्रानें दाखविल्याप्रमाणें समोरचे खडकावर नजर ठेऊन चालले तों पाणी छातीवर खोल नाही व पाण्यास ओढही नाही असे पाहिलें. पलीकडे जाऊन पुन्हा परत येऊन त्या वृद्धास रुपये देऊन संतुष्ट केलें. व लागलेच स्वार पाठवून सर्व लष्कर तेथें नर्मदातीरां आणविलें. त्या समयी सर्व बंडवाले भिऊन गेले होते. कारण नर्मदा नदी पर्जन्यामुळे फार वाढली आहे, भयंकर पात्र दिसत आहे, असे आपसांत बोलत होते. इतक्यांत रावसाहेबांनी घोड्याखाली उतरून नर्मदेस नमस्कार घालून हळदकुंकू वाहून भरजरी शालू व जरीकाठी खण गंगेस अर्पण केला, आणि प्रार्थना केली कीं, गंगावाई ! तूच आतां रस्ता देशील तर उपाय आहे, असे म्हणून घोड्यावर बसून घोडा पाण्यांत घातला. मागोमाग तात्या टोपी, जळका रामभाऊ वगैरे सरदारांनी घोडे घातले व पलीकडे निघून गेले. मग लष्करांत ओझ्याचे बावीस हत्ती होते ते नर्मदेत उभे करून लोक हत्तीवरून उतरूं लागले. सर्व सामान सुद्धां उतरून, दक्षिण तीरानें पुन्हा सांडियाच्या घाटावर येऊन, बहुत झाडी होती तेथें तळ दिली. सर्वांचीं मनें निर्भय होऊन आनंदानें आपापलीं जेवणें करण्यास लागले. इतक्यांत इंग्रज मागें लागला होता तो संध्याकाळचे सुमारास नदीवर पलीकडे पोहोचून त्यांनीं तोफेस बत्ती दिली. तात्या टोपी यानेंही जवळच टेकडी होती त्याजवर तोफ नेऊन आवाज काडूं लागले. तेव्हां इंग्रजास आश्चर्य वाटलें कीं, नर्मदेस पूर आला असोन सर्व लष्कर पलीकडे कसें गेलें ? इकडे पृथ्वीवर असा लौकिक झाला कीं, ' श्रीमंतांस नर्मदेनें वाट दिली. नदीस पूर आला होता; इंग्रजी फौज आली तों वाट नाही. ' असा. इंग्रजानें नावांचा वगैरे बंदोबस्त करून नदी उतरण्याची खटपट चालविली. श्रीमंतांकडील फौज आठ दिवस तेथें तळ देऊन होती. नंतर तुंदीकोट्याकडील लढत येथून पुढें परोवर नेणें कठीण, असें जाणोन सर्वानुमते तेथेंच वडाचे झाडाखाली खुणेनें पुरून ठेविली. मुख्य ठेवणारांत श्रीमंतांचा हुज्या व तात्या टोपी होते. मग तेथून कूच करून सातपुड्यांत गेले. रस्त्यांत शेंतांचें बरेंच नुकसान केलें. मक्याचीं शेंते शिपायांनीं खालीं. उंसाचीं गुन्हाळें लागलीं होती तेथेंही लूट केली व ऊंस खाल्ले. तों हैदराबादेस पाठविलेले लोक आले; त्यांनीं रावसाहेब व तात्या टोपी ह्यांस असें सांगितलें कीं,

हैदराबादवाला अनुकूल नहीं, इकडे आल्यास नाश होईल. असा मजकूर समज-
तांच सर्व फौजेसुद्धां ते माघारे फिरले. पळणी लोकांजवळ छुटीपासून अर्थ
फार झाल्याने वेळेचे वेळेवर हुकूम उठत नाहीसा झाला, तरी माघारे फिरले.
सातपुड्यांत महिषा पंधरा दिवस राहिले. नंतर झांशी व सागर यांचे दरम्यान
जंगल बहुत आहे, त्याचे आश्रयानें रहावें असा विचार करून तेथें पोहोचले तों
फौज फार कमी झाली. कितीएक पळटणी लोक पळून गेले. इंग्रजांनीं जाहि-
रनामा लाविला होता कीं, ज्या लोकांस आमचें भय वाटत आहे, त्यांनीं भय
सोडून शिपाईपणाचा ड्रेस टाकून हत्यारविरहित खुशाल आपआपले घरीं जाऊन
निर्भयपणानें रहावें. त्यावरूनही कैक लोक बंड सोडून घरीं गेले. आम्हीं विचार
केला कीं, आपण बंडांत अर्थ संपादनाकरितां आहों तो तर मिळत नाही, तेव्हां
आपणही बंड सोडून ब्रह्मावर्तास परत जावें. याप्रमाणें विचार करून बाहेर पडून
जात आहों तों तुमची आमची संगत पडली. आतां एकमेकांस जपून ब्रह्मा-
वर्तास जाऊं. याप्रमाणें त्या ब्राह्मणांनीं हकीकत सांगितली. नंतर
आम्ही सर्व मिळून मजल दरमजल करीत करीत ब्रह्मावर्तास जाऊन
पोचलों, व तेथें वेदशास्त्रसंपन्न बाबा कर्वे यांजकडे बिऱ्हाड करून राहिलों.
तेथें श्रीमंतांचे बाग मोकळे होते. त्यांत सकाळीं जाऊन फुलें, बेल, तुळशी बहुत
आणून देवपूजन करीत असों. व क्षेत्रांतील देवाळ्यांचीं दर्शनें घेत असों. याप्र-
माणें कार्तिक मास तेथें राहिलों. असो. येथून बंडाची हकीकत संपली,* तत्रापि
आमची पुढील हकीकत थोडक्यांत देतां.

* रावसाहेब कोठें नाहीसे झाले त्याचा पत्ता नाही." व तात्या टोपी पकडला
जाऊन फांशी गेला हें इतिहासप्रसिद्ध आहे.

भाग ८ वा.



तीर्थयात्रा.

धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानाम् ।

स ह्येक एव परलोकगतस्य बन्धुः ॥

ब्रह्मावर्तास कार्तिक मास संपला. पुढें काशीस जाण्याचा विचार करूं लागलों. द्रव्य कसें मिळेल या विचंचनेंत होतों. इतक्यांत वे. शा. रामचंद्र शास्त्रीबुवांनी सांगून पाठविलें कीं, बेलसियाचा राजा तुळापुरुष करणार आहे. तें अनुष्ठान कुंड-मंडपाचें आहे, तेव्हां तुम्हांस आमचेबरोबर येऊन अनुष्ठान पार पाडलें पाहिजे. बेलसियाचें ठिकाण ४०।४५ कोस असून उत्तम तीन लक्षाचें होतें, व राजा ऋग्वेदी ब्राह्मण होता. राजाचें वय ८० वर्षांचें व राजपत्नी ७५ वर्षांची असून औरस संतति नाहीं. त्यांनीं मुद्दाम शास्त्रीबुवांस मेणा पाठवून बोलविलें होतें. नंतर मी दानमयूख, दानचंद्रिका इत्यादि ग्रंथ पाहून अनुष्ठान तयार केलें. नंतर शास्त्री-बोवा आणखी कांहीं ब्राह्मणांसमवेत आम्हांस घेऊन बेलसियास गेले. शास्त्री-बोवांचें वय त्या समयीं पाऊणशें वर्षांचें होतें. तो पुरुष केवळ राजरत्नच होय. कांहीं वेदपठण करून नंतर न्याय व व्याकरणाचें अध्ययन केलें होतें; व गाणेंही चांगलें शिकले होते. श्रीमंत बाजीरावसाहेबांचे आग्रहावरून श्रीमंतांसमोर फक्त पुराण वाचीत असत. श्रीमंतांपाशीं ५५ वर्षे आश्रयाला होते, व लक्षावधि रुपये मिळविले होते. श्रीमंतांकडे श्रौतसंबंधी व कौण्डिन्य स्मार्त प्रकरणीं जे संकल्प होत होते ते शास्त्रीबोवा सांगत असत. श्रीमंतांचे पदरीं राघवेंद्राचार्य, अप्पा-शास्त्री मीमांसक, तातुदीक्षित भडकमकर वगैरे खरी विद्वान् मंडळी होती. तरी धर्मशास्त्र शास्त्रीबुवांनींच सांगितलें पाहिजे. याप्रमाणें शास्त्रीबुवांचा लौकिक चोर्हीकडे होता. असो मजल दरमजल आम्हीं बेलसियास पांचलों. एक बंगला आम्हांकरितां स्वतंत्र दिला होता तेथें सर्व मंडळी उतरली. रात्री फरा-ळास पेढे, बरफी, दूध वगैरे राजानें पाठविलें होतें. रात्री सर्वांस बिछाने व पांथ-

रण्यास रजया वगैरे उत्तम बंदोवस्त होता. दुसरे दिवशीं शास्त्रीबुवा सांगू लागले कीं, मी अशीच मंडळी घेऊन चार पांच वेळ येथें आलों, परंतु हमेशा यश मिळत होतें. आतां पहावें. येथून बारा कौसांवर कनोज क्षेत्र आहे तेथें हजारों कान्यकुब्ज ब्राह्मण राहतात. तेथील गौड पंडित येथें फार येतात. त्यांचीं मनें आपल्याविषयीं शुद्ध नसून ते अनेक कूटार्थ काढतात. इतक्यांत गौड ब्राह्मण व राजोपाध्ये येऊन कुंडमंडप तयार केला होता तेथें बोलावणें करून गेले. शास्त्रीबोवांनीं सोमयाजीबोवांस पाठवून दिलें. तेथें सर्व कुंडें तयार होतीं, पद्मकुण्ड मात्र तयार होणें बाकी होतें. त्या ठिकाणी दक्षिणी व गौड खडूनें कुण्ड तयार करीत होते, परंतु कुण्ड जमेना; तेव्हां शास्त्रीबोवांस पुन्हां बोलावणें आले. ते समयीं मी विनंति केली कीं, मी जाऊन पाहतों, मग आपण यावें. असें सांगोन बागांत गेलों व मंडळीस सांगितलें कीं, आम्ही कुण्डाकें पाहिला आहे, तें पुस्तक आणून टीका पाहून मग खडूच्या रेघा माराव्या. तेव्हां पुस्तक आणलें गेलें, व पद्मकुंडाची टीका वाचून मी रेघा मारण्यास आरंभ केला, तां त्या ब्राह्मणांचे कण्ठसूत्रच चुकलें होतें. तें उत्पन्न होतांच सर्व मंडळीस आनंद झाला व पद्मकुण्ड सिद्ध झालें. याप्रमाणें गौड मंडळींत प्रतिष्ठा चांगली होऊन शास्त्रीबोवांस यश आलें. असो. नंतर दुसरे दिवशीं प्रातःकाळापासून कर्मास आरंभ झाला. तें निर्विघ्न पार पडलें. शेवटचे दिवशीं राजा व त्याची बायको व घरांतील देव वाण शालिग्राम सुद्धां जवळ घेऊन तुळ्येमध्ये बसवून भारोभार रुपये घातले. नंतर अनुष्ठान समाप्त झालें. मजला सादस्य वर्ण दिला होता. भोजन झाल्यावर सभा करून द्रव्य बहुत वांटलें. शास्त्रीबोवांस दोनशें रुपये किंमतीची हिरवी शालजोडी दिली, व १५० रुपये रोख दिले. मजला पीतांबर व पन्नास रुपये मिळाले. खेरीज मधुपर्कावद्दल सहा रुपये मिळाले. याशिवाय शास्त्रीबुवांनीं राजास सांगून मजला पन्नास रुपये निराळे देवाविले. याप्रमाणें द्रव्यप्रप्ति होऊन दोन चार रोजांनीं आम्ही परत निघालों ते ब्रह्मावर्तास आलों. तेथें कांहीं दिवस राहून नंतर नैमिषारण्य व श्रीअयोध्येचे यात्रेस मंडळी ३०।३२ निघाली, त्यांजबरोबर आम्हीही निघालों. ते कानपुरावरून लखनौस आलों. दुसरे दिवशीं शहरांत जाऊन वस्ती केली. पाहाटेस गाड्या भरून जाऊं लागलों तां प्रहर दिवसास गोमती गंगेवर आलों. पुढें लोहेश्वरसांबाचे सिद्ध ठिकाण लागलें. तेथें पूजा

करून मजल दरमजल चालते झाले. वाटेनें सर्व निर्भय झालें होतें. नैमिषारण्यांत पांचून प्रथम पंचप्रयाग तीर्थांवर वस्ती केली. दुसरे दिवशीं क्षौर श्राद्ध वगैरे करून दधीच ऋषींचे आश्रमास गेलों; आणि नैमिषारण्यासंबंधी तीर्थ व यात्रा करूं लागलों. एकंदर नैमिषारण्यक्षेत्र ८४ कोसांचे आहे व ती भूमी देवांची आहे, जागा तपश्चर्येस फार योग्य आहे. सर्व अरण्यांत दोन हातांवर पाणी महामूर आहे. क्षेत्र सर्व सपाट असून त्यांत दर्भ कुश, काश वगैरे यज्ञिय तृणांची समृद्धि आहे. पाऊस बहुधा दर माहेन्यास पडतो. अरण्यांत वृक्षही यज्ञिय म्हणजे आंबे, जांबूळ, उंबर, पळस वगैरे आहेत. तसेंच फुलझाडेही त्या वनांत अतिशयित आहेत. तांबड्या पांढऱ्या कण्हेरी, रासतुरे, पिंळे तांबडे नागचाफे, मोठमोठ्या आपोआप झालेल्या सर्व प्रकारच्या जासवंदी, सर्व प्रकारच्या कोरांठी असून सदागुलाबाचीं ठोंबें तर बहुतच आहेत. मोगरा, चमेली वगैरे फुलांच्या वेली वृक्षांस वेष्टून आहेत. नैमिषारण्यांत सर्व ऋषि दीर्घसत्रास वसत. सूताचा पुराण सांगण्याचा चवुतरा पांच हात लांब दाखवितात. त्याजवर कोणी बसेल म्हणून त्याजवर उंच देवळासारखें करून वर कळस केला आहे. असो. याप्रमाणें गंगापुत्रांनीं ठिकाठिकाणचा क्षेत्राचा मुहिमा सांगितला. एक दिवशीं गोमती गंगेचे पार जाऊन तीर्थ हिंडत होतों, तों उंबराचे वृक्षाची झाडी लागली. गंगापुत्रांनीं सांगितलें कीं, या उंबराचे फळांत कीड मुळींच नाही. तेव्हां सर्वांनीं फळें फोडून पाहिलीं तों फळें अंजिराप्रमाणें होती, तीं भक्षण केलीं. काहीं बायांनीं ओठ्यांतून भरून घेतलीं, तीर्थ करून परत गोमतीवर येतांच गंगापुत्रांनीं सांगितलें कीं, येथील फळें येथेच टाकावीं, न्यावयाचीं असल्यास भारंभार सोनें इकडे ठेविलें पाहिजे, नाही तर यात्रा फुकट जाईल. तेव्हां त्या बायांनीं निरुपाय होऊन फळें तेथेच टाकिलीं, आणि कोसभर ओझें बाळगल्याबद्दल गंगापुत्रांस रागें भरल्या. असो. गोमतींत सूर्यावर्त म्हणोन उष्णोदकाचें तीर्थ आहे. त्यास गंधकाचा वास येत नाही. तेथें स्नान करून पांडवतीर्थावर आलों. तेथून रामतीर्थावर येऊन रात्रीं विन्हाडीं वस्तीस आलों. दुसरे दिवशींही हत्याहरण तीर्थावर श्राद्धें करून आणखी तीर्थांचें दर्शन घेतलें. नंतर ललिता देवीचें पूजन करून घरीं आलों. एकंदर नैमिषारण्याचे यात्रेस दहा बारा दिवस लागले. नैमिषारण्यांत कांटा लागेल तर गुलाबाचाच लागेल, इतर कण्टकवृक्ष तेथें मुळींच नाहीत. प्रत्येक गांवाभोंवतालीं कळकीचे

बेटांचें कुसूं असतें व आंत जाण्यास रस्ता एकच असतो. बाहेरून तोफ लाविली
 तरी गांवांत गोळा जाणें कठिण. परंतु मुशाफराचा असा बंदोबस्त केला होता कीं,
 गांवचे लोक मुशाफरावर पहारा करीत. कारण कोणतीही चोरी झाली तर ती
 गांवाल्यांपासून भरून घेत असत. याप्रमाणें इंग्रजां चोरीचा बंदोबस्त केला
 होता. तेथून अयोध्येकडे जातां १४ कोसावर घोघ्रा व शरयूचा संगम आहे. तेथें
 बिल्ववृक्ष फार आहेत. ते पाहून तेथें स्नानसंध्यादि करून दुसरे दिवशीं अयोध्ये
 पोंचलों. रामनवमीचे पर्वास लोक फार जमले होते. त्यांत बैरागी फार होते. राम-
 नवमीचे सकाळीं स्नानें वगैरे करून रामाचें दर्शन घेतलें. तेथें दक्षिणी ब्राह्मण
 पुजारी होता. त्याचें कारण शोधतां त्याचे पूर्वज अतिमोठे रामभक्त गोदातीरी
 गंगाखेड्यास रहात होते. प्रपंचाकरितां कर्ज फार झालें म्हणून तेथून निघून
 अयोध्येस येऊन शरयूत स्नान करून तप करीत बसले असतां एके दिवशीं स्वप्नांत
 रामचंद्रांनीं येऊन सांगितलें कीं, उदईक स्नानास शरयूत उतरलें असतां पायांस
 मूर्ति लागतील त्या काढून देवळांत बसवून पूजा करीत जावें. त्याप्रमाणें दुसरे
 दिवशीं मूर्ति सांपडल्या, त्या वाळूच्या असून एका ओळीनें एका प्रभावळीनें
 हातीं आल्या. त्या किनाऱ्यावर काढून ठेविल्या. ती खबर सर्व लोकांस लागली.
 अयोध्येचा राजाही तेथें आला, त्यानें मंदिर बांधण्याचा हुकूम केला. मंदिर तयार
 झाल्यावर मूर्ति नेऊं लागले तो त्या जाग्यावरून हालेनात. तेव्हां सर्वांनीं त्या ब्राह्म-
 णास विनंति केली कीं, आपण मूर्ति न्याव्या, तेव्हां त्यानें सहज नेल्या. असा
 साक्षात्कार पाहून त्या ब्राह्मणाकडे पूजा सांगितलेली अद्याप त्याच्या वंशजाकडे
 आहे. या रामास दक्षिणी लोक विशेष मानतात. याशिवाय एका देवाल्यांत
 रामाची सुवर्णाची मूर्ति आहे. रामनवमीशिवाय तिच्या दर्शनास ११ रुपया
 पडतो. अयोध्येच्या दक्षिणेस हणमंतीडी म्हणोन लहानशी टेकडी आहे. तेथें मारु-
 तीचें देवालय चिरेबंदी आहे. अयोध्येस वानर फार आहेत व माकडेही बरीच
 आहेत. अयोध्येस परशुरामबोवा म्हणून एक कोंकणस्थ ब्राह्मण महान साधु होऊन
 गेले. त्यांचा हल्लीं मठ प्रसिद्ध आहे. मठांत मारुतीची स्थापना आहे. परशुराम-
 बोवा प्रथम बहुत दिवस शरयूतीरीं मठ बांधून होते. वृद्धापकाळीं शरयूत
 येना तेव्हां बोवांनीं शरयूस हात जोडून विनंति केली, तेव्हां शरयू ओष वळवून
 मठापार्शीं आली. या गोष्टीमुळें देशोदेशीं कीर्ति झाली. पुढें शिंदे सरकार दर्शनास

आले, त्यांनीं मठाकडे तीनशें रुपयांची नेमणूक करून दिली. पुन्हा दुसऱ्या वेळेस आले तेव्हां विनंति केली कीं, मला कांहीं खर्च करण्यास आज्ञा व्हावी. तेव्हां आज्ञा केली कीं, वानरांस लाडूचें भोजन घालावें. तेव्हां वानर किती होतात म्हणून विचारितां पांच सहा हजार होतील म्हणून सांगितले. नंतर आग्नेप्रमाणें बारा पंधरा हजार बुर्दाचे लाडू तयार कराविले, तेव्हां साधूंनीं हणमंतगडीस जाऊन सर्व वानरांस विनंति केली, उदईक येथें रामप्रसादास यावें; व दुसरे दिवशीं लाडू हणमंतगडीवर नेऊन देवा-लयाभोंवतीं राशी केल्या. नंतर साधुमहाराजांनीं पुन्हा येऊन वानरांस विनंति करतांच सर्व वानर येऊन प्रत्येकाने दोन दोन लाडू नेले. असा तो साधु मोठा साक्षात्कारी होऊन गेला. त्याचा मठ अद्याप तेथे आहे. * असो. नवमीचे दुपारीं शरयूचे स्नान करून रामजन्म झाला त्या भूमीचे दर्शन घेतलें. या दर्शनास लाखों लोक आले होते, त्यांनीं तुळशी व सुपारी हातांत आणली होती. जन्मीची जागा मैदान अमून पन्नास हात लांब व चाळीस हात रुंद अशी आहे, पक्का चुना ओतून कंवर-भर उंचीचा चवुतरा केलेला आहे. दुसरे दिवशीं स्वर्गद्वार म्हणजे लक्ष्मणानें प्रायो-पवेशन केलें त्या ठिकाणाचे दर्शन घेऊन नागेश्वरावर पाणी घातलें; तेथें पाणी घातलें म्हणजे यात्रा सफळ होते. अयोध्याक्षेत्र पूर्वी लुप्त झालें होतें तें विक्रमानें तप-श्चर्या करून नागेश्वरावर अयोध्यामहात्म्याचा शोध लावून कायम केलें अशी आख्यायिका आहे.

अयोध्येत २२ दिवस मुक्काम केला. तेथून डाक चालू झाली असें ऐकून घरीं तीर्थरूपास पत्र लिहिलें, तें असें:—घरून निघाल्यापासून सुखदुःख भोगीत आज-तागाईत दिवस गेले. प्रपंचाकरितां पैसा मिळाल्या नाही. अनेक तीर्थें मात्र पाहिलीं; येथून काशीस जाण्याचा विचार आहे, यास्तव गिस्थलीची आज्ञा व्हावी. 'आत्मा वै पुत्रनामांसि' या श्रुतीवरून तीर्थविधि मा जापल्याकरितां करूं शकतो, तसेंच 'अन्नस्यं पितुराज्ञया' म्हणूनही वचन आरे. तरी पत्रोत्तर काशीस ब्रह्मघाटावर

* हा परशुरामबोवा दिनकररावाचा चुलता होता, व तो आबामहाराज म्हणून कल्याणस्वामीची यश(?) शिंद्याचे पदरीं आहे त्याचा सांप्रदायी असून त्याचे लक्षणपणीं तेथील संस्थानाचा बंदोबस्त त्यानें उत्तम ठेविला होता.

केळकर यांचे पत्न्यावर यावे. याप्रमाणे मजकुराचें पत्र घरीं घातलें. नंतर आम्ही गाड्या करून लखनौ शहर पाहून काशीस मजल दरमजल करीत पांचलो. रस्त्यांत रावसाहेब हिंगणे नाशिककर यांची सोबत मिळाली होती. हिंगणे हे गृहस्थ पूर्वापार आहेत. आरंभी दिल्लीचे बादशाहाजवळ वकील शिवाजी राजाकडून होते. त्यांज-
पाशीं अंत नव्हता अशी दौलत होती; परंतु कालगतीनें ऐश्वर्य जाऊन गरीबी-
पैकीं दिवस आले होते. रावसाहेबांचें वय २५ पासून ३० पर्यंत होतें. अद्याप
संतति झालेली नव्हती. कांहीं जहागीर बादशाहाकडून दिल्लीजवळ होती, त्या-
पैकीं कांहींवर वहिवाट नसल्यामुळें सरकारांत गेली होती. व कांहींवर वहिवाट
असून सावकाराकडे गुंतली होती. ती सोडविण्याकरितां हिंदुस्थानांत दोन वर्षा-
पासून होते; तेथील काम आटोपून काशीस कांहीं इष्ट होती त्याची व्यवस्था
लावण्याकरितां जात होते. काशीस त्यांचा वाडा प्रसिद्ध आहे व मंगळागौरीचा
घाटही त्यांचे पूर्वजांनीं बांधिलेला आहे. बरोबर माणसें आचारी, शिष्य, गडी,
पहारदारी असून कांहीं आप्त बायका होत्या. मातुश्री व कुटुंबास बसावयास
छकडी गाडी होती. आम्ही उभयतां मिळून भाड्याचे घोडे करून जात होतो.
रस्त्यांत बराच परिचय झाल्यावर हिंगणे यांनीं आम्हास आग्रह केला कीं, तुम्ही
निराळें भोजन करूं नये. परंतु आम्हीं विनंति केली कीं, आतां काशीयात्रेस जात
आहों, तेव्हां पराप्त सोडलें आहे, एव्हचीं भिक्षुक आहों, जन्मभर पराप्त घेतोंच
आहों, आपला लोभ असावा. असा काशीस पांचल्यावर वरुणेवरून वक्तुंड,
गणपतीस येऊन साष्टांग नमस्कार करून नंतर आपले विन्हाडीं म्हणजे ब्रह्मघाटावर
केळकर यांचे घरीं गेलों, तों तेथें घरून पत्र आलें होतें. पत्र हरिपंताचे हातचें
होतें. बारीक अक्षरांनीं लिहिलेले दोन बंद होते. कारण घरून निघाल्यापासून
आमचें पत्र घरीं नाही, व घरचें आम्हांस नाही. तें पत्र वाचतां वाचतां माझे
डोळ्यांस व ऐकणारांचे डोळ्यांसही पाणी येऊं लागलें. घरीं सर्व मंडळी खुशाल
आहेत, देशीं येऊन सर्वांस काळीं तनु काढावें. असा एकंदर पत्रांत निष्कर्ष
होता. असो. पत्रां वडिलांनीं आज्ञा यात्रेची दिली होती. त्याप्रमाणें सर्व यात्रा
यथासांग केली. त्याचें वर्णन सविस्तर लिहूं लागलों तर ग्रंथविस्तार होईल. गया-
वर्जनही केलें. नंतर प्रयागास आलों. तेथील यात्रा करून तेथून विन्धवासिनीचेही
दर्शन करून आलों. याप्रमाणें सर्व यात्रा यथासांग झाल्यावर परत जाण्याचें
विचार करूं लागलों.

भाग ९ वा.

उपसंहार.

स्वजनमपि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ।

मी मनांत असा विचार केला की, आपण प्रपंचाचे मदतीकरितां द्रव्य मिळवून घरीं न्यावें अशा हेतूनें निघालों, तो हेतु आपला साथ्य झाला नाहीं. त्यास आपल्यास शक्ति आहे. मातापितरांकरितां गंगेची कावड न्यावी हीच त्यांची सेवा करावी. असा मनांत निश्चय करून काकांशीं गोष्ट काढली. मात्रा पुष्कळांनीं निषेध केला. कावड नेणें महाकर्म कठिण आहे. अनवाणी चालावें लागेल, कित्येक महिने कावड खांद्यावर वाहावी लागेल. गंगा कधीं कधीं जड होते, तेव्हां प्राणांतिक संकट प्राप्त होतें. इत्यादि पुष्कळ अडचणी लोकांनीं सांगितल्या. परंतु वाडवाडिलांचे पुण्याईनें मी नेईन, असा निर्धार सांगितला. तेव्हां सुमुहूर्त पाहून यथाविधि कावड भरली. दोन रुद्र म्हणजे बावीस कुप्यांत गंगा भरून कावडांत गवत वगैरे घालून त्यांत भरल्या व कावड बंद केली. नंतर सुमुहूर्तावर आषाढ शुद्ध ५चे दिवशीं प्रयागाहून निघालों तों मजल दरमजल करीत ब्रह्मावर्तास पोचलों. तेथे वावा कर्वे पांच्या वाड्यांत पुनः उतरलों. व्रताविषयी चौकशी करून एवढा नेम ठेविला होता की, श्राद्धादि उत्तरकार्याला जावयाचें नाहीं. शुद्ध पराश्र मिळाल्यास घ्यावें. अनवाणी चालावयाचें व पागोटें घालावयाचें नाहीं. ब्रह्मावर्तास चार पांच दिवस मुक्काम करून ग्वाल्हेरीस जाण्याचे इराद्यानें रवाना झालों. बरोबर गाड्या आणखी होत्या. काकांस ओड्यासुद्धां गाडींत बसावयाची सोय नसेली होती. असें चाललें असतां एके दिवशीं सकाळीं नित्याप्रमाणें प्रातर्विधि अटोपून स्नानसंध्यादि व लिंगार्चन करून गंगेस हळद-कुंकू वाहून कावड उचलून रस्ता चालूं लागलों, तों एकाएकी ती कावड अति जड झाली. झांघास भार सहन होईनासा झाला. डावे उजवे खांद्यावर पुष्कळ फिरावली, परंतु भार सहन होईना; यामुळे गाड्यांच्या मार्गे मार्गे राहू लागलों. संध्याकाळीं चार वाजतां लोक मुक्कामावर उतरले. मी मोठ्या चर्चीनें तेथे पोचलों. दोन्ही पायांस टोंपराखालीं सूज आली होती. पावलेहीं सुजलीं. मजलेवर येतांच भोजन तयार होतेंच. भोजन आटोपून मंडळींस हककित

सांगितली. मंडळी म्हणू लागली की, पुत्राचे खांद्यावरून गंगा येऊन स्नान होणे महत्पुण्याईचे काम आहे, तुमच्याने आतां चालवणे कठिण होईल. पायांस व पावलांस सूज आली आहे. त्यापेक्षां येथें शिवलिंग आहे त्यास गंगेचे स्नान घालावे. तें ऐकून उत्तर न देतां नित्याप्रमाणें कावड उशागती ठेवून निद्रा करण्याचे हेतूनें आंथरुणावर बसलों. प्रथम मनोमय कुळस्वामिणीस नमस्कार करून नंतर गंगेची प्रार्थना केली. कुटुंबाकरितां द्रव्यार्जन करण्याचे हेतूनें निघालों ते साध्य झालें नाहीं, तेव्हां गंगेची कावड नेत आहे, कीं हा तरी जगांत लौकिक होईल. तरी मातापिऱ्यांस गंगान्नान न घडेल व येथे शिवलिंगास गंगा वाहिली तर मी देशी जाणार नाहीं. वैरागी होऊन वद्रीनारायणास जाईन. असा निर्धार करून गंगेस नमस्कार करून झोपा गेलों, तों स्वप्नांत बारा तेरा वर्षांची ब्राह्मणाची मुलगी कानांत मोत्याचे डागिने घातलेली हास्यमुख अशी येऊन बोलूं लागली. मला बहिणीचा भास झाला. "दादा तूं घाबरूं नको, मी तुझ्याबरोबर घरीं येणार." असें स्वप्न पाहून जागा होऊन पहातां तों पायांस सूज नाहीं व ठणकाही नाहीं. तेव्हां अत्यानंद झाला. काकांस जागे करून स्वप्न सांगितलें व पाय दाखविले. तेव्हां त्यांस आश्चर्य वाटून प्रत्यक्ष गंगेनें तुला दर्शन दिलें असें बोलून सर्वांनीं पुन्हा निद्रा केली. दुसरे दिवशीं नित्याप्रमाणें सर्व विधि आटोपून कावड घेऊन रस्ता चालूं लागलों तों ती हलकी वाटूं लागली. असो. मजल दरमजल करीत ग्वाल्हेरीस पोचून वे. शा. भाऊ वैशंपायन दानाध्यक्ष यांजकडे उतरलों. तेथें मजला हगवणीचा उपद्रव झाला म्हणून केशवभट मांडवगणे झांशावाले ग्वाल्हेरीस राहत होते, त्यांचे येथें सोय चांगली पाहून मीच एकटा कांहीं दिवस जाऊन राहिलों. तेव्हां त्यांस फार आनंद झाला. नंतर प्रकृति बरी झाल्यावर झांशी सागर मार्गानें कुच दरकूच हुशंगावादेस आलों. सांडियाच्या घांटावर शांडिल्य ऋषींचें स्थान पाहिलें. हुशंगाबाद नुकताच जिल्हा झाला होतें. आम्हां शहरांत शिरतांच चौकीदार यानें आम्हांस चौकीवर बसवून घेतलें व नंतर साहेबापुढें उभें केलें. साहेबानें चौकशी केली तेव्हां आम्हां केवळ यात्रेकरी आहों वंडापैकी आमचेकडे कांहीं दोष नाहीं व मुंबई इलाख्यांत पेण तालुक्यांतील वरसईचे राहणार आहों, अशीं त्यानें पकी खातरी करून घेतली. कारण तो साहेब ठाणे जिल्ह्यांत बरेच वर्षे कामगार होता. तेव्हां साहेबानें सांगितलें कीं, तुम्ही गंगेची कावड नेतां परंतु जागोजाग मुशा-

फराचा फार बंदोबस्त आहे तरी मी तुम्हास सर्टिफिकेट देतो तें बरोबर ठेवातें. नंतर साहेबांचे आभार मानून आम्ही त्यांनी दिलेले सर्टिफिकेट घेतले आणि आतां मुक्काम कोठें करावा या विचारांत जात असतां एक गौड ब्राह्मण भेटला तो आम्हांस घरीं घेऊन गेला. याप्रमाणें दैव अनुकूल असल्यामुळे सर्व गोष्टी सुरळीत होऊं लागल्या. आमचे जवळ द्रव्य कमी होतें व पुढचा पल्लाही बराच लांबचा होता सबब द्रव्य कोठें मिळेल या विचारांत असतां समजलें कीं, इंदुरास किबे यांचे कन्येचा विवाह आहे. तेव्हां टेंभुरणीवरून नेमावरांत उतरून सिद्धेश्वर महादेवाचें स्थान आहे, हे हेमाडपंती देवालय असून दगडी कळसाचें आहे. तेथें श्री० अहल्याबाई होळकरीण इची टांकी सुरू आहे; म्हणजे सर्व गांव टांकीवाल्यास इनाम आहे. त्यांनीं प्रतिदिवशीं चिरे घडावे. बहुत चिरे झाले म्हणजे गंगेचा घाट बांधीत असतात. देवालय नर्मदातीरी आहे. तेथें घोटऱ्याचीं फुलें आंतशय इतकीं कीं, एका दिवसांत लक्ष पूजन होईल. तेथें शिवपूजन करून मजल दरमजल इंदुरास पोचलों. देवास, धार, उज्यायिनी वगैरे ठिकाणांहून हजारों ब्राह्मण आले होते. परंतु विद्वान पाहून परीक्षा घेऊन याद करीत आहेत असें समजलें. तेव्हां आम्ही परीक्षेचे ठिकाणीं गेलों. तेथे विवाहप्रकरणीं कांहीं चर्चा चालली होती. 'कुलमग्रे परीक्षेत' म्हणून कन्येची परीक्षा सूत्रांत सांगितली. वरपरीक्षेसंबंधानें कांहींच उल्लेख किंवा नियम नाहीं हें कसें? हा विषय होता. तेव्हां मीं सांगितलें कीं, वृत्तिकारांनीं व भाष्यकारांनीं 'अग्रे' या शब्दावर असें लिहिलें आहे कीं, प्रथम मुलीची परीक्षा करावी. मग हांच परीक्षा वराची करावी. वृत्ति काढून पहावी. तेव्हां पुस्तक काढून पहातां तसें निघालें. या विषयानंतर किबे यांचे उपाध्ये दिनकरशास्त्री यांनी त्यांस पांच सहा शंका अन्य होत्या त्या विचारिल्या, त्यांचेही निराकरण केलें. या नंतर आमचीं नांवें यादींत लिहिलीं गेलीं, व दिनकरशास्त्री यांनीं शिपाई देऊन कावडीसुद्धां आमचें बिऱ्हाड आपले घरीं घेतलें. लग्नास चार पांच दिवस राहिले तेव्हां गडगनेर होऊन बुंदीचे लाडू करून मुक्तद्वार सुरू झालें. तो लग्नसमारंभ फारच मोठा झाला. श्रीमंतपूजनापासून कर्माचे जागीं यादीचे ब्राह्मण येत असत. वस्त्रांचे दिवशीं दाजीसाहेब किबे पत्नीसह मंडपांत येऊन बसले. तथापि वंश-पात्रांतील दिवे लाविले नव्हते, तेव्हां दाजीसाहेबांनीं हरकत काय आहे म्हणून उपाध्यास विचारतां वराकडील नैल यावयाचें आहे म्हणून सांगितलें. असो.

याप्रमाणें लग्न निर्विघ्न झाल्यानंतर यादीचे मंडळीस उत्तम मेजवानी होऊन प्रत्येकाची यथायोग्य संभावना झाली. याशिवाय राजाकडील नित्यदानाचेही कांहीं रूपये आम्हांस मिळाले. मग आम्हीं इंदुराहून कूच केला. सातपुड्यांत एकदां रस्ता चुकून मी व आणखी एक सोबती असे भिड्यांच्या एका खेड्यांत पोचलों. आम्हांस प्रथम भय वाटलें, परंतु भिड्यांनीं गंगेची कावड पाहून आमचें उत्तम आदरातिथ्य केलें. रात्रीं तेथेंच वस्ती केली. सकाळीं त्यांनीं वाटाड्या देऊन आम्हांस आमच्या मंडळींत पोचतें केलें, व रवानगी करतांना आम्हांस तीन तीन रूपये दक्षिणा दिली. सातपुड्याहून खानदेशांत धुळें सालेगांवीं आलों. थंडी फार पडत होती. पायांचे पावलांस कापसाचें रजईचें फडकें बांधले होतें. तथापि पाय फुटून खोटांस भेगा पडल्या होत्या. परंतु राळ सेण वगैरेचें लुक्कण करून ठिकठिकाणीं भेगांत भरित होतो पिवळगांवास पोहोचल्यावर तेथून सप्तशृंगीचे देवीचें दर्शन करावें म्हणून निघून पायथ्याशीं वणीगांव आहे तेथें भोगमूर्ति अष्टदशभुजा आहे तिचें दर्शन घेऊन डोंगर चढलों. येथें हेमाडपंतांनीं टाकीनें पायऱ्या करविल्या आहेत. तीन कोस चढण आहे. वर मैदान मोठें असून ठिकठिकाणीं पाणी आहे. तेथें स्नानें करून पुन्हा चडाव लागतो तो चहून देवीचें दर्शन घेतलें. स्वरूप फार भयंकर आहे. मूर्ति दोन अडीच पुरुष उंचीची आहे. दशभुजा आहेत. नथ लहानशा परातीयेवढी आहे. असे. पुन्हा डोंगर उतरून वणीस वस्ती केली. नंतर नाशकास पंचवटीस पोहोचलों त्या दिवशीं कावड अति हलकी झाली होती. पंचवटीत कावडीतील कुप्यांच्या गुड्या आपोआप कावडीत उडून पडल्या. त्या समयीं तेथील ब्राह्मण मंडळी जमली होती त्यांनीं सांगितलें कीं, कावडीतील गंगा लवकर गोदेस भेटवा. विलंब झाल्यास कावडीत गंगा राहणाऱ्याही. असें सांगतांच कावड तशीच रामतीर्थीं नेऊन सर्व कुप्या गोदा-गंगेनें भरून गुड्या मारल्या व कावड बिच्चाडीं आणून ठेविली. नंतर तेथोरीं सर्व यात्राकृत्यें काकांनीं केलीं व आम्ही व्यंबकेश्वरीही जाऊन आलों. नंतर तेथून निघून पुण्यास वीरेश्वरशास्त्री चितळे यांचेकडे राजेबहादूर यांचे वाड्यांत उतरलों. तेथें दोन चार दिवस राहून खालापुरास आलों. ब्रह्मावर्ताहून पत्र घरीं घातलें होतें, त्याजवर पत्र पाठविले नव्हतें. मध्यंतरीं रहाळकर म्हणून एक सोबती हुशंगावादेहून वरसईस गेला त्यानें तेथपर्य-

आ कुशलतेचा मजकूर कळविला होता. त्याजवर पत्र नव्हते. सबब घरची मंडळी
मिळजीत होती.

आम्ही खालापुढून निघून सायंकाळीं चार वाजण्याच्या सुमारास वरसईस
नदीचे बांधावर सुखरूप येऊन पोहोचलों. तेथें सहज रा. रा. अण्णासाहेब कवें
भेटले त्यांस नमस्कार केला. तेव्हां त्यांनीं एकाएकीं कसे भेटला, गुरव, शिंग घेऊन
मंडळी पुढें घेऊन समारंभानें यावें, इत्यादि बोलून लागलेच गुरवास बोलाविलें व
दहापांच मंडळींस कळविलें. तसेंच तीर्थरूपांस निरोप पाठविला कीं, आपण घर
सोडून येऊं नये, घरीं भेट झाली पाहिजे. नंतर आम्ही समारंभानें निघालों तों
श्रीचे देवळास जातेसमयीं मोकाशी यांचे गणपतीचे मंदिरानजीक देवळाहून
मातोश्री येत होती; हें पाहून मीं कावड तेथेंच खालीं ठेविली व पुढें होऊन
पायांवर डोकें ठेविलें. तिनें विष्णु आहे असें ओळखून माझ्या गळ्यास गच्च
मिठी मारली. त्या वेळेस दोघांची जी स्थिति झाली ती वर्णन करवत नाहीं. दोघां-
च्याही नेत्रांतून सारख्या धारा चालल्या होत्या, व एकासही बालतां येईना. नंतर
कांहीं वेळानें तूं घरीं जा मी आतां येतो असें सांगून वैजनाथेश्वराचे दर्शनास गेलों.
तेथें पुष्कळच मंडळी जमलीं होती. मंडळीसमवेत घरीं आलों. घरांत जाऊन कुळ-
स्वामिणींस नमस्कार करून कावड देवापाशीं ठेविली, बाहेर येऊन तीर्थरूपांचे
पुण्यांवर मस्तक ठेविलें व चरणास मिठी मारली. त्यांचेही नेत्रांतून पाणी आलें.
नंतर क्रमानें सर्वास भेटून मांडवांत मंडळी बसली होती त्यांच्या सर्वांच्या भेटी
घेतल्या. नंतर मंडळींस पानसुपारी देऊन घरीं रवाना केलें. चि० सौ० कृष्णाबाईस
गंगा-यमुनी झारी देऊन खुषी केलें. याप्रमाणें सर्वास आनंद झाला. दिवे लाव-
ण्याचे सुमारास वे. विनायक जोशी भेटांस आले, तेव्हां मीं पुढें होऊन पायांवर
डोकें ठेवून नमस्कार केला व त्यांच्या कृपेनें भौटमोठाल्या याज्ञिकीच्या विषयांत
मोठाल्या सभांत लौकिक मिळविला असें सांगितलें, तेव्हां त्यांस परमानंद झाला.
रात्रौ भोजनोत्तर मातापितरांशीं बसून तीन वर्षांच्या प्रवासांत जीं सुखदुःखें
भोगिलीं तीं निवेदन केलीं, तीं रात्र थोडी राहिली. धोंडभट व हरिपंत बंधु पेणेस
होते त्यांस जातमी लागून सकाळीं चार घटका दिवसास वरसईस आले. हरिपंतां
प्रेमास भरताचीच उपमा साजेल. येतांच माझे पायांवर मस्तक ठेवून गळघांस रि-
घालून दोन घटकापर्यंत रुदन करित होता. तेव्हां सर्व संकटाच्या प्रसंगांची

गत सांगून कवेळ तुझ्या तपश्चर्येने मी पार पडलों म्हणून सांगितलें. धोंडभट्टही भेटला याप्रमाणें सर्व कुटुंबास आनंद झाला. थोड्याच दिवसांत पेणेहून सामान आणवून मावद्याचा वेत केला, पेण वावशी वगैरे ठिकाणची सर्व भिक्षुक मंडळी व आप्त इष्टमित्र बोलावले. वरसईत पुरुष व बायकांचा पहीपाहुणा केला. सर्व भिक्षुक मंडळी जमा झाल्यावर मागीलदारी रांगोळी घालून पाट मांडून त्यांजवर माता-पितरांस बसाविलें. नंतर विनायक जोशी वोवांनीं मजकडून संकल्प करविला व गंगापूजन करून यथाविधि मातांपितरांस गंगोदकानें स्नान घातलें. सर्व भिक्षुक मंडळीस दक्षिणा दिली. याप्रमाणें वर्षभर खांद्यावर गंगा वाहून आणण्याचें सार्थक झाल्याने मला जो आनंद झाला तो शब्दांनीं कोठवर वर्णन करावा ! दोनप्रहरी प्रयोजन झालें. सुमारें साडेचारशें पान झालें. पुरणाच्या पोळ्या केल्या होत्या. वडिलांनीं ब्राह्मणभोजनाचा संकल्प सोडून सर्वांस पळी पळी गंगा दिली. त्या समयी आप्त इष्ट वगैरे सर्व मंडळी आली होती. कोणीही राहिला नव्हता. रात्री मध्यरात्री पावेतो जागरण झालें. याप्रमाणें तो दिवस अत्यंत उत्सवाचा व आनंदाचा गेला. दुसरें दिवशीं आलेली मंडळी आपआपल्या घरां गेली व दोहोंचोहो दिवशीं कुटुंबाची मंडळी आपआपल्या उद्योगास लागली.

शुभं भवतु । श्रीपार्थिवलिरूपिणे सदाशिवाय नमः

विष्णुभट्ट गोडसे, मु. वरसई.

